

MFN
232

(१९५२२२८०८),

GAEKWAD'S
ORIENTAL SERIES

No. 142

125.42
12 KN 63.2
1866

Q/A5 : 422, 2 * N63

1-F-N
232

Sr. Distributors.—
GOOD COMPANIONS
Book Sellers.
BARODA—1.

kwad's Oriental Series

shed under the Authority of
Maharaja Sayajirao University
of Baroda.

General Editor :
B. J. Sandesara,
M.A., Ph.D.

142

आपस्तम्बश्रौतसूत्रीयं
धूर्तस्वामिभाष्यम् ।

ĀPASTAMBASRAUTASŪTRA
DHŪRTASWĀMIBHĀSYA

VOL. II

Edited by

Late Mahāmahopādhyāya Śāstraratnākara
Paṇḍita A. Chinnaswāmī Śāstri

and

Paṇḍita P. N. Paṭṭābhirāma Śāstri

Reader in Sanskrit

Calcutta University

ALMAUDIY OF SANSKRIT UNIVERSITY
MELKOTE-571 438

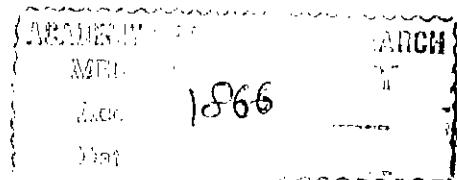

ORIENTAL INSTITUTE
BARODA
1963

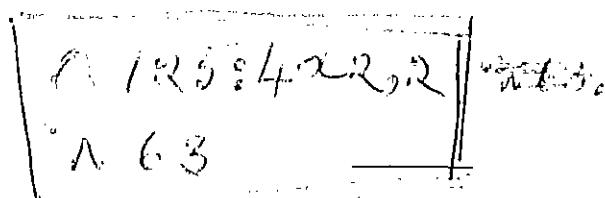
FIRST EDITION

COPIES 500

1866.

Printed by Ramanlal J. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja Sayajirao University of Baroda by Dr. Bhogilal J. Sandesara, Director, Oriental Institute, Baroda. March, 1963.

Can be had of:

UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT,
Near Palace Gate, Palace Road, Baroda

FOREWORD

The second volume of the Āpastambaśrautasūtra with the Bhāṣya of Dhūrtaswāmī is now being presented to the world of scholars as no. 142 of the Gaekwad's Oriental Series.

The work was entrusted to Mm. Paṇḍita A. Chinnaswāmī Śāstri who could prepare the press-copy of this volume upto page 91 only and unfortunately expired before completing it. Consequently the work was entrusted to his son-in-law Paṇḍita Paṭṭābhirāma, an equally erudite scholar to edit a Śrauta work of this type. He prepared the remaining presscopy exactly on the same lines and submitted it for publication.

The present volume of Āpastambaśrautasūtra contains Cāturmāsyā, Paśuhautra, Cāturmāsyahautra and Prāyaścittas which are very rarely performed in these days. The learned editors have given in the foot-notes explanatory comments to elucidate the difficult portion of the Bhāṣya. The students of Mīmāṃsā and Sacrificial lore will certainly be benefited by them.

We acknowledge with thanks very valuable help rendered by Shri J. S. Pade, Research Officer, Oriental Institute, in seeing this volume through the press.

We are also thankful to the University Grants Commission and the Government of Gujarat for jointly giving full financial assistance in publishing this volume in the Gaekwad's Oriental Series.

ORIENTAL INSTITUTE
Baroda, 26-3-1963

B. J. SANDESARA
Director

॥ श्रीः ॥

विषयानुक्रमः ।

१	चातुर्मास्यानि ।	१
२	पशुहौत्रम् ।	९२
३	चातुर्मास्यहौत्रम् ।	१०६
४	प्रायश्चित्तानि ।	११५

॥ श्रीः ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रीयं धूर्तस्वामिभाष्यम् ॥

अष्टमप्रश्ने प्रथमः पटलः

अक्षमयं ह वै चातुर्मास्यथाजिनसुकृतं भवति ॥ १ ॥

चातुर्मास्यैरिष्ठान् चातुर्मास्ययाज्ञिनः अक्षमयं भवति सुकृतम् । ^१ न शक्यं क्षपयितुमिति ‘अक्षमयम्’ । शोभनं कृतं सुकृतम् । चतुर्षु मासेषु क्रियन्ते इति चातुर्मास्यानि । तद्याजिनः पुण्यमक्षमयं भवति । तदेतच्चातुर्मास्यानां फलम् । न चान्येषां कर्मणामानर्थव्ययम् । अन्यथालक्षणस्य सुखविशेषप्रथम् कर्मन्तरैरुपजननात्^२ । ^३ कर्मसमुदायनाम चातुर्मास्यानीतिः ॥ १ ॥

फालगुन्यां पौर्णमास्यां चैव्यां वा वैश्वदेवेन यजेत ॥ २ ॥

^४ फलगुनीभ्यां सुकृता पौर्णमासी फालगुनी, तथा चैत्री । यस्माद्विश्वैरेवंगमिरिष्टः

१ B MS. reads न शक्यते

२ Ibid, उपादानात्.

क. मोक्षलूपत्वाद्वित्यमिति रामामिच्चित् । अल्पकालिकेन भोगेन क्षपयितुमशक्यं पुण्यमिति रुद्रदत्तः ।

ख. अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्ठानारीनामविशेषेण स्वर्गर्थित्वथवणेऽपि तत्र तत्तत्स्वर्गं स्वहृपतः कालतो वा विशेषं परिकल्प्योपपत्तिः क्रियते । तद्वदत्रापीति । ‘फलस्य कर्मनिष्पत्तेः तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात्’ (औ. सू. ३.२.१७) इति गहर्जैमिनिराष्ट्रयुक्तम् ।

ग. वैश्वदेवव्रतस्यप्रवाससाक्मेधशून्यासीरीयाख्यानां मासचतुष्टयनिर्वित्यनां कर्मणां समुदायस्यैतत्त्वाम चातुर्मास्यानीतिः ।

घ. अत्र न पूर्वयोः फलगुन्योप्रीदणम् । “एषा वै जघन्या रात्रिस्वेवत्सरस्य यत् पूर्वे फलगुनी” इति तयोर्वैत्सरान्तव्रतवृणेन शिशिरतीर्णे गणनीयत्वात् “वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत्” इत्यनेन विरोधापत्तेः । किन्तुतरे फलगुन्यां । तयोरेव वत्सराद्वित्वध्रवणात्—“एषा वै प्रथमा रात्रिस्वेवत्सरस्य यदुक्तरे फलगुनी” इति । अतस्तत्त्वाच्चैव पौर्णमास्यत्र ग्राह्यते । फलगुनी हस्तयुक्तापि गृह्यते । तथा चैत्री स्वातीयुक्तापीति रामामिच्चित् ।

कर्मसुदायेनातोऽस्य संज्ञा वैश्वदेवमिति । “क्यद्विश्वेदेवास्तमयजन्त तद्विश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” इत्यस्य निर्वचनम् । तेन वैश्वदेवेन यजते । यस्यां पौर्णमास्यां वसन्तो भवति ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन् पर्षणि पश्चहोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये सग्रहं हुत्वान्वारम्भणीयाभिष्ठि निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं पार्जन्यश्च चरुम् ॥ ३ ॥

इह पूर्वं पर्वं चतुर्दशी, न पौर्णमासी, ^खपौर्णमासामिज्यावचनात् । साक्षेषेषु पौर्णमास्या विप्रकर्ता । हुतेऽभिहोत्रे सङ्कलः—चातुर्मासैर्यद्यये, अक्षयं मे सुकृतं भवत्विति । ततो विहृत्याभि मनसा हृयते सर्वः पश्चहोता । तस्मिन्नमौ^१ परित्यक्तेऽन्वारम्भणीया । ^२विद्युदसि । ततो विहरणमन्यन्वाधानादि । उपदेशः—कृत्वा विद्युदसीमन्वारम्भणीया । ^३कतुसङ्कल्पः । कामः । पश्चहोता । मनसा सग्रहः उपांशु । न पुनर्विद्युदसि । पुनर्विहरणमन्वारम्भणीयेति । पर्जन्याय जुष्टम्, पर्जन्य हृत्यं रक्षस्व, पर्जन्याय वो जुष्टम्, पर्जन्यमावह, पर्जन्यस्याहम्, उभावाभेयविकारौ, अद्वादो भूयासमिति मध्राभिधारणाभिमर्शनचतुर्धाकरणानि क्रियन्ते ॥ ३ ॥

“वैश्वानरो न अत्या, पृष्ठो दिवि” इति वैश्वानरस्य याज्यानुवाक्ये । “पर्जन्याय प्रगायत दिवस्पुत्राय भीहुषे । स नो यवस्थमिष्ठल्लतु ॥ अच्छावद तवसं भीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास । कनिक्रद्वृषभो जीरदानू रेतो दधत्वोषधीषु गर्भम्” इति पर्जन्यस्य । हिरण्यं वैश्वानरे ददाति, धेनुं पार्जन्ये । सिद्धभिष्ठिस्सन्तिष्ठते ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा इसे वो हिरण्यधेनू । उपदेशः—ब्राह्मणा हिरण्यं वैश्वानराय वो ददामि, धेनुं पर्जन्यायेति । तदङ्गत्वादन्वारम्भणीयापि ॥ ४ ॥

१ B. MS.₁ reads सर्वतः and 'क' reads सर्वः:

२ B. MS.₁ omits अभी.

३ Ad MS. reads विद्युत्.

४ B. MS.₁ reads अय before कतु.

क. भीमांसकैस्तु—विश्वेदेवदेवताकामिक्षायागघटितत्वात् समुदायस्यापि वैश्वदेव इति नाम छत्रिन्यायेन इत्युक्तम् । मात्रवाचार्यास्तु—उभयमङ्गीकुर्वन्ति । ‘इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वेदेवा इतीदशी । निरुक्तिः’ इति वदन्तः ।

ख. पूर्वस्मिन् सूत्रे पौर्णमासां यागवचनात् तथ्यैर्विनस्य चतुर्दशीत्वावश्यंभावात् इह चतुर्दश्येत्र पूर्वपर्वशाच्चेनोच्यत इति ।

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते ॥ ५ ॥

प्राचीनप्रवणे ‘अन्वारम्भणीयं ’हविरिद्देषेषां मयि’ इति । क॑अन्येषां “समे दर्शपूर्णमासाभ्याम्” इति विधिः । अतः प्राचीनप्रवणत्वविधानम् । ^२अनुद्वसितस्यापि^३ प्राचीनप्रवणा भूमिः क्रियते । वरुणप्रवासेषुद्वसनविधानात् ॥ ५ ॥

पशुवन्धवद्वाह॑पत्यादपि ग्रणयन्नोद्यतहोमं जुहोति ॥ ६ ॥

त्यक्तेऽग्नावन्वारम्भणीयार्थे वैश्वदेवेन यक्ष्य इत्युक्त्वा विद्युदसि । ततः पशुवन्धवत्प्रणयनम्, प्रकृतिवद्वा । उपदेशसर्वत्रादौ विद्युदसि । उद्यतहोमस्य निवृत्तिः—“पूर्वे यत्सन्धरो भवासि” इति ^४लिङ्गात् ॥ ६ ॥

“उर्णावन्तं प्रथमः सीद थोनिम्” इति होतुरभिज्ञायाहवनीयायतन उर्णास्तुकं निधाय तस्यासःपि प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

अन्यसम्भारनिवृत्तिः^१ । उर्णास्तुकैव शुक्ला, पेत्वस्यान्तरा शृङ्गीया, ^२परिसंख्यानात् । अतिशुक्त्यन्तं ^३पूर्ववत् । ^४ततोऽन्यन्वाधानम् । वैश्वदेवं हविरिद्देषेषां मयीति । अपश्चकेऽप्यूर्णास्तुकेत्युपदेशः ॥ ७ ॥

१ B. MS.₂ omits इदेषां मयि.

२ ‘क’ reads असापसितस्यापि.

३ ‘ध’ reads अन्वाधानम्.

४ Ad omits अपि.

क. इतरेषां पर्वणां वरुणप्रवासाक्षमेव शुनासीरीयाणां प्रकृतौ “समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत्” इति विहितः समदेशोऽतिदेशेन प्राप्नोतीति ।

ख. अत्र वैश्वदेवे पर्वणि उद्वसनानुद्वरणयोनिग्रहः । उद्वसनस्य वरुणप्रधास एव नियमनात् । प्राचीनप्रवणता तु सुख्यतयात्र विधीयते उद्वसनतदभावसाधारण्येन । अतस्सेवात्र सम्पादनीयेति । उद्वसनं पूर्वदेशं परिलक्ष्य स्थानान्तरगमनम् ।

ग. पशो ग्रणयनानन्तरं विहित उद्यतहोमे यो विहितो मन्त्रः “तत्र पूर्वो गत्सन्धरो भवासि” इति श्रूयते । तस्यायमर्थः—“यस्मादाहवनीयः पूर्वसन् अपरो भवासि” ति । आहवनीयस्य पूर्वपरभावः सत्येत्रोत्तरवेदिप्रणयने । प्रकृते चोत्तरवेदभावात् लिङ्गविरोधात्रोद्यतहोम इति ।

घ. पाशुकप्रणयनेऽपि गुम्गुत्वादीनां सम्भाराणां निवृत्तिरिति ।

च. पाशुकस्य ग्रणयनस्यात्र विधानावेद तदङ्गभूतस्योर्णास्तुकानिधानस्यापि प्राप्तिसम्भवात् उन्नस्तद्विधानं तदितराङ्गानि परिसञ्चित इति ।

छ. See. आप, श्री, ७.७.२ for अतिशुक्तिहोम,

नानुत्तरवेदिके पाशुकं प्रणयनं विद्यत इत्यपरम् ॥ ८ ॥

अनुत्तरवेदिकवचनात् यत्रोत्तरवेदिर्वरुणप्रधासेषु महाहविषि च, तत्र नियं पाशुकं प्रणयनम् । इतरथा वैश्वदेववद्विकल्पस्यात् ॥ ८ ॥

**अथीनन्वाधाय शाखामाहृत्य वैश्वदेव्या आभिक्षाया वत्सान-
पाक्षरोति ॥ ९ ॥**

“अपूर्वमुपदिष्टमित्यन्वाधानादेः पुनरनुक्रमणम् । मध्येऽशननिवृत्यर्थम् । उपदेशः “विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवमागम्” इत्यामावास्यं तत्रम्, शाखाधर्माणां चूपूर्वप्रवृत्तेः ॥ ९ ॥

प्रसूमयं वर्हिः प्रस्तरस्य ॥ १० ॥

पुष्पिता दर्भाः प्रसूमयाः । प्रस्तरस्य पुनर्विधानाच्चातुर्मास्यप्रकरणे वर्हिंश्रेष्ठेन प्रस्तरो न गृह्णते । अतस्त्रेधा वर्हिंसत्रद्वं भवतीति न प्रस्तरेण सह बध्यते । ^१तथाच ^२यत्सान्त-पनस्य वर्हिः तदगृहमेधीयस्येति सान्तपनीयस्य सूक्तवाके प्रस्तरः प्रद्विष्यते । गृहमेधीये चान्य ^३आद्विष्यते । अन्यत्र तु ^४ वर्हिंश्रेष्ठेन गृह्णते । यथा शरमयं वर्हिरिति प्रस्तरोऽपि शरमय एव । केचिदाहुः—वर्हिंश्रेष्ठेन ^५प्रस्तरस्थानसिध्यर्थं पुनर्वेचनमिति ॥ १० ॥

त्रेधा सन्नद्वं पुनरैकधा तस्मिन् मन्त्रः ॥ ११ ॥

१ ‘क’ reads तदा.

२ ‘घ’ reads आर्तीयने.

३ ‘घ’ omits तु.

४ ‘ख’ ‘घ’ read प्रस्तरस्य ग्रहण.

क. पूर्व पाशुकप्रणयनविधानात् अनन्तरं प्रसूमयत्वादिविधानात् अपूर्वविहृतेरेभिः प्राकृता अग्न्य-न्वाधानादयो निवर्तन्त इति शङ्का स्यात् । तज्जित्यर्थमेव प्रकृतिसिद्धानामायन्वाधानादीनां पुनः पाठ इति । उपदेशमतं तु—अग्न्यन्वाधानानन्तरं वर्त्सापाकरणात्पूर्वं “पुरा वत्सानपाकतोरमावास्याया जायापती अश्रीतः” (आप. ध्री. ४.२.२.) इति प्राप्तस्य यजमानस्य प्रतिषेधार्थं प्राकृतानुक्रमणम् । अमीनन्वाधाय शाखामाहृत्य वर्त्सापाकरणमेव कर्तव्यम्, न मध्ये किञ्चिदिति ।

ख. शाखाहरणादीनामावास्यधर्माणां पूर्वमरब्धत्वात् प्रशृतिकमेण पुनरपि तेषामेव प्राप्तिरिति । see पू. मी. ५.१.५ for प्रशृतिकम्.

ग. चातुर्मास्यप्रकरणे वर्हिंश्रेष्ठेन प्रस्तरस्य न ग्रहणम् । अतश्च सान्तपनगृहमेधीययोः वर्हिंरेकत्वे विद्वित्यस्वेऽपि न तेन प्रस्तरैकत्वं सिध्यतीति सान्तपनीयप्रस्तरस्य तदीयसूक्तवाक एव प्रहरणम् । गृहमेधीयस्य तु प्रस्तरस्यान्यस्य ग्रहणमिति ।

त्रेधा सन्नहने^१ मन्त्रः । त्रेधा तूष्णीं वध्यते । निधनवहुत्वेऽपि त्रिरेव सम्भरणम्,
एकीकृतत्वात् । “अलुभिता योनिः” इति प्रस्तरस्य सम्भरणम् । येषां वर्हिंश्रेष्ठोन् गृह्यते
तेषां सह प्रस्तरेण बन्धनम् । प्रस्तरसम्भरण लोपः ॥ ११ ॥

तथेऽप्यस्त्रयोविंशतिदारुः ॥ १२ ॥

तथेऽप्तः प्रसूमयः पुष्पितानां खदिराणां पलाशानां वा । त्रयोविंशतिदारुः सह
परिधिभिः । परिधिभिस्सह सर्वं त्रेधा वध्यत इति पुनरुच्यते ॥ १२ ॥

त्रीन् कलापान् सन्नद्यैकधा पुनस्सन्नद्याति पूर्ववत् ॥ १३ ॥

त्रीन् कलापानिति । एकधा ^२पुनस्सन्नद्याति पूर्ववत् । एकधा सम्भरणस्यैव मन्त्रः ।
तदेव तु मन्त्रवत्सन्नहनम्^३ । उभयत्र केचित् । पूर्वदेवदेवदेव्याः सायं दोहं दोहयति वैश्वदेव्याः
यथा प्राकृतो विविः । प्रकृतौ यद्याहवनीये श्रपणमिहापि तथैव । येन मत्रेणाधिश्रिता
कुम्भी इहापि स ^४एव मन्त्र इति । येषां कलापसन्नहने मन्त्रः एकधा सन्नहनेऽपि, न तु तेषां
चोद्यः । ^५न ष्णेप परमार्थः ॥ १३ ॥

वैश्वदेव्यास्सायं दोहं दोहयति ॥ १४ ॥

वैश्वदेव्यास्सायं दोहं दोहयति, “साक्षात्यविकारत्वात् । ‘विश्वेभ्यो देवेभ्यो हवि-
रन्द्रियम्, विश्वेभ्यो देवेभ्यो हव्यम्, विश्वेभ्यो देवेभ्यो दधि, विश्वेभ्यो देवेभ्यो हवि:
कृणवन्त’ इत्यूह खउपदेशेन” । प्रकृतिवदारण्याशनान्तम् ॥ १४ ॥

इति प्रथमा कण्डिका

१ Ad reads सन्नद्यनमत्तः

२ ‘क’ reads एकीकृत्य.

३ *Ibid* सन्नहनमिति केचित्.

४ ‘क’ omits एव.

५ ‘व’ reads न ष्णेप:

६ ‘क’ reads साक्षात्यवत्तद्विकारत्वात्.

७ Ad reads उपदेशः

क. त्रीन् कलापान् सन्नद्य, एकधा पुनस्सन्नद्याति पूर्ववत् इति सूत्रच्छेदः । वैश्वदेव्या इत्यादिसूत्रान्तरम् ।
अस्यायमर्थः—वर्हिस्सन्नहनवत् (८.१.११) इधमस्यापि सन्नहनम् । अतश्चैकधा सन्नहनस्यैव
मन्त्रवत्स्वसिति । केचित्तु-पूर्वैवादित्यस्योत्तरत्र सम्बन्ध्य सन्नहनद्वयेऽपि मन्त्रप्रवृत्तिमिच्छन्नित । वैश्व-
देव्याः पूर्ववत् प्रकृतिवत् सायं दोहः । प्रकृतौ यदि आहवनीये श्रपणं तदेहापि तत्रैव । तथा
कुम्भयधिश्रेष्ठगेऽपि प्राकृत एव मन्त्र इति । नायं समुच्चितः पक्ष इति भाष्यकाराशयः ।

ख. “उपवेषोऽसि यज्ञाय” इत्युपवेषकरणमन्त्रे “इन्द्राय इविः कृणवन्तः” इति देवतासंबन्धाभिधानेन
समवेतार्थवात् विकृताववेन्द्रपदस्थाने विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यूहः कर्तव्य इत्युपवेषमत्तमिति ।

श्रो भूते पात्रसंसादनकाले पालाशां वाजिनपात्रं प्रयुनत्ति
सुचं वा ॥ १ ॥

श्रो भूते पात्रसंसादनकाले पृष्ठदाज्यधानी^१ द्वितीयोपभृत् द्वे आज्यस्थाहयौ ।
प्रातर्दोहपात्रान्ते वाजिनपात्रम् । न चास्य जुहूर्धर्मा^२ इहावन्धनात् ।^३ सूत्रकारेण पालाश-
ग्रहणाच्च । अन्यत्र तु सर्वत्र सम्बन्धाति, वैशेषत्वात् वाजिनस्याप्रयोजकत्वात् ॥ १ ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति यथासमाप्नातमष्टौ
हवींषि निर्वपति ॥ २ ॥

यथासमाप्नातं^४ राजसूये नैव पाठकमेण । अष्टावेव हवींषि । यद्यपि द्वयोः
पात्रयोरामिक्षा ग्रियते, तथाप्येकं हविरामिक्षा ॥ २ ॥

तेषां पौष्णान्तानि पञ्च सञ्चराणि ॥ ३ ॥

सञ्चरन्ति पर्वचतुष्यमिति पञ्चसञ्चराणि ॥ ३ ॥

पिष्टानां पौष्णं अपयति ॥ ४ ॥

पिष्टानां तण्डुलानां पौष्णश्चरुः, ^५सर्वत्रादन्तकत्वात् । अग्ने जुष्टं निर्वियामि,
सोमाय^६ जुष्टम् इत्यादि समानम् । सवित्रे, सरस्वत्यै, पूष्णि, मरुभ्यः, द्यावापृथिवीभ्याम्,
अग्ने हव्यं रक्षस्वेति समानम् । ^७सोम, सवित्रः, सरस्वति, पूषन् । मरुतो हव्य इ^८ रक्षस्वम्,
द्यावापृथिवी हव्य इ^९ रक्षेशाम् । तण्डुलप्रक्षालननिनयने कृते यथाभागं व्यावर्तेऽवमिति चरु-
पुरोडाशीशानां विभागः । व्यावर्तेथामित्युपदेशः । यत्र द्वेशावस्थानम्^{१०} । पुरोडाशार्थानामभि-
मर्शनम्—इदमस्तः, सवित्रुः, पूष्णः, मरुतां, द्यावापृथिव्योः । इदं सोमस्य सरस्वत्या इति

१ Ad omits द्वितीय.

२ 'क' reads निवन्धनात्.

३ 'व' 'ङ' read राजसूये तेनैव.

४ 'क' reads जुष्टं निर्विपामीलादि.

५ B. MS._g reads सोम हव्यं सवितर्ष्वन्यं, सरस्वति हव्यं, पूषन् हव्यम्.

६ Ibid, अवस्थापत्रम्.

क. जुहूर्धर्मकर्त्वपक्षे पालाशत्वम् प्राप्नोत्येवेति पालाशप्रहणमनर्थके स्थादिति ।

ख. प्रधानस्थैव धर्मप्रयोजकत्वम् । वाजिनस्य तु अज्ञत्वात् तदप्रयोजकत्वम् । अतोऽपि न पालाश-
त्वादयो जुहूर्धर्मा इति ।

ग. “पूषा प्रपिष्टभागः अदन्तको हि” इत्युक्तस्यादन्तकत्वरूपहेतोस्सर्वत्राविशेषोपादत्रापि पिष्टप्राप्तिरिति ।

'चर्वर्थानाम् । ततः कृष्णाजिनादानादि, अभये जुष्टमधिवपामि, सवित्रे जुष्टमधिवपामि, मस्तुद्यो जुष्टमधिवपामि, द्यावापृथिवीभ्यां जुष्टमधिवपामि, "धान्यमसि धिनुहि देवान्" इत्यधिवापः । एवं संवापः, जुष्टादुत्तरं संवपामि इति क्षेपः । "अभये जुष्टं संवपामि" इति । एवमुत्तरत्रापि । उपदेशोऽधिवापसंवापयोस्तमासेन । अभये सवित्र इति । जुष्टादि समानम् । तण्डुलानासुत्पवने कृते पौष्णार्थचरोरुपदेशोन्^१ विभागः । यथाभागं व्यावर्तेशामिति, इदमभेदः, सवितुः, मरुतां, द्यावापृथिव्योः, इदं पूष्णः, पिष्टानामेव धर्मोऽसीत्यधिश्रयणमिति । यथाभागं व्यावर्तेशामिति तु न्यायः । चरोरिवास्य पाकः । पुरोडाशवत्पिण्डं कृत्वा कपालेऽधिश्रयणं मष्टेण, स्थाल्यां कपालधर्मिण्यां क्षिप्यते । व्यावर्तव्यमिति आमेयमपच्छिद्य व्यावर्तेशामिति चरुं बहुवचनेन द्वावपच्छिद्य पुरोडाशावृत्तमौ द्विवचनेन^२ विभजति । इदं सोमस्य, इदं सरस्वत्या इति चर्वोरपि कृत्वा इदं मरुतां, इदं द्यावापृथिव्योरित्युत्तमयोः^३ ॥ ४ ॥

तसे प्रातदोहे सायं दोहमानयति ॥ ५ ॥

एवं क्रमेणाधिश्रित्य स्वकाले कृते प्रातदोहे मारुतमधिश्रित्य तसे प्रातदोहे सायं दोहानयनम् । पश्चादेककपालस्याधिश्रयणम् । ^४ सर्वपुरोडाशानामधिश्रयणोत्तरकालमित्युपदेशः^५ । पुरोडाशमधिश्रित्यामिक्षावत्पयस्यां करोतीति निर्देशात् । सर्वे पुरोडाशधर्मश्चरुपु^६ । अर्थ-लुप्तस्य निवृत्तिः प्रथनश्लक्षणीकरणपरितपनाभिज्ञलनाध्यूहनादेः । ^७ चरुगतासु यजुरुपूतासु अधिश्रयणं पुरोडाशवत् । ^८ यावदुक्ताः पुरोडाशधर्मा इत्युपदेशः ॥ ५ ॥

१ B. MS.₁ चर्वर्थेयोः

२ 'घ' reads चरोःपुनरूप.

३ B. MS.₂ adds सर्वपुरोडाशानामधिश्रयणोत्तरकालमित्युपदेशः before विभजति.

४ B. MS.₂ omits सर्वेषादि उपदेश इत्यःतम्

५ B. MS. reads चरौ तु.

क. पुरोडाशयोरभिमर्शनमिति शेषः ।

ख. सोमे सवनीयहविर्भिर्वापिश्रकरणं "इन्द्राय पुरोडाशम्, मित्रावस्णाभ्यां पथस्याम्" इति पठितम् ।

तत्र यथापाठमेव चाधिश्रयणं प्राप्नोतीति पुनः "पुरोडाशमधिश्रित्यामिक्षावत्पयस्यां करोति" (आप. श्रौ. १२.४.११) इति विधानादवनगम्यते सर्वपुरोडाशाधिश्रयणानन्तरमेवामिक्षाकरण-मिति । अतश्चैककपालपुरोडाशमध्यधिश्रित्यान्ते आमिक्षाकरणमित्युपदेश इति ।

ग. अत्र चरुपाकार्यपात्रमुच्यते चरुशब्देन । पात्रगतासु 'अन्या वा यजुषोत्पूय' (आप. श्रौ. १.२४.४) इत्यादिविधानात्पूतास्वप्सु तण्डुलानां मन्त्रेणाधिश्रयणमिति ।

घ. उत्पवनादीनां केषाच्छित्सभ्यवत्प्राप्तिकानामपि पुनः पाठादितरेषां निवृत्तिरित्युपदेशः ।

यत्संवर्तते सामिक्षा । यदन्यत्तद्वाजिनम् ॥ ६ ॥

^१कठिनभावेन यत्संवर्तते सा आमिक्षाद्रव्यम् । यदन्यत्तद्वाजिनम् ॥ ६ ॥

पशुवत्सम्प्रैषः । तथाज्ञानि ॥ ७ ॥

सम्प्रैषकाले प्राप्ते पशुवित्यस्सम्प्रैष इत्युपदेशः । आज्ञान्यपि पशुवत् ॥ ७ ॥

पृष्ठदाज्ये धिकारः । महीनां पयोऽसीति पृष्ठदाज्यधान्यां द्विराज्यं
गृह्णाति द्विर्दधि सकृदाज्यम् ॥ ८ ॥

“महीनाम्” इत्यनेनैव द्विराज्यं गृह्णते । दधि द्विः सकृदाज्यम् । पश्चकृत्वो
महीनां पयोऽसीति । ^२त्रिरूपदेशः । ^३अत्र नित्यो दधिसंस्कारः । आभेयसावित्रसारस्वतपौष्णा-
नामसिमन्त्रणाभिधारणादि आश्रेयवत् । तृणीमितरेषाम् । प्रातर्दोहवदामिक्षायाः ॥ ८ ॥

उद्धासनकाल आमिक्षां संहत्य द्वयोः पात्रयोरुद्धृत्य वाजिनैक-
देशीनोपसिद्धति ॥ ९ ॥

मारुतमुद्धास्यामिक्षां संहत्य वाजिनं कृत्वा तामेव द्वयोः पात्रयोः कृत्वा वाजिनेन
सिद्धति । ^१ उद्धनुद्धासितायाः कातन्येनोद्धरणं ^२शक्यते कर्तुम् । यथैव ^३मैषयोर्लोमशत्वम् ।
^४केचिदनुद्धास्योद्धृत्यैकस्मिन् पत्रे आमिक्षामेकस्मिन् ^५पात्रे वाजिनम् । पश्चादेककपालस्यो-
द्धासनम् । ^६ग्रहकद्वययुक्तैक ^७ पात्री ॥ ९ ॥

१ Ad. MS. reads कर्कशभागेन.

२ B. MS._g reads केचिद्वित्यं दधिसंस्कारमाहुः

३ Ad. MS. adds उद्धास्योद्धरणाभ्यामिक्षायाः before नहि.

४ Ad. MS. reads कर्तु शक्यते.

५ ‘क’ reads केचिदुद्धास्य.

६ Ad. MS. omits पत्रे.

७ ‘क’ reads भ्रष्टैर्तुता.

क. ग्रहणस्याथ संस्कारत्वात् दग्धोऽप्रधानत्वेन प्रधानभूताज्यग्रहण एव मन्त्र इत्युपदेशमतम् ।

ख. ग. उद्धासनकालेऽनैडकीभिरुणीसिमेषप्रतिकृती लोमशौ कुरुतः (आप. श्रौ. ८.६.११) इति
करम्भनिर्मितयोर्मैषयोर्लोमशक्तरणं विहितम् । तत्रैकावशसु कपालेषु मैषीमधिश्रयति अष्टासु मैषम् ।
(आप. श्रौ. ८.६.५.) इतिकृतविश्रयणयोर्मैषयोरुद्धासनमकृत्वा लोमशत्वसम्पादनं यथा दुश्शकं
तद्दद्दनुद्धासितायाः आमिक्षायाः कातन्येनोद्धरणं दुश्शकमिति ।

घ. पौष्णयावापूर्थिव्ययोः हविषोधर्णाधर्मियं पात्री ।

अलङ्करणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयत्यादिः पृष्ठं वा कृत्या
व्याहृतिभिर्वीष्यासादयति ॥ उत्करे वाजिनम् ॥ १०, ११ ॥

आमिक्षावाजिनवर्जमलंकृत्यालङ्करणमन्त्रेण^क पूरयत्येककपालम् । भूर्मुवसुवरित्या-
सादनं युगप्त् । असम्भवे त्वावृत्तिः । न व्याहृतिभिर्वीजिनम् । विकृतौ धर्म उच्यमानः
प्रधानार्थो भवतीति । न च प्राकृतो मन्त्रः । अप्रयोजकत्वात्^ख । न चोत्करे वेदिधर्मः,
एतस्मादेव^ग । सूत्रकारमतिश्र ‘अष्टौ हर्वीषि निर्वपती’ त्यष्टावेव हविर्ग्रहणेन गृह्णन्त इति ।
केचित् ‘प्रियेण’ त्यासादयन्ति । कुर्वन्ति च^ध वेदिधर्मानुत्करे साक्षात्यविकारत्वात् । ^१उप-
देशस्तु^इ व्याहृतिभिर्वीजिनासादनम् उत्करे वेदिधर्मा इति ॥ १०, ११ ॥

पञ्च होत्रा यजमानः सर्वाणि हर्वीष्यासद्वान्यभिसृशति ॥ १२ ॥

सर्वाभिमर्शनप्रत्यामनायः^च पञ्च होता । साधारणवैशेषिकाभिमर्शनं कृत्या अधिकं
पञ्च होतेत्युपदेशः^च । आभेयवच्च सावित्रस्य । दधि ‘प्रातर्दोहविकाराभ्यां^ज मन्त्राभ्या-
मामिक्षाभिमर्शनम् ॥ १२ ॥

१ B.MS. 2 omits from उपदेशस्तु to वेदिधर्मा इति ।

२ B.MS. reads दधः प्रतिर्दोहविकारत्वात् दाभ्यां मन्त्राभ्याम् ।

क. ‘ऐवस्त्वा सविता मध्वाऽन्तुः’ इत्यलङ्करणमन्त्रः । एककपालेऽभिपूरणस्थैवाऽलङ्करणस्त्वात्
तत्र तन्मन्त्र इति । एककपालपुरोडाशाधारभूतस्य पात्रस्य पूरणमाजयेन कर्तव्यम् । आविःपृष्ठं-
यथा पुरोडाशस्योपरिभागे दृश्येत तथा ।

ख. वाजिनस्याप्रधानत्वेन धर्मप्रियोजकत्वादिति ।

ग. अप्रधानत्वेनाप्रयोजकत्वादिति ।

घ. केचित्तु वैष्णप्योहप्साज्ञाय्यप्रभवत्वाद्वाजिनस्य साक्षात्यर्थमत्यं, तदर्थे चोत्करे वेदिस्थानापन्ने वेदि-
धर्मप्राप्तिं चेच्छन्तस्तन्त्र तान् कुर्वन्ति इति । अत्रासम्मतिः केचिदित्यनेन प्रदर्शिता भाष्यकारेण ।

ङ. वाजिनस्यापि हृषिष्ठवमस्येव । अतो व्याहृतिभिरासादनं वेद्यां प्राप्तम् । वेदिस्थानं उत्करो विधीयते ।
न तु उत्करे वेदिधर्माः कर्तव्याः । वेदिशाद्वस्योद्धननादिसंस्कारवाचित्वेन यजोद्धननादिकं तत्र वेदि-
त्वापत्या उत्करत्वभागापत्तेः उत्करे वाजिनस्मिति विशिष्याधापत्तेऽस्युपवेशमतमिति ।

च. सम्भवस्थापिकस्यापि पुनर्विधानादितरेषामभिमर्शनमन्त्राणां निवृत्तिरिति ।

छ. अद्विष्टानां सम्भवति समुच्चये बाधस्यायुक्त्वादित्युपदेशाशय इति ।

ज. विकाराभ्यां विकारविशिष्टाभ्याम् । इदमिदिव्यममृतं यत् पृथिवीम्, हीत मन्त्राभ्यां शृतदविपद-
स्थाने ऊहितामिक्षापदविशिष्टाभ्यामामिक्षाया अभिमर्शनमिति । See आप. श्रौ. ४-८-३ for
these two.

पशुवन्निर्मन्थयः सामिधेन्यश्च ॥ १३ ॥

लौकिकमधिमन्थनशकलं सुवेणाभिहोमान्तं कृत्वा वेदविधानम् । सप्तदश सामिधेन्यः । ^१ 'त्वं वरुण' इति सर्वेषां कृपरिधानीया । 'दुरो अग्न आज्यस्य विगन्तु, उषासा नक्ता अग्न^२ आज्यस्य वीताम् । दैव्या होतारा अग्न आज्यस्य वीतां, तिक्तो देवीरान आज्यस्य वियन्त्वा' ति ॥ १३ ॥

नव याज्याः । चतुर्थोत्तमावन्तरेण पाशुकाश्वत्वारो दुरः-
प्रभृतयः प्रैषप्रतीक्याज्याः ॥ १४ ॥

प्रतीकं सुखम् । प्रैषमुखा याज्याः ॥ १४ ॥

पशुवत्समानयनम् ॥ १५ ॥

पशुवत्समानयनं खचतुर्धाष्टमयोः । पशुवच्चानुमन्त्रणं स्यात् । अयं सूत्रकाराभिप्रायः । ^३ उपदेशश्च । न्यायस्तु चतुर्णामिगान्तुकत्वात् द्वौ बर्हिविकारौ द्वातुत्तमस्य । अतश्चतुर्थसप्तमयोस्तमानयनमनुमन्त्रणश्च । यो यस्य विकारस्तदर्थः । पशौ चतुर्थोत्तमविकारादौ समानयनमेवमिहापि ॥ १५ ॥

प्रचरणकाल उपांशु सावित्रेण प्रचर्य पूर्ववदेकक्षपालेन प्रचरति ॥

ग. सोमस्याहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम् । सवितुरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम् ।

^१ त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्णन्ति मतिभिर्विसिष्ठाः । त्वे सुषणतानि सन्तु यद्यं पातस्वस्तिभिस्सदानः ॥ (तै. मा. ३. ५. २. ३.)

^२ 'क' omits अग्न ।

^३ Ad. MS. omits उपदेशश्च ।

क. परिधानीया अन्तिमा क्रक् । दर्शपूर्णमासयोस्सामिधेनीषु तस्या एवान्ते पाठात् पशौ तथैवातिदेशात् पशुवत्समिधेन्य इत्युक्तवादिति ।

ख. त्रीन् प्रयाजानिष्ठवा चतुर्थारम्भे औपमृतस्याऽङ्गयस्थैकदेशं जुह्वासमानीय चतुर्थाशीन् सप्तमान्तान् प्रयाजान् कुर्यात् । ततोऽष्टमप्रयाजारम्भे सर्वमौपभृतमाज्यं जुह्वामानीयाद्यमनवमौ प्रयाजौ कुर्यात् । तत्र 'वसन्तमृतनां प्रीणामी' त्यादि प्रथमप्रयाजानुमन्त्रणम् । 'प्रीष्म' मित्यादि द्वित्यादि द्वितीयस्य । 'वर्षा' इत्यादि तृतीयस्य । चतुर्थप्रभृतिषु सप्तमान्तेषु शरदमृतनां प्रीणामीत्यनुमन्त्रणम् । अष्टम-नवमयोः हेमन्तशिक्षिराशूलां प्रीणामि' इत्युनुमन्त्रणमिति ।

ग. अमीषोमान्तर्गतसोमरूपप्राकृतवेच्छत्राकत्वादग्नीषोमविकारत्वमङ्गीकृत्य तदीयमनुमन्त्रणं इत्यहा भूयास-मिति । सावित्र आग्रेयविकारः ।

मस्तामहं^१ देवयज्ययेन्द्रियाव्यव्यादो^२ भूयासम् । षष्ठ्यानां प्रत्यक्षान्नातानि । यद्यप्येक-
कणालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः । आग्रयणे कर्मणि तद्वद्विमिति^३ पूर्ववदेककपालेनेत्युच्यते^४ ।
उद्धृत्य वर्हिष्ठं कृत्वेत्येवमाद्या प्रचरणात् । सवित्रे सवितारं, सवितुः, सवितेदं हविः ।
सरस्वत्यै, सरस्वतीं, सरस्वत्याः, सरस्वतीदं हविः । पूष्णो, पूषणं, पूषणः, पूषेदम् । मरुद्वयः,
मस्तः, मस्तां, मस्त इदं हविरजुपन्त । विशेष्यो देवेभ्यः, विश्वान् देवान्, विशेषां
देवानां, विश्वे देवा इदं हविः । यावापृथिवीभ्यां, यावापृथिवी, यावापृथिव्योरहं,
यावापृथिवी इदं हविः । ^५अजुषत, अजुपन्त, अजुषेताम् । अवीवृधत, अवीवृधन्त, अवी-
वृधेताम् । अकृत, अक्रत, अकाताम् ॥ १६ ॥

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालमभिजुहोति ॥

उपर्येककपालस्य होमाः मासनामभिः । ततो नारिष्ठादि ॥ १७ ॥

दक्षिणाकाले प्रथमजं वत्सं ददाति मिथुनौ वा गायौ ॥ १८ ॥

तस्मिन् संवत्सरे यो जातः पूर्वं ^६वत्सेभ्यः स दीयते सह मात्रा । इतरधा हि
म्रियेत वत्स इति । न च दानोपकारः स्यात् । वत्सस्य तु प्रतिग्रहणं सवत्सधेनुचोदनामु ।

१ ष and ड. read इन्द्रियानी भूयासम् ।

२ ष reads एकपालेन प्रवर्तीत्युच्यते, B.MS. २ omits इत्युच्यते ।

३ B.MSS. read अजुषत, अजुषेताम्, अजुपन्त । अवीवृधत, अवीवृधेताम्, अवीवृधन्त । अकृत,
अक्राताम्, अक्रत । Ad. MS. adds before अजुषत and after यावापृथिवी इदं हविः
अजुषेतामवीवृत्येतां महोऽज्ञयायो क्राताम् ।

४ B. MS. reads वत्सान्तरेभ्यः ।

क. मासुतस्य बहुदेवताकत्वसादृश्यादक्षरसादृश्या(क्यक्षरत्व)स्मैद्रामविकारत्वमङ्गीकृत्य तर्षीयमनु-
मन्त्रणमिदम्—इन्द्रियाव्यव्याद इति ।

ख. पूर्वोक्तत्रयातिरिक्तानां आमेय, सारस्वत, पौष्ण, वैश्वदेव, यावापृथिव्यरूपाणां पञ्चानां यागानांमनु-
मन्त्रणमन्त्रपाठमध्ये सूक्षकारेण कण्ठत एव (See आप. श्रौ. ४-१०१) मन्त्राणां पाठात् तेषां
तथैवाऽत्र ग्रहणमिति । तदित्यम्—अमेयरहं देवयज्ययाज्ञादो भूयासम् इत्यामेयस्य । सरस्वत्या अहं
देवयज्यया वाचमन्त्राद्यं पुषेयम्, इति सारस्वतस्य । पूष्णोऽहं देवयज्यया प्रजानिषीय प्रजया
पश्युभिः, इति पूष्णः । विशेषां देवानामहं देवयज्यया प्राणैस्सायुज्यं गमेयम्, इति वैश्वदेव्या
आमिक्षायाः । यावापृथिव्योरहं देवयज्ययोभयोलोकयोर्गुण्यासम्, इति यावापृथिव्यस्य ।

ग. पूर्वीवत् आप्रयणैककपालवदित्यर्थः । यद्यन्ययमेव वैश्वदेवपवन्तर्गत एककपालानामितरेषां प्रकृतिभूतः
ब्राह्मणेऽत्रैव तदप्नानामाप्नानात् । तथापि सूक्षकारेणाऽप्रयणैककपाल एव धर्माणां पाठात् तेषामन्त्र
प्राप्त्यर्थं पूर्वीवदित्युक्तमन्त्र सूक्षकारेणति ।

अन्वाहार्यधर्मो दक्षिणानां दर्शपूर्णमासविकाराणाम् । कृन तूपदेशः । मिथुनं स्त्रीपुमाश्च ॥

पृष्ठदाज्यं जुह्वामानीय पृष्ठदाज्यधानीसुपभृतं कृत्वा तेन नवान्
याजान्यजति ॥ १० ॥

इति द्वितीया कण्डिका ॥

अष्टावायाः पाशुकाः प्रैषवर्जम् ॥ १ ॥

पाशुकाः पठिताः याज्याः । ‘देवं बर्हिर्वैसुवने वसुधेयस्य वेत्वि’ति विना प्रैषैः
प्रथमविकाराश्चत्वारः । नराशंसस्य विकाराश्चत्वारः । एक उत्तमविकारः पशुवच्च सर्वम् ॥ १ ॥

उत्तमेनोत्तमम् ॥ २ ॥

उत्तमेन प्रकृतिपठितेन देवो अग्निः स्विष्टकृदुत्तमः । तेन यजति ॥ २ ॥

देवान्यजेति प्रथमं सं प्रेष्यति । यज यजेतीतरान् ॥ ३ ॥

देवान् यजेति प्रथमानुयाजप्रैषः । यज यजेति मध्यमोत्तमविकारेषु । तेषां
खद्वियजलात् । उपदेशः यज यजेति प्रथमविकारेष्वप्युच्यते । इतरानित्यविशेषवचनात् ॥ ३ ॥

संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्त-
वाकस्याश्चिःषु होतानुवर्तयते ॥ ४ ॥

‘दिव्यं धामाशास्त’ इत्यस्य पुरस्तात् ‘संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त’ इति क्षेपः ॥ ४ ॥

एवं यजमानो जपति । आशास इति मन्त्रं संनमति ॥ ५ ॥

‘सा मे सत्याशी’ रित्युक्त्वा संवत्सरीणां रवस्तिमाशास्त इति जपो ‘यजमानस्य ।
ततो रोहितेनत्वेति ॥ ५ ॥

I B.MS. reads याजमानजपः ।

क. प्रतिग्रहमन्त्रेषु वक्षादि दक्षिणानां पृथक् पृथक् मन्त्रपाठात् तद्वाजे प्रकारमेवाच्च नाऽन्वाहार्यकार्य-
पञ्चत्वं तेषामिति न तत्रान्वाहार्यधर्मणां प्राप्तिरित्युपदेशमतमिति ।

ख. प्रैषे यज यज, इति वारद्वयं यजशब्दः प्रयोक्तव्यः । तदेव द्वियजत्वम् । एवं च प्रथमानुयाज-
विकाराणां प्रैषः ‘यज’ इत्येक यज एव । द्वितीयतृतीयविकाराणान्तु द्विर्यज इति भाष्यकारमतम् ।
उपदेशमतं तु प्रथमानुयाज एव ‘देवान् यज’ इति सम्भैषः । उत्तरन्त्र सर्वेष्वपि ‘यज यज’
इत्येव, इतरान् इत्यविशेषवचनादिति । तत्रायाश्चत्वारः प्रथमविकाराः । पंचमाद्याश्चत्वारो मध्यम-
विकाराः । नवमस्तृतीयविकार इति वेदितव्यम् ।

**परिधीन्प्रहृत्य संस्नावान्तं कृत्वा वाजिनपात्र उपस्तीर्यान्तर्वेदि
वर्हिरनुविषिङ्गन्वाजिनं गृह्णाति ॥ ६ ॥**

यदि संस्नावान्तं कृत्वेत्येतावदुच्येत 'प्रहृत्य परिधीन् जुहोती'ति श्रुतेर्विकल्पस्यात् । अतसंस्नावस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वं स्थाप्यते । अतो ^५हारियोजनोऽपि संस्नावान्तं एव गृह्णते । यथा वर्हिष्ठि विषिच्यते तथा वाजिनं गृह्णाति । अन्तर्वेदिस्थे वाजिनपात्रे 'स्थाल्यैव क्षिपति ॥ ६ ॥

नाभिधारयति ॥ ७ ॥

नाभिधारयति । द्विः गृहीतमेव^६ ।

**वाजिन्योऽनुब्रह्मि वाजिनो यजेति संप्रेषौ वषट्कृते चमसेन
जुहोति । सुचा वानुविषिच्यमानयानुवषट्कृते च ॥ ८ ॥**

आश्राव्य प्रत्याश्राविते "वाजिनो यजे"ति चमसेन जुहोति यदि चमसो वाजिनपात्रम् । अनुविषिच्यमानयाऽन्यत्रावस्कन्दमानया जुहोतीति । अनुवषट्कारे च होमः^७ । शेषस्य स्थापनं ^८दिग्यागभक्षणार्थम् ॥ ८ ॥

उर्ध्वज्ञुरासीनोऽनवानं होता यजति ॥ ९ ॥

याज्यायामूर्ध्वज्ञुः । केचित्पुरोनुवाक्यायामपि । अनवानं अनुच्छ्रवसन् । ^९अर्धर्चेन सन्दधाति । केचिद्विरभ्याऽर्धर्चेनोच्छ्रवसतीत्याहुः ॥ ९ ॥

१ क reads होमशेषस्य स्थापनम् ।

२ क reads अर्क्षेव ।

क. हारियोजनो नाम प्रहविषेषसोमयागे विहितः 'परिधिप्रहृतेपूजेता हारियोजनं गृह्णति' (आ. श्रौ. १३. १७. १). इति । तत्रापि परिधिप्रहरणे कृते संस्नावहोमं कृत्वाऽनन्तरमेव हारियोजनप्रहरणमिति ।

ख. वाजिनप्रहरण नाम वाजिनपात्रस्य वाजिनेन प्रपूरणम् । पूरणकाले पात्रस्याधोऽवस्थितदर्भणामुपरि यथावाजिनं पतेत्था पूरयेदित्यर्थः ।

ग. द्रवद्रव्यान्तरवत् न सुवेग प्रहणम् । किन्तु वाजिनस्थाल्यैव पात्रे प्रक्षेपः कार्य इति ।

घ. उपस्तरणं प्रहणं चेति द्विगृहीतमेवेति ।

ङ. 'उद्रकेण पशुवन्धवद्विशः प्रतीज्य' (आप० श्रौ. ८. ३. १२) इति दिग्यागाभिवधास्यति । तदर्थ... 'समुपहृय भक्षयन्ति' (आप० श्रौ. ८. ३. १२.) इति विहितभक्षणार्थं चेति ॥

वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुयजति ॥ १० ॥

वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारस्य याज्या ॥ १० ॥

ब्रयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृतेन समवद्यन्ति सोमस्य वाजि
नस्य घर्मस्येति ॥ ११ ॥

ब्रयाणां हविषां कस्त्रिष्टकृतेऽग्नये होमार्थे न समवद्यन्ति । न गृह्णन्ति सोमादीः
पृथक् । देवतयैव सह गृह्णन्ति । अथवा स्विष्ट करोतीति स्विष्टकृदन्तिः छान्दोऽकरान्त
स्समासः । तेनान्तिना स्विष्टकृतेन समवद्यन्ति सह^१ गृह्णन्ति । सोमादीनां हविषां देवतय
सह । अन्यत्र^२ तु पृथग्नुवषट्कारः । स्विष्टकृदोमादीनाम् । ‘वाजिनामहं^३ देवयज्यये
द्वियादी भूयासम्’ इतीन्द्रयाजिनः । ‘जेमानं महिमानं गमेयमि’ति महेन्द्रयाजिनः । ‘अग्नेरह
देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिप्तां गमेयमि’ति अनुवषट्कारस्य । चौनोभयस्योपदेशेन ॥ ११ ॥

उद्देकेण पशुवन्धवदिशः प्रतीज्यान्तवेंदि शेषं सर्वे समुपहृय
भक्षयन्ति ॥ १२ ॥

उद्देकः शेषः । तेजेया दिगुपस्थानान्तम् । प्रतिनिवृत्य स्थापयित्वान्तवेंदि
समुपहृवः । पश्चादन्यत्र भक्षणम् ॥ १२ ॥

असावसादुपहृयस्वेति कर्मनामधेयेनामन्त्रयते ॥ १३ ॥
उपहृत इति प्रतिवचनः ॥ १४ ॥

होताऽधर्व्य उपहृयस्व, ब्रह्मनुपहृयस्व, अभीदुपहृयस्व यजमानोपहृयस्वेति ।
अधर्व्युर्होतरुपहृयस्वेत्येवमादि ब्रह्मादीद्यजमानश्च ॥ १३, १४ ॥

१ B.MS. 2 omits सह गृह्णन्ति ।

२ क reads सहदेवतया ।

३ ष omits तु ।

४ ष reads first महेन्द्रयाजिनः and then इन्द्रयाजिनः ।

क. सूते ‘स्विष्टकृते न समवयति’ इत्यत्र द्विधा पदच्छेदः । स्विष्टकृते इति सप्तम्यन्ततया स्विष्टकृतेन
इति तृतीयान्ततया च । तत्र प्रथमे सप्तम्यन्तपक्षमाश्रित्य व्याख्या । अस्यार्थः—अनुवषट्कार-
यागस्य स्विष्टकृतस्यानीयत्वेऽपि सोमादीनां ब्रयाणां द्रव्याणां अनुवषट्कारयागार्थे न प्रधानार्थं प्रहणात्
पृथग् प्रहणं कर्तव्यम् । किन्तु प्रधानयागार्थं यहीतादेव किञ्चिदवशिष्यानुवषट्कारहोमः कर्तव्य इति ।
अथवा इत्यनेन द्वितीया व्याख्या । तत्र स्विष्टकृतेन इत्यकारान्तं तृतीयानिर्दिष्टम् । सोमवाजिन-
घर्मणां हविषां स्विष्टकृतवत्या सहैव गृह्णन्ति इति ।

ज. वाजिनयागस्यापूर्वत्वेन साक्षात्यविकारत्वाभावेन न हुतानुमन्त्रणमित्युपदेशमतमिति ।

होता प्रथमो भक्षयति यजमान उत्तमः । यजमानः प्रथमश्वो-
त्तमश्वेत्येके ॥ १५ ॥ वाजिनां भक्षो अवतु वाजो अस्माँ रेतः
सित्तमसृतं बलाय । स न इन्द्रियं द्रविणं दधातु मा रिषाम वाजिनं
भक्षयन्तः । तस्य ते वाजिभिर्भक्षं कृतस्य वाजिभिः सुतस्य वाजि-
पीतस्य वाजिनस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति भक्षयति ॥ १६ ॥

तैव द्विर्भक्षयति यजमानः । वाजिनं^१ भक्षयित्वा हविश्शेषभक्षणम् ॥ १५, १६ ॥

पशुवत्समिष्टयजूषि ॥ १७ ॥

समिष्टयजूषि त्रीणि । दधिकावृण्ण इदं हविरित्यादि ॥ १७ ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्टते ॥ १८ ॥

इति तृतीया कण्डिका

यजमानभागस्य मन्त्रद्वयेन प्राशनम् । दर्शवदन्यत् ब्राह्मणभोजनान्तम् । ^१न
विकृतौ यज्ञशश्वमः पशुवर्जम् । भवतीत्युपदेशः ॥ १८ ॥

श्वोभूते पौर्णमास्येष्टवा प्रसूता देवेन सवित्रा दैव्या आप
उन्दन्तु ते तनुं दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्युपोद्य इयेण्या शालल्येक्षु-
काण्डेनेक्षुशालाकया वा लौहेन च भुरेणौदुम्बरेण नि केशान्वर्तयते
वापंयते श्मश्रूणि ॥ १ ॥ ऋतमेव परमेष्टथृतं नात्येति किञ्चन । ऋते
समुद्र आहित ऋते भूमिरियं श्रिता । अग्निस्तप्तमेन शोचिषा तप
आक्रान्तमुष्णिष्ठा । शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य
निवर्तये सत्येन परिवर्तये । तपसास्यानुवर्तये शिवेनास्योपवर्तये
शर्मेनास्याभिवर्तय इति निवर्तयति ॥ २ ॥

समाप्तेऽग्न्यन्वाधानं दर्शपूर्णमासस्य तस्य ब्राह्मणभोजनान्ते प्रसूता देवेनेति
क्लेदयत्युदकेन यजमानस्य केशान् । त्रीणि श्वेतानि यस्यास्सेयं त्रेणी । शल्ली धाविट्च्छलाका ।

१ B.M.S. omits न.

क. प्रकृतौ संस्तहोमानन्तरे 'अत्रैवत्विजो हविश्शेषभक्षयन्ति' (आप, श्रौ, ३, ७, १५) इति
भक्षणस्य विधानेऽपि, अप्र संस्वानन्तरे वाजिनयागविधानात् तदीयहविर्भक्षणानन्तरमेव प्रधान
यागीयहविश्शेषभक्षणमिति ।

इक्षुकाण्डेन 'तस्य पुण्यशलाकया वा । लोहस्य विकारो लौहः । उदुम्बरं ताम्रम् । तद्रिकं औदुम्बरः । क्लैहेनौदुम्बरमिश्रेण निवर्तयते केशान् । "न निर्मलान्छेदयतेऽधर्वर्युणा^३ वापयते तु समूलं ४मशूणि । वैश्वदेवे छेदनमेव केशानां नियतम् । पर्वस्वन्येषु वापनमपि ५मशूणां कृत्वा तत उपपक्षौ । प्रसूता देवेनेति केशानामुन्दनम् । शल्लीमिक्षुकाण्डं हस्ते गृहीत्वा काण्ड्यासेन ताम्रमिश्रेण क्षुरेण 'व्रह्मतमेव परमेष्ठी'ति छिनति केशान् न निर्मलान् करोति । केचिदाहुः—'लोहितायसेन निवर्तयत' इति श्रुतेः तेन लैहेन औद्भरेणेति तस्यैव विशेषणमिति । यदि समर्थस्ताम्रमयः छेदने ततोऽयमर्थः ॥ १, २ ॥

तद्वतं तत्सत्यं तद्वतं तद्वच्छेयं तेन शकेयं तेन राध्यासमिति यजमानो जपति । ब्राह्मण एकहोतेति चानुवाकम् ॥ ३ ॥

'तद्वतं तद्' "ग्राहण एकहोतेति" च निवर्त्यमानेषु यजमानस्य जपः ॥ ३ ॥

तस्य पर्वस्वन्तरालब्रतानि । न मांसमश्चाति न ख्यियमुपैति ॥४॥

'स्वार्थस्य मांसभक्षणस्य प्रतिषेधः । इडाभक्षणन्तु ५नित्ये पशौ भक्षयति ; क्रत्वर्थं लात् । ६उपदेशः तस्यापि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

१ Ad. MS. reads इक्षुशलाकया वा.

२ B. MS. १. न सूर्जं छेदयते.

३ अधर्वर्युणा वापयते इति ख. घ.

४ क reads स्वार्थमांस ।

५ घ reads नित्यपशौ ।

क. लौहेन चोदुम्बरेणेति सूत्रात् न क्षुरद्रव्यमिति भ्रमितव्यम् । किन्तव्येकनैव ताम्रमिश्रकाण्ड्यासनिर्भितेन छुरेणेति । निवर्तयते छिनति ।

ख. स ४मशूण्येऽवपन्ति । अथोपपक्षौ । अथ केशान् (तै. आ. १.५.६.३) इति श्रुतौ क्रमाभिधानादिति ग. ब्राह्मण एकहोता । स यज्ञः । समे ददातु प्रजां पश्चन्तुष्टि यशः । यज्ञश्च मे भूयात् । अस्मिद्दिहोता ।

स भर्ता । स मे ददातु प्रजां पश्चन्तुष्टि यशः । भर्ता च मे भूयात् । पृथिवी त्रिहोता । स प्रतिष्ठा ।

स मे ददातु प्रजां पश्चन्तुष्टि यशः । प्रतिष्ठा च मे भूयात् । अन्तरिक्षं चतुर्होता । स विष्टाः । स मे

ददातु प्रजां पश्चन्तुष्टि यशः । विष्ट्रश्च मे भूयात् । वायुः पश्चहोता । स प्राणः । स मे ददातु प्रजां

पश्चन्तुष्टि यशः । प्राणश्च मे भूयात् । चन्द्रमाः पङ्गोता । स ऋतुकल्पयति । स मे ददातु प्रजां

पश्चन्तुष्टि यशः । ऋतयश्च मे कल्पन्ताम् । अन्नं ८सप्तहोता । स प्राणस्य प्राणः । स मे ददातु

प्रजां पश्चन्तुष्टि यशः । प्राणस्य च मे प्राणो भूयात् । वौरष्टहोता । सोऽनाधृत्यः । स मे ददातु प्रजां

पश्चन्तुष्टि यशः । अनाधृत्यश्च भूयासम् । आदित्यो नवहोता । स तेजस्वी । स मे ददातु प्रजां

पश्चन्तुष्टि यशः । तेजस्वी च भूयासम् । प्रजापतिर्दशहोता । स इदं ९सर्वम् । स मे ददातु प्रजां

पश्चन्तुष्टि यशः । सर्वं च मे भूयात् ।

घ. 'न मांसमश्चाति' इत्यविशेषेण निषेधात् क्रत्वर्थस्य पुरुषार्थस्य च सर्वस्याऽपि मांसभक्षणस्य प्रतिषेध इत्युपदेशमतिसिति ।

ऋत्वे वा जायाम् ॥ ५ ॥

ऋत्वेव जायामुपेयादिति नियमात् सर्वत्र गमनं वर्णान्तरस्थीगमनं च प्रति-
पिद्धयते ॥ ५ ॥

नोपर्यास्ते ॥ ६ ॥

उपरिशयनस्यापि प्रतिषेधः, न ह्यनुपविष्टेन शक्यते शयनं कर्तुम् ॥ ६ ॥

जुगुप्सेतानृतात् ॥ ७ ॥

^१जुगुप्साक् अनृतवर्जनं क्रत्वर्थः पुनर्विधिः ॥ ७ ॥

प्राङ् शोते ॥ ८ ॥

प्राक्शिरा भूमौ न स्थणिष्ठले शोते ॥ ८ ॥

अमध्वश्नाति ॥ ९ ॥

अमधु मधुवर्जमश्नाति । ^२मधुमांसलवणस्यवलेखनानि वर्जयेदित्याश्वलायनः ॥ ९ ॥

मध्वशानं स्यादित्येकम् । व्यञ्जनार्थमित्यपरम् ॥ १० ॥

मधु अशनमस्य मध्वशनः । मध्वशनो वा भवेद्यजमानः । एतदेकं विधानम् ।
अपरं तु मधुप्राश्यान्यदभ्नाति सामर्थ्यात् । भक्षयितव्यमोदनापूर्णादि । व्यञ्जनगिवृतिः ।
तृतीयो विधिः । मधुनैवाश्नाति । अन्ये त्वाहुः—मध्वश्नातीति श्रुतिः । तस्या मध्वशन-
स्यादिति द्वावर्थौ ॥ १० ॥

ऋतुयाजी वा अन्यश्चातुर्मास्ययाजयन्यः ॥ ११ ॥ यो वसन्तो-
ऽभूत्प्रावृडभूच्छरदभूदिति यजते स ऋतुयाजी । अथ यश्चतुर्षु चतुर्षु
मासेषु स चातुर्मास्ययाजी ॥ १२ ॥ वसन्ते वैश्वदेवेन यजते प्रायृषि
वरुणप्रघासैः शारदि साकमैर्हैरिति विज्ञायते ॥ १३ ॥

१ घ and ङ read जुगुप्सानृतरथ ।

क. न मांसमध्नात्, न द्वियमुपेयात् नोपर्यासीत, जुगुप्सेतानृतात् (तै. आ. २. ८.) इति श्रुतेरनु-
वादहृपाणीमानि सूत्राणि ।

ख. अमध्वश्नातीत्यकारप्रश्लेषणे व्याख्यानोपोद्गलनायाऽश्वलायनमतोपन्यासः । केशप्रसाधनार्थीति
स्वैरकर्मणि अवलेखनशब्देनोच्यन्ते । इति गार्येनारायणः । अवलेखने नाम दन्तधावनम्, वासः
प्रक्षालनम्, केशः प्रसाधनम्, गात्रोन्मर्दनम्, इति सिद्धान्तभाष्ये See आश्व. धौ. शृति. २. १६.
२२, २३ and footnote. मध्वमध्नाति इत्येव रुद्रदत्तः पठति । See P. १६ Vol. II.

ऋतौ प्राप्ते यजतीयृत्याजी स एकः । एकश्चातुर्मास्ययाजी । तत्र श्रुति व्याचष्टे यो वसन्तो जातः प्रावृद्धं जाता शरज्ञातेति यजते न फाल्गुनीं चैत्रीं वाऽपेक्षर्त अन्ते वसन्तस्य कृत्वा वैश्वदेवं प्रावृडादौ वस्त्रप्रधासैः न पौर्णमासीचतुष्टये । पर्वनियम यदीष्ट्या यदि पशुनेति सर्वत्र स ऋत्याजी । क्यस्य मासचतुष्टये नियमः स चातुर्मास्ययाज समानो विधिरुभयोः । विपुनवैसन्तादिनियमाचातुर्मास्ययाज्यप्रतिपत्ते वसन्ते फाल्गुनं चैत्र्यां वा न करोति वैश्वदेवम् ॥ १३ ॥

इति धूर्तस्वामिविरचिते आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्ये अष्टमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

क. वैश्वदेवातुष्टानपर्वत्रमृति पञ्चम्यो पौर्णमास्यां यस्य वस्त्रप्रधासः । ततः पञ्चम्यो साक्षेत्र इत्यादि नियमः स चातुर्मास्ययाजीति ।

ख. पण्डितरियमेवं विश्वता रामाभिनिता—सौरचान्द्रमसमेदेन द्विधा वसन्तायृत्वो भवन्ति । तत्र द्वादश प्रथमराश्योः (भीनमेषराश्योः) सूर्योदयकालः सौरवसन्तो भवति । तत ऊर्ध्वं द्वौ द्वौ मासायृत्व न्तराणि । चान्द्रमसो वसन्तस्तु द्विधा—उत्तराफल्गुनीयुक्तपौर्णमासीयुक्तस्त्रुत्तरमासश्च । मासद्वय मेकशाश्वो वसन्तः । हस्तयोगेन वा । अपरस्तु चान्द्रमसः चित्रानक्षत्रेण रवातीनक्षत्रेण वा युक्त पौर्णमासीयुक्तस्त्रुत्तरमासश्चेति मासद्वयं कदाचिद्विसन्तः । तत्र फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वैर सूत्रेण वसन्ते वैश्वदेवे प्राप्तेऽपि ‘वसन्ते वैश्वदेवेने’ति पुनर्धेसन्तमहणात् भीनमेषान्तर्भाविरहित फाल्गुन्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवो न कर्तव्यः । अप्रतिपत्ते वसन्त इत्यस्थार्थः—फाल्गुनीचैत्रयोरन्यतर स्यासौरवसन्तसम्भासावै तस्या वैश्वदेवो न कर्तव्य इति । अप्रदं वक्तव्यम्—शिशिरे दीक्षन्ते वसन्त उपतिष्ठन्ते इति सूत्रे कपर्दिस्वामिना ” द्वादशप्रथमराश्योर्यदा सूर्यं उद्देति तदा वसन्त ” इत्युक्त्वात् भीनमेषराश्योस्सूर्योदयकालो वसन्त इति वृत्तिकारोऽस्मिप्रति । परनित्वदानीं लोकव्यवहारस्तु मेषवृष्योर्यदा राश्योर्देति सूर्यः स वसन्त इति । दक्षिणदेशोऽयमेव पक्षः प्रचलति । पक्षद्वयमपीदं प्रमाणपददीमासुरुद्यत्येव । यदाह बोधायनः—भीनमेषयोर्भेषवृष्योर्वा वसन्त इति । (See स्मृतिमुक्ताकल. शास्त्रकाण्ड. P.P. 263 Kumbhakonam Edi.).

द्वितीयः पटलः

ततश्चतुर्षु मासेष्वाषाढ्यां श्रावण्यां वोदवसाय वरुणप्रधासै-
र्जन्ते ॥ १ ॥

ततः पर्वण आरभ्य । अषाढाभिर्युक्ता आषाढी । श्रवणेन युक्ता श्रावणी । यदा
फालगुन्यामुपकान्तं तदाऽपाद्यां यजेत । यदा चैत्र्यां तदा श्रावण्यम् । मासचतुष्य-
नियमात् यस्मिन्संवत्सरेऽन्तरालेऽधिकमास उत्पद्यते तत्रारम्भो नेष्यते चातुर्मास्यानाम् । उद-
वसानं देशान्तरगमनम् ॥ १ ॥

प्रसूढकक्षे यष्टव्यमिति यहूचब्राह्मणं भवति ॥ २ ॥

कक्षः कच्छः । प्रसूढः कक्षा यस्मिन्देशे तृणैस्स देशः प्रसूढकक्षः तस्मिन्दुदवसानं
कर्तव्यम् । द्वितीयोऽर्थः । चातुर्मास्याजिनः पौर्णमासीनियमाहत्याज्यर्थः कालविधिः ।
प्रसूढः कक्षा यस्मिन्काले स कालः प्रसूढकक्षः । तस्मिन्नाहत्याजिता यागः कर्तव्यः ॥ २ ॥

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः ॥ ३ ॥

वैश्वदेववत्कल्पो विधिः । दक्षिणस्याऽपि विहारस्य सर्वं वैश्वदेववत् । खेत-
द्वाराणान्येव पञ्च हवीषीति श्रुतेः पञ्चसञ्चाराणां मुख्यत्वात्सर्वेषां वैश्वदेवप्रकृतित्वम् । अतः
पञ्चसञ्चाराणाम् भावादस्मिन्निविहारस्य न प्राप्नोति वैश्वदेववद्विधिः । श्रुत्यन्तराहद्भूम् ।

१ उपकान्तः, इति क उपक्रमः इति j. ins.

२ असंभवात् क.

क. वर्षवाहुल्येन यदा तृणसमृद्धः प्रशृद्धो भवति तस्मिन्वर्षाकाले वरुणप्रधासैर्यष्टव्यमित्युक्तं भवति ॥

ख. आमेयसैम्यसाविन्रसारस्वतपौष्णह्यपाणां पञ्चानां हविषां वैश्वदेवे पर्वणि यो विधिरुक्तः तथैव तदाऽप्त-
विद्याष्टान्येव ताभ्यत्राप्यनुष्ठेयान्यादावित्यर्थः । एतानि पञ्च हवीषिः सर्वेष्वपि पर्वैस्वनुष्ठेयतया सञ्चरन्ति
प्राप्नुवन्तीति पञ्चसञ्चाराणीत्युच्यन्ते । तानि विधाय वरुणप्रधासेषु तदनन्तरमैन्द्रामग्नेकादशकपालं,
मास्तीमामिक्षां वार्षीमामिक्षां कायमेककपालं ” इति चत्वारि हवीषि विहितानि । तेषां नवानामपि
सह प्रयोगे साधारणाङ्गेषु परस्परविरोधे सति कथमनुष्ठानमिति संशयोदये तत्त्वाकरणार्थमिदं वचनम् ।
तेषां प्रथमानुष्ठेयत्वेन मुख्यत्वात् मुख्यं वा पूर्वीचोदनालोकवत् (जै. सू. १२. ३. ८.) इत्यधिकर-
णन्यायेन तत्पूर्वतत्त्वाधिकरणोपपादितेन भूयोऽनुप्रहन्यायेन वा पञ्चसञ्चरधर्मा एव सर्वेषां हविषां
वारुणप्रधासिकानामिति ।

ग. दक्षिणविहारो दक्षिणमागस्था वेदिः । तत्र पञ्च सञ्चाराणि न सन्ति । उत्तरविहार एव तेषामनुष्ठान-
विधानात् । अतो दक्षिणविहारेऽपि तत्पाप्त्यर्थं विधिर्ये प्रशृत इति ॥

“ यदेवाधर्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता करोति ” इत्येतया वरुणप्रधौसैर्यक्ष्य इत्युक्त्वा समारोप्यांभीन्देशान्तरगमनम् । यागदेशं गत्वा मन्थनमुपावरोहणं वा लौकिके । विर्क्षुदसि ॥ ३ ॥

वेदौ कृत्वा गार्हपत्यं समे प्राची वेदी भवतः ॥ ४ ॥

यदा शौल्वेन मानेन निर्भिते वेदी अग्रेण गार्हपत्यं तदा वेदौ कुरुतोऽधर्वर्युः प्रति-प्रस्थाता च प्राक्त्वेन समे च प्रकृतितुल्ये न पशुबन्धवद्वेदी । बौधायनस्य पाशुबन्धिकी चोत्तरा दार्शिकी च दक्षिणेति । केचिं तपशुबन्धवत् । न तु तिर्यक्त्वेन समे । अर्था यथा सिद्ध्यन्ति तथालक्षणं तिर्यक्त्वम् ॥ ४ ॥

उत्तरामधर्वर्युः करोति दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता । उत्तरे विहारेऽधर्वर्युश्चरति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता ॥ ५ ॥

उत्तरां वेदिमधर्वर्युः करोतीति । अविहृते वेदी इत्यत् पृथगुच्यते ॥ ५ ॥

उभयत्र कृत्वं तन्त्रम् ॥ अपि पत्नां न्याजाः ॥ ७ ॥

सर्वाङ्गसमुदाय उभयत्र सयजमानकः । परोऽपि । पत्नीसंयाजाः अप्यन्ये होमाः । इत्यलीयदक्षिणाः प्रियाश्च । एकत्वादग्रे अधर्वर्युरेव कुर्यात् । अत उभयोर्विधीयते । कर्तृ-पात्रमेदात् ॥ ७ ॥

१ इत्यनया इति घ. ड.

२ Ad ms. reads अभि. ड.

३ विधानेन. ड.

४ विज्ञाते इति. क.

क. यथापि सर्वार्थं वैश्वदेवात्पूर्वमेव कृतं तथापि देशकालमेदेन प्रसङ्गसिद्ध्यनुपपत्तेः प्रयोगादपदार्थस्य देशान्तरप्रयोगे पुनः करणमावश्यकमिति ।

ख. दार्शपौर्णमासिकवेदिसद्वौ । अर्थादुत्तरवेदिरहिताचिति ।

ग. उत्तरस्या उत्तरवेदिमत्वमावश्यकम् । तद्वेव दक्षिणस्यामपीति उभयत्रापि पाशुकी एव वेदी इति ।

घ. उत्तरविहारस्योत्तरवेद्यन्तर्भावात् तथोर्य तिर्यक्त्वम् । दक्षिणविहारस्य तु तदभावात् प्रकृतिवर्तिर्यक्त्वमिति ।

ङ. प्रकृतावभिविहरणादूर्ध्वं विहितं वेदिकरणमधर्वर्युकर्तृकं दृष्टम् । अत्र तु ततः पूर्वं क्रियमाणं कदाचिदन्यकर्तृकं भवेदिति शङ्कां परिहर्तुं विधिरयमुत्तरामधर्वर्युः करोतीति ।

च. गार्हपत्यदूर्ध्वाप्तित्वमासाधारणद्वयसंस्कारवेक्षणं एव कुर्यात् । तन्मा भूक्त्येवमध्यमुभयोर्विधानमिति । कर्तृमेदात्पात्राणां मेदात्प्रश्नगेव करणं न्यायप्राप्तमिति ॥

एकवत्संप्रैषः ॥ ८ ॥

एकस्येवैकवद्धयति । एकवचनेन संप्रैषः यद्यपि द्वयोरर्थयोर्याच्यते प्रणेष्यामि
प्रोक्षिप्यामीति ॥ ८ ॥

द्विवद्वानुजानाति ॥ ९ ॥

द्विवचनेन तं ब्रह्मानुजानाति—प्रणयतम्, यज्ञं देवता वर्धयतमिति । ब्रह्मप्रहणं
प्रदर्शनार्थम् । अतो ओं ^१निर्वैपतं अनुप्रहरतं ‘अगतं’ इति च भवति । ^२यत्र द्वावनुजातव्यौ ।
ब्रह्मानुजायामपि^३ यत्रैकोऽनुजातव्यस्तत्र न भवत्यूहः । यथा—^४ अनुब्रूहीति । द्विवदनु-
जानातीत्यवचनात् ब्रह्मानुजानेष्वेव द्वित्वेऽभिघेये^५ भवत्यूहः । नान्यत्रेत्युपदेशः^६ ॥ ९ ॥

**द्व्यज्ञलं त्यज्ञलं चतुरज्ञलं पृथमात्रं रथवर्तमात्रं सीतामात्रं
प्रादेशमात्रेण वा तिर्थगसंभिन्ने वेदी भवतः ॥ १० ॥**

द्व्यज्ञुलादिना परिमाणेन तिर्थगसंभिन्ने असंगते परस्परं प्रति भवतो वेदी । ‘द्व्यज्ञुला-
न्तरं भवति श्रोणी प्रति’ ॥ १० ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः सञ्चरः ॥ ११ ॥

वेदोरन्तरेण सञ्चरः कर्मकर्तुः प्रतिप्रस्थातुः । इतरथा नान्तरामी सञ्चरतीति प्रति-
पेधः स्यात् ॥ ११ ॥

अपरेणोत्तरां वेदिं स्तम्ययजुर्हरन्नाध्वर्युमभिपरिहरति ॥ १२ ॥

बहिर्न भवत्यध्यर्योस्तम्ययजुः । अन्तरेव नयति यद्यपि देशभेदः ॥ १२ ॥

उत्करे निवपति ॥ समान उत्करः ॥ १४ ॥

१ P. Ms. omits, अगतमिति.

२ P. Ms. reads यत्र यत्र.

३ Ad omits अपि.

४ B. Ms. १ reads शकुलान्तरालम्.

५ B. Ms. १ reads वेचावन्तरेण कर्मकर्तुः संचरः प्रतिप्रस्थातुः ।

क. “ स जमान इविभिर्वैष्यामि ” इत्युध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यो प्रार्थितो यजमानः ^७ निर्वैपते इत्यनुजानीया-
द् व द्विवचनान्तेन । एवं प्रस्तरतृणानुप्रहरणेऽनुप्रहरतमिति । अगानमीदित्यत्र अगानिति स्थाने अगत-
मिति पठेत्, इति. See आप. श्रौ. ४.४.४, ३.७.४, ३.९.२, respectively for
^८ निर्वैप etc.

ख. सूते ब्रह्मप्रहणात्पठनीयमन्वेष्वेव द्वितेनोह इति ।

यदा प्रतिप्रस्थात्रा न्युप्तं तदुभयमासीनोऽभिगृह्णाति^१ ॥ १४ ॥

पञ्चत्विजः ॥ १५ ॥

पञ्चत्विजो वरुणप्रधासेषु । अतः सामान्यचोदनासु पञ्च भवन्ति समित
धानादिषु ॥ १५ ॥

“यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता ॥ १६ ॥

यदेवाध्वर्युः करोतीति कृतानुकारित्वं प्रतिप्रस्थातुः । तस्मादच्छ्रेयान्करो
तत्पारीयान्करोतीति वाक्यशेषात् । अतुल्यकालत्वाद्याजमानावृत्तिः । केचिदाहुः—यद्विधा
मध्वर्युः करोति तदेव प्रतिप्रस्थात्रा कर्तव्यम् । ^२यमेव कल्पमध्वर्युः करोति । यदि पलाश
शाखामध्वर्युग्हाहरति सैवाऽनेया प्रतिप्रस्थात्रा । न शमीशाखामाहरति । ^३युगपत्कर्त्तं
कर्मेति तेषामूहोऽर्थद्वित्वे याजमाने ॥ १६ ॥

यत्किं च वाचाकर्मणमध्वर्युरेव तत्कुर्यात् ॥ १७ ॥

वाचा कर्तव्यं कर्म वाचाकर्म । कर्मणि भवं तत्र जातं वा वाचाकर्मणम् । वा
आकारान्तता छान्दसः रवः । ^४मन्त्रजातमध्वर्युरेव कुर्यात् । ^५कर्मेव केवलममन्त्रकंगं प्रति
प्रस्थाता कुर्यादिति^६ ॥ १७ ॥

युगपत्कालान्वा निगदान् ॥ १८ ॥

निगद्यन्ते उच्चैरिति निगदाः । ^७ते पुनः प्रैषाः । युगपत्कालो येषां ते युगपत्कालाः
तुल्यकाला इत्यर्थः । तुल्यकाला ये प्रैषास्तानध्वर्युरेव कुर्यात् । अन्यैस्तु मन्त्रैः प्रतिप्रस्थात

१ P. Ms. reads गृह्णाति.

२ श्रेयान्करोतीति वाक्यशेषात् इति क.

३ P. Ms. reads यमेवाध्वर्युः ।

४ तं मन्त्र इति ध.

५ कर्मेव केवलमिति नारित क.

६ इति नारित क. पु.

७ के पुनः ? प्रैषाः इति J. Ms.

a. यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता करोति इति श्रुतेरनुकरणमिदम् ।

क. कर्मद्वित्वे यत्रकालभेदस्तत्र यजमानस्यावृत्तिः । यत्र युगपदेव करणं तत्र द्विवचनान्तेनोह इति ।

ख. वाचा कर्तव्यं कर्म मन्त्रपाठादिकम् ।

ग. एकेनापि कर्मप्राधनी भूतमन्त्रोचारणे कृते तत्प्रकाशितकर्मानुष्टानस्योभयोरपि संभवान्त भेदेनोचारण
कर्तव्यमिति ।

करोति । कथं कृतानुकारित्वे युगपत्कालता निगदानामुपपथत् इति । केचित्पुरुषसंस्कार-
त्वात्पैषाणां तन्त्रभूतस्य चार्थस्य ब्रह्मयजमानादैः प्रैषसंस्कर्तव्यस्य चैकत्वात्तन्त्रेणैवोभाभ्यां
संस्कारः प्राप्तः । स १ तुल्यकालत्वादधर्वयुणैव कर्तव्य इति द्वितीयो विधिः । प्रोक्षिप्यामि,
हविर्भिर्विष्ट्यामि, अमीत्परिखीनित्येवमाद्याः^३ ये त्वयुगपत्कालाः ते उभाभ्यामपि कर्तव्याः ।
कृउपसृष्टां मे प्रब्रूतादिति प्रतिप्रस्थातुरपि पूर्वम् । देवताक्रमात् । प्रचरणे च मास्त्या अनु-
ब्रह्मीत्येवं प्रकारा अयुगपत्कालाः ॥ १८ ॥

साधारणद्रव्यांश्च संस्कारान् ॥ १९ ॥

साधारणानि द्रव्याणि । सामान्यानीत्यर्थः । गर्हपत्यदक्षिणाभिसभ्यावसथ्याः ।
होत्राभीष्मब्रह्मयजमानाश्च । तेषां संस्काराः, अमीनां परिस्तरणाद्याः वरणादयश्च पुरुषाणाम्,
ते अधर्वयुणैव कर्तव्याः । नोभाभ्याम् । अध्वर्योर्मुख्यत्वात् । एकेन च प्रकृतौ तेषां संस्कारः
कृत इति ॥ १९ ॥

**प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्यैकस्फयया वेदी अनुसंभिनत्ति । दक्षि-
णस्या उत्तरायै ओणेः प्रकम्यादक्षिणादंसादुत्तरस्याः ॥ २० ॥**

पृथक् पृथक् ^४स्पयादानादि क्रमेणाधर्व्युः प्रतिप्रस्थाता च कुरुतः स्वां स्वां
वेदिम् । याजमानावृत्तिः । तन्त्रेणाभिगृष्णमाणस्य उत्करस्य^५ । पर्ययिणाभीष्मः समुद्धृतस्य ।
ग^६इमां नरा इत्यधर्वयुरेव । खनने च कृते निर्मणे च वेदोः । एकयनेन स्पयेन या क्रियते

१ अतुल्यकालानां इति घ.

२ इयेवमादि.

३ A.d. ms. reads wrongly ये तु युगम्.

४ B. Ms. १.२ read कृतौ.

५ वासदमादि, घ.

क. मासत्यामिक्षा भवति । वार्ष्णामिक्षा (तै. आ. १.६.४.) इति विधाय अनन्तरे मास्त्या पूर्वया
प्रचरति । वार्ष्णोत्तरया । (तै. आ. १.६.१) इति तयोः पौर्वपर्यमनुष्टाने विहितम् । उत्तरस्या
वेद्यामन्यानि हवीषि भवन्ति । दक्षिणस्या मास्तीम् (तै. आ. १.६.५) इति मास्त्या दक्षिणविहारा-
तुष्ट्रेतत्विधानात्प्रतिप्रस्थातुरुक्तव्ये प्राप्तम् । तत्रोपसृष्टां मे प्रब्रूतादिति दोहनार्थं संप्रैषः (आप.
श्रौ. १.१२.१०.) मासत्याग्निः पूर्वं प्रतिप्रस्थात्रा प्रयोक्तव्यः । प्रचरणकाले चानुवचनप्रेषादय
इति ।

ख. याजमानाभिमन्त्राणं “ इदं तस्मै हर्म्यं करोमि ” इतिमन्त्रेण क्रियमाणं (See आप. श्रौ. ४.२.३.)
तन्त्रेणैष भवतीति ॥

ग. इमां नराः कृषुन वेदिमेत देवेभ्यो जुष्टमादित्या उपस्थे । इमां देवा अजुषन्त विश्वे रायस्पेषा
यजमानं विशन्तु ॥

रेखा सैक्षण्या । तथा 'अनुसंभिनति । दक्षिणस्या वेदेः उत्तरस्यै श्रोणेरारभ्य लिखति यावदुत्तरस्या 'दक्षिणेऽस इति ॥ २० ॥

उत्तरस्यां वेद्यां पशुबन्धवदुत्तरवेदिसुदवपति ॥ २१ ॥

अधर्युस्तो वेद्यामुत्तर^३ वेदिं करोति । उत्तरस्यामेवान्ते । अन्ततो हि देवानामाधीयत इति वचनात् । कश्यामात्री "वित्तायनी मेऽसी" त्यादि । चात्वालोऽपि क्रियते उत्तरवेदिप्रयुक्तत्वात् ॥ २१ ॥

काले पशुबन्धवदग्नी प्रणयतः ॥ २२ ॥

दक्षिणतो निःसारणान्ते कृतेऽन्योः प्रणयनं पशुबन्धवत् । उपर्यग्नौ धार्यमाणे व्याघारणादि,^४ "ऊर्णास्तुकानिधानान्तं वैश्वदेववत् । दक्षिणस्यामपि वेद्यामूर्णास्तुकैव वैश्वदेवप्रकृतित्वात् । विनाप्युत्तरवेद्या उभयत्रातिमुत्तरवेदिन्याधानम् । उपदेश उत्तरस्यां संभाराः पूर्ववत् । उपर्यग्नौ धार्यमाणे वा दक्षिणस्यामूर्णास्तुकैवेति । कालवचनान्विर्मितायामुत्तरवेद्यां यः प्रणयनकालः तस्मिन्नुत्तरवेदिकत्वात् "दक्षिणस्याऽपाशुकमपि प्रग्रयनं स्यात् । अतः पशुबन्धवद्वचनात् उभयत्र "पाशुकम् । पुनश्च पशुबन्धग्रहणादाहवनीयादपि स्यात् । अतो गार्हपत्यग्रहणम् । गतश्रियोऽपि ना'ऽहवनीयात्प्रणयनम्, न वा दक्षिणस्यैकत्व्य । गार्हपत्यादग्नी प्रणयत इति द्विवचनात् । अतो गतश्रियः पृथक् "समारोप्योदवसायार्थिन मथित्वा वेदिं कृत्वा उत्तरवेदिं च विभज्याहवनीयं "प्रणयनीयैश्चिपतः । ततोऽप्ये प्रणयमानायानुबूहीत्युक्तेऽधर्युणा अतिमुत्तरवेदिन्यनम् । अर्थ-

१ भिनत्ति घ. संभिनत्ति. ड.

२ दक्षिणेऽस इति घ.

३ ततो वेदिं करोति इति क.

४ व्याघारणप्रभृति इति घ.

५ दक्षिणस्य विहारस्यापाशुकमपि. इति. घ. ड. पु.

६ अपाशुकम्, इति घ. ड.

७ P. Ms. reads wrongly आहवनीयादिति.

८ P. Ms. reads उदवसाय मथित्वा.

९ Ad. reads wrongly प्रणयनीयं नाहवनीये श्चिपतः.

क. See आप. श्रौ. ७.३.१३.१४ for शम्यामात्री and वित्तायनी मेऽसि ।

ख. व्याघारणं अक्षण्या क्षीरधाराकरणं धृतेन, See आप. श्रौ. ७.५.४. to ६.१. for व्याघारणादि also आप. ८.१.७.

ग. ऊर्णास्तुका मेषादि लोमरहस्या आहवनीयायतने विहितम् (आप. श्रौ. ८.१.७).

लुप्तमुत्तरवेदां वेदां च स्थापयतोऽनी^१ इति । उपदेशः कृत्वोत्तरवेदिं विभज्याऽहवनीय-
मुत्तरवेदां^२ वेदां च तूष्णीं स्थापयतः । ततोऽग्न्यन्वाधानमिति^३ । केचित् आहवनीया-
त्प्रणयनम् । तत्त्वनुपपत्नम् । गार्हपत्यादेव वचनात् ॥ २२ ॥

नोद्यतहोमौ जुहुतः ॥ २३ ॥

पुनरुद्यत्य^४ होमप्रतिषेधात्कुण्डपायिनामयनेऽपि न भवत्याहवनीयात्प्रणयनम् ।
तस्यैवाऽहवनीयस्य गार्हपत्यचितौ प्रतिष्ठितस्य दक्षिणस्या वेदां स्थापनमर्धस्य येद्यपि
वेदिरभिनश्च चितिर्विद्यते । यदि श्वाहवनीयात्प्रणीयते उद्यतहोमयोरपि भावः स्यात् । अतस्तयोः
प्रतिषेधादाहवनीयात्प्रणयनप्रतिषेधोऽनुमीयते । उत्तरवेदिर्यदा गार्हपत्यचितिर्भवति । अत-
स्तथास्थित एवाऽग्नौ क्रियते । गार्हपत्यचितेधरणार्थत्वात् । न च सोमार्थः प्रणीतश्वालयि-
तव्यः सोमाङ्गानि उपसदन्तानि तत्र कृतानीति । यदा कृता दक्षिणा वेदिः तदर्थं स्थाप्यते ।
तस्यां तूष्णीम् । नष्ट्यर्थं पशुवन्नीयते । येषां त्वतिप्रणीते ‘हविर्यज्ञमासे तेषां महावेदां
दक्षिणतो दक्षिणवेदिः । तथैवानिविभागस्तूष्णीम् । पशुवद्वा दक्षिणाग्नेर्नयनमर्थलुप्तं न
भवतीति । उद्यतहोमप्रतिषेधस्यार्थत्वम् । “प्रणयनप्रैषप्रैवर्युरेव” । न चान्यभिधानानामूहः
आहवनीयैकत्वात् । एको श्वाहित आहवनीयोः न विभक्त इति । स द्वित्वमापद्यते
संसर्गित्वाच्च । ये लोकवेदयोरुभयथा प्रवर्तन्ते ते संसर्गिणः । यथा प्रचुरोऽग्निः प्रचुरा
अभ्यः । यत्त्रेधामिराधीयते । “तस्मादेतावन्तोऽभ्य आधीयन्ते” इति । अतो मन्थने

१ अस्मि Ad.

२ Only उत्तरवेदां Ad. ms.

३ अन्वाधाने इति घ.

४ Ad. Ms. इविर्यज्ञमासे. B. Ms. १. इविर्यज्ञे मासाः. B. Ms. २. इविर्यज्ञमासां. J. Ms.
reads इविर्यज्ञसोमाः ।

५ Ad. Ms. reads प्रणयनप्रैषणे अध्वर्यैरेव.

क. कल्पान्तरवचनमनुसृत्य केन्द्रिदाहवनीयात्प्रणयनं बुधते । तत्र युक्तम् । गार्हपत्यादभी प्रणयत इति
कण्ठत एवोक्तत्वात्सूक्तकारेणेति ।

ख. See आप. श्रौ. ७.६.१. for उद्यतहोम. उत्तरवेदर्थमाहवनीयादभिमुद्धृत्य तदनन्तरै क्रिय-
माणो होम उद्यतहोमः ॥

ग. “अभ्ये प्रणीयमानायानु ब्रूहि” इति प्रैषोऽवर्युर्णव कर्तव्यः । न प्रतिप्रस्थानापि । न चाभ्य
इत्यस्य स्थाने “अभिभ्यां” इत्यहः कर्तव्यः । आधानसंस्कृतस्याहवनीयस्यैकत्वेनोहाप्रसक्तेरिति ॥

घ. संसर्गित्वे वैदिकमुदाहरणमाधानप्रकरणगतम्—यत् त्रेषेति ।

इत्यनूहोऽमिद्वित्वेऽपि । ^१अत एव सर्वतोमुखे^२ याजग्नेष्वान्यभिधानानासनूह एव । अनूहे चार्षस्यावाधोऽर्थश्च गम्यत इति ॥ २३ ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थाता प्रतिपद्यते । उत्तरेणोत्तरां वेदिमध्वर्युः ॥ २४ ॥

यदा क्रमेण गृहीतावभी तदा ^३अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थाता पूर्वः प्रतिपद्यते । पश्चादध्वर्युरत्तरेणोत्तरत उत्तरस्या वेदेः । न तु वेद्या उपरिष्टाद्वरति ॥ २४ ॥

पूर्वोऽध्वर्युरुत्तरवेद्यामभिं प्रतिष्ठापयति । जघन्यः प्रतिप्रस्थाना दक्षिणस्याम् ॥ २५ ॥

पूर्वं चलितः प्रतिप्रस्थाता स्थापनमपि कुर्यात् पूर्वम् । अतः पूर्वोऽध्वर्युरुत्तरवेद्यामित्युच्यते । दक्षिणस्यामिति वचनाद्वेद्यामेव स्थाप्यते तुल्यमुत्तरेण । न बहिर्वेदिगदर्शनात् ॥ २५ ॥

अग्नीनन्वाधाय पृथक् शाखे आहरतः ॥ २६ ॥

उभयत्रातिमुक्तयन्तेऽन्यन्वाधानां ^४सर्वेषामध्वर्युः^५ । अन्वाहित आहवनीये ऽष्टर्युणा प्रतिप्रस्थाता दक्षिणमभिमन्वादधाति । ^६वर्तमानकालत्वादन्वाधीयमानजपस्या-

१ B. Ms. I. 2. omits from अत एव to अनूह एव ।

२ उभयत्रातिमुक्तयन्तम् । अग्न्यन्वाधानं सर्वेषामध्वर्युः ।

३ क. सर्वतोमुखो नाम कंतुविशेषः यत्र चतस्रूपे दिक्षु चतस्रो मध्यावेदीर्निर्माय चत्वार्यायतनानि आहवनीयस्य कल्पयित्वा तत्राहवनीयथतुर्धा विभज्य स्थाप्यते हृयतं च । अत्र चतुष्पृष्ठः चतुर्विजः । तत्र पूर्वेस्यां दिशमिष्ठोमसंस्था ।

४ ख. अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः सज्जरः आप. श्री. (८.२.११) इत्युक्तेऽपि पुनरन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थाता प्रतिपद्यत इति वचने कृतानुकारवेदिपि प्रतिप्रस्थातुः पूर्वं गमनार्थमिति । उत्तर उपचारो विहारः इत्यध्वर्योऽत्तरेण विहारे प्राप्तेऽपि उत्तरेणीत्तरां वेदिमध्वर्युरिति वचने वेदेष्वत्तरदेशेऽत्तरेण नयनमग्नेः । ननु वेद्या उपरिष्टान्यथतीत्येवमर्थम् । इति ।

५ ग. एतदृथेष्व तूत्रे “जघन्यः प्रतिप्रस्थाता” इति दर्शनात् । इतरथा पूर्वोऽध्वर्युरित्येतावन्मात्रोक्तावपि क्रमसिद्धिरिति । अथवा वेद्याः पूर्वभाग एव न बहिर्वेदिः, “अन्ततो हि देवानामाधीयते” इति वेद्यन्त एव निधानानुवाददर्शनाच्छ्रुताविति ।

६ घ. सर्वेषां दक्षिणवैद्यारिकव्यतिरिक्तानाम् ।

७. तत्तदन्वाधानजपस्य तत्तदन्वाधानकालिकत्वं यथा स्यादिति ।

५५वृत्तिः । यदि सद्यकालाः कअथ यज्ञाय वारुणप्रधासिकं हविरिदमेषामपीति ।
यन्तराम्भिजपस्यावृत्तिः ॥ २६ ॥

तथेऽध्मावर्हिषी ॥ २७ ॥ मारुत्याः प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाकरोति । वारुण्या अध्वर्युः ॥ २८ ॥

३१ सकृदन्वाहितजपः । वेदी अन्तरेण गत्वा दक्षिणेन दक्षिणमाहवनीयमवस्थाय
ब्रतोपायनमुभावग्नी अभिसन्धाय । शास्त्राच्छेदनादि मारुत्याः पूर्वं वत्सापाकरणस्य
विधानात् ॥ २८ ॥

शमीमययो हिरण्मययो वा सुचोभवन्ति ॥ २९ ॥

३१ दक्षिणस्य विहारस्य शमीमययो हिरण्मययो वा सुचः सह सुवेण उत्तरस्य विद्य-
मानत्वात् पात्राणाम् । दक्षिणस्य सर्वपात्राणि शमीमयानीति वौधायनः । केचिदुभयोर्विहारयोः
सूत्रकारेणाविशेषितत्वात् ॥ २९ ॥

यथादेवतं सायं दोहौ दोहयतः ॥ ३० ॥

मरुद्रव्यो देवमागम्, वरुणाय देवमागमिति कृतानुकारित्वे प्राप्ते यथादेवतं क्रमः ।
यथादेवतं सायं दोहाविति प्रतिप्रस्थातुः पूर्वं क्रमेण दोहनादेकापि शास्त्रा भविष्यतीति
पृथग्विधानम् । इदमावर्हिश्च विमज्येत देशभेदात् कर्तृभेदाच्च भेदः । पृथगुपलक्षिता वत्सा

क. “अस्मि गृह्णामि” इति “श्वो यज्ञाय इत्यस्य स्थाने” अथ यज्ञायेति “इमामूर्ज” इति मन्त्रे
“पौर्णगास इविः” इत्यस्य स्थाने “वारुणप्रधासिकं हविरि” ति चोहः कर्तव्य इति । See.
आप. श्रौ. ४.१.८. for both.

ख. “अन्तराग्नी पश्चो देवस् सद्” इति मन्त्रजपो अन्तराम्भिजपः । (See. आप. श्रौ. ४.१.९.)

ग. “इदमहमविनज्येष्ठेभ्यः” इति मन्त्रजपो अन्वाहितजपः । (See. आप. श्रौ. ४.२.२.)

घ. आहवनीयस्य पश्चिमभागेन वेदिद्यमपि दक्षिणातिकम्य दक्षिणविद्वारस्थितस्याग्नेस्समीपे तिष्ठत्
उभावग्नी इति मन्त्रभुक्त्वा ब्रतोपायनं कुर्यादिति ।

ङ. मारुत्याः पूर्वं शास्त्राच्छेदनादि कर्तव्यम् । उत्तरस्त्रे मारुतीवत्सापकरणस्यैव पूर्वं विधानात्, तस्य च
क्रमार्थवादिति ।

च. उत्तरविहारे प्राकृताभासेव पात्राणां सत्वात् न तत्र पात्रान्तरोत्पादनावश्यकतेति ।

छ. सूत्रे दक्षिणोत्तरविहारादिकपतुक्तो ग्रन्थावारण्यनैव शमीमयस्वहिरण्मयत्वयोर्विधानादिति ।

ज. इदं च २५ सूत्रश्याख्यानं पूर्वमेव तत्रैः कर्तव्यमासीद्, परतु दोहकमाधीनत्वाच्छाख्याहरणस्य
तथाख्यानोत्तरकालमत्रोच्यत इति वेदितव्यम् ।

गावो दुष्टते दोहेऽपि साधारणानामधर्युः । परिस्तरणमेकस्य । प्रतिप्रस्थाता सर्वमन्यत् क्रमेण । पृथक् पृथक् दर्भस्तरणादि । विभज्यते उच्छेषणम् । ^५मरुद्धयो हविरिन्द्रियं वरुणाय हविरिन्द्रियं, मरुद्धयोदेवेभ्यो हव्यमाप्यायताम्, वरुणाय देवेभ्यो हव्यमाप्यायताम् मरुद्धयो दधि, वरुणाय दधि । उभावनी इति तन्त्रेण ॥ ३० ॥

सधस्काला वा वरुणप्रधासाः ॥ ३१ ॥

यदा सधस्कालाः तदा प्रातदोहं एव धर्मवान् ॥ ३१ ॥

एवं सति लौकिकेन दग्धाभिक्षाकर्म स्यात् ॥ ३२ ॥

आभिक्षा किया स्यात् लौकिकेन दधा ॥ ३२ ॥

प्रातदोहविकारमेक आभिक्षापयस्यमाहुः ॥ ३३ ॥

आभिक्षा पयस्या च आभिक्षापयस्य, आभिक्षाशब्देन पयस्याशब्देन वा चोदिता याताः प्रातदोहविकाराः । लौकिकेन दधा आभिक्षा । वैश्वदेवी तु प्रकृतित्वात् व्याहकाला, एव उपयोगोहविकारश्चेत्युपदेशः ॥ ३३ ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपात्लभिति नवोत्तराणिहर्यीषि निर्वपति ॥ ३४ ॥ सर्वे यथा भवन्ति ॥ ३५ ॥

यदामेषप्रयोर्धर्मवत्यं तदा प्रतिप्रस्थातुरप्यपराणि दश उभयत्र वैश्वदेववत् । न तु दक्षिणे प्राशित्रहरणमिडापात्रं च । यदा कुम्भीयाकः तदा स्थाली कपालधर्मिणी । यदा पत्नी करोति तदा प्रणीताप्रणयनमपि नास्ति । दक्षिणावत्सु ^६नान्वाहार्यः । अधर्युरेव-वृणीते ब्रह्माणम् । ब्रह्मयजमानायतनकल्पनश्च दक्षिणविहारस्य दक्षिणतः । ^७धुरोऽभिमर्शनं, ईषामालभ्य जपः परिणाहापच्छादनाद्यभिमन्त्रणान्तं अधर्युरेव । अवशिष्टाभिमन्त्रणश्च ।

क. “कामधुक्षः प्रणो ब्रह्मीन्द्राय हविरिन्द्रियं” इति मन्त्रे बहुदुर्घटीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्यायता पुनः इति मन्त्रे सोमेन त्वाऽऽतनन्दीद्राय दधि इति मन्त्रे च ‘इन्द्राय’ इति ‘मरुद्धयः’ इति पदं मास्त्या, ‘वरुणाय’ इति च वाण्यां प्रक्षिप्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ॥ See, आप. श्री. सू. १.१३.३, १०, ११, respectively.

ख. “पूर्ववद्वैश्वदेव्याससार्य दोहं दोहयति” (आप. श्री. सू. ८.१.१६.) इति विधानात् सायंदोहस्याऽपि समन्त्रकर्तवयगम्यते । अत उभयविकारता । अत एव व्याहकालतापीति उपदेशमतभिति ।

ग. अन्वाहार्येस्थान एव तत्र दक्षिणविधानात् विहितया च तथाऽन्वाहार्यवाधानावाहार्यस्य प्रवृत्तिरिति ।

घ. १.१७.६, ७, ९, १०, सूत्रेषुक्तान्येतानि दार्शपूर्णमासिकानि अङ्गान्यधर्युरेव कुर्यादिति ।

क्वान्यदुमौकुरुतः । पात्रीनिर्वापे च ख ॥ ३५ ॥

अपि वा पौष्णः करम्भपात्राणि मेषाविति यवानां व्रीहीणा-
भितराणि ॥ ३६ ॥

यदा पौष्णादीनि यवानां तदा नानावीजधर्मोऽध्वर्योः ॥ ३६ ॥

एतस्मिन् काले प्रतिप्रस्थाता तृष्णिं करम्भपात्रार्थान्यवान्निर्ध-
पति ॥ ३७ ॥

एतस्मिन् काले निरुपे काये करम्भपात्रार्थानां निर्वपणम् । प्रजानां करीत्वाय ।
प्रतिपूरुषं करम्भपात्राणि भवन्तीति तत्र चोदितत्वात् ॥ ३७ ॥

यजुषाध्वर्युर्मेषार्थान् । मेष्यर्थान्प्रतिप्रस्थाता ॥ ३८ ॥

ऐन्द्रागान्तेषु निरुपेषु अध्वर्युगा प्रतिप्रस्थाता मरुद्धयो जुषं निर्वपामीति
मेष्यर्थान् । वरुणाय जुषं निर्वपामीत्यध्वर्युः^ग । करम्भपात्रार्थान्प्रतिप्रस्थाता । उपदेशः
ऐन्द्रागान्तेषु निरुपेषु करम्भपात्रार्थानां निर्वापः, ततः मेष्यश्च मेष्याश्च । काय, कस्मा
इति वा ॥ ३८ ॥

तयोराभिक्षावैवतम् ॥ ३९ ॥

शमीर्गानि च करीभित्राणि च करम्भ इत्युच्यते । तस्य धारणार्थानि पात्राणि ॥ ३९ ॥

क. विष्णुस्त्वाकऽस्त, अदूतमसि हविर्धानमित्यादि ।

ख. उमी कुरुत इति ।

ग. गेषार्थानिति ।

घ. सूते करम्भपात्रार्थान् यवानिर्विति इति विवाय तदनन्तरमेव यजुषाऽध्वर्युर्मेषार्थानिति विभानात्
करम्भपात्रार्थनिर्वापानन्तरमेव मेष्यर्थानिर्वाप इति । स्वमते तु काय एककपालो भवति । इति
विभाय तदनन्तरं प्रतिपूरुषं करम्भपात्राणि भवन्ति इति निर्देशात् तेनैव कमेणानुष्टानमिति ।

छ. काय जुषं निर्वपामि, इति वा कस्मै जुषं निर्वपामि इति वा निर्वपमन्तः । ‘काय’ इति चतुर्थी ।
सर्वनामत्वाभावे रूपमिदम् । यद्यप्युत्तरं ‘कायाऽनुबूहि’ इति अपे सूत्कारेणोक्तम्, तथापि
तस्प्रदर्शनार्थम् । उभयथा शब्दप्रयोगदर्शनात् काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कस्मै देवाय इविषा विधेम
इत्यादौ ।

च. एवमेव स्वदत्तो महानेत्रक्ष । (See A. S. B. ed. Part I, p. 27 and सत्या. श्रौ.
An. ed. Part II p. 463. But Sāyaṇa differs here. He says दधि-
सिक्ता यवसक्तवः इति See सायणभाष्य or प्रतिपूरुषं करम्भपात्राणि भवन्ति । And see
आप. श्रौ. १२.४.१३ मन्थं संयुतं करम्भ इत्याचक्षते ।

अमयेषाणां पत्नी करमभपात्राणि करोति ॥ ४० ॥

ग्रशङ्किता वा अतसाः क्लेशेन पिण्डन्ते इति तपनं क्रियते । तत्करमभपात्राणां प्रतिषिद्धते । मेषप्रकृत्योश्च ॥ ४० ॥

यावन्तो यजमानश्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त्येकातिरिक्तानि ॥ ४१ ॥ अमयेषाणां मेषप्रतिकृतीभवतः ॥ ४२ ॥ मेषमध्यर्थः करोति मेषीं प्रतिप्रस्थाता ॥ ४३ ॥

अमा सहयोगे सह ये भवन्ति एकस्मिन् पात्रे भोजनाय तेऽमात्याः । प्रायेण पुत्रपौत्रनसारः सह भवतीति । सपिंडा उपलक्ष्यन्तेऽन्यत्र^क । इह तु व्यम्बकेषु च जाता एव प्रजा वरुणपाशानुष्ठाति । जाता एव प्रजा रुद्रान्निखदयते इति यजमानवंश्यानामेव ग्रहणम् । प्रतिपुरुषश्रुतेः स्त्रियो न स्युः । अतस्मस्त्रीका इत्युच्यते । प्रत्यास्त्रियो न गृह्णन्ते । स्त्रुषाश्च पुरुषस्थानापत्तेः । यजमानः सह पत्न्या गृह्णते, प्रतिपुरुषवचनात् । खवचनाभावात्पत्त्वान्यपव्याप्तिः । करमभपात्राणि वा करमभपात्राणि ॥ ४३ ॥

इति पञ्चमी कण्ठिका ॥

स्त्रियाः स्त्रीव्यञ्जनानि । पुंसः पुंव्यञ्जनानि ॥ १ ॥

^गव्यञ्जनविधानं कथं सर्वाणि व्यञ्जनानि क्रियेरन् इति । लोके त्वरपैरपि व्यञ्जनै-मेषो मेषीत्युच्यते ॥ १ ॥

अपि वा पूर्वेष्युरन्वाहार्यपचने वितुषानिव यवान्कृत्वा तेषामीषदुपतप्तानां पत्नी करमभपात्राणि करोति ॥ २ ॥ अत्रापि मेषं मेषीं च करोतीति वाजसनेयकम् ॥ ३ ॥ ऐन्द्राग्रनपर्यन्तान्यधिश्रित्यैकादशसुकपालेषु मेषीमधिश्रयति । अष्टासु मेषम् ॥ ४ ॥ कुम्भीपाक्यौ वा भवतः ॥ ५ ॥

क. सोमोक्तैसर्जनहोमाश्रिष्टु । See आप, श्री, for वैसर्जनहोम See for व्यम्बक ।

ख. पेषणानन्तरं पाकविधानाभावात् यथासौकर्यं पक्वाग्न्यपव्याप्तिः । करमभपात्राणि कार्याणि, इति ।

ग. छीपुरुषप्रतिकृतिविधानादेवव्यञ्जनसिद्धेः पुनर्बृद्धजनविधानं सर्वेषां छीव्यञ्जनानां पुंव्यञ्जनानां च करणार्थमिति ।

पूर्वेद्युरौपवस्थयेऽहनि कवितुषानिव यवान् कृत्वा ईषदुपतसानामामपेषाणाम् ।
मेषमेष्योरपि तृणीममन्त्रकं पत्न्या करणम् । लोमशत्वादि संकारः । पूपन् हव्यं रक्षत्व,
इन्द्राभ्यामी हव्यं॒रक्षेष्याम्, मरुतो हव्यं॒रक्षस्य, वरुण हव्यं रक्षस्व, क हव्यं रक्षस्व ।
इदमग्नेः, सवितुः, पूष्णः, इन्द्राग्न्योः, वरुणस्य, कस्य । इदं सोमस्य, सरस्वत्याः, इन्द्राभ्यां
जुष्टमधिवपामि । वरुणाय जुष्टमधिवपामि । काय जुष्टमधिवपामि । धान्यमसि धिनुहि
देवान् । एवं संवापे संवपामीति । इदं सोमस्य, इदं सरस्वत्याः, इदं वरुणस्य, इदं कस्येति
द्वितीये षष्ठिभागे ॥ ५ ॥

**कायमेककपालमधिश्रित्याप्येभ्यो निनीयाभ्यी प्रणयत इति
वाजसनेयकम् ॥ ६ ॥**

अधिश्रित्य मेषौ ^गसायंदोहनयनम् ॥ ६ ॥

पशुवत्संप्रैषः । तथाज्यानि ॥ ७ ॥

अधिश्रित्य वा कायं आप्येभ्यश्च निनीय, अग्न्योः प्रणयनम् । ^षकेचिद्विकल्पः ।
अधिश्रित्य ^३कायमाप्येभ्यो निनीयेति । ^४वेद्युत्तरवेदी कृत्वा द्वयोरन्वाधानम् । अभिहोत्रार्थो-
ऽन्यः । प्रणीयते यदि न सद्यस्कालाः । ब्रतोपायनमासक्षेषु हविष्पु क्रियते । ^५उलपराज्य
आहवनीयदेशात् । आहवनीयस्योत्तरतो दर्भास्तरणादि । वैश्वानरं ज्योतिरिति गार्हपत्यस्य-
माहवनीयं प्रेक्षते । अनेन प्रकारेण विधिसर्वं । प्रणीतयोरग्न्योरन्वाधानम् । अन्तराभ्य-
जपोऽन्वाहितजपश्च । अत्र परिस्तरणमग्न्योः, उत्तरपरिप्रहादिविकारविवक्षया^६ ॥ ७ ॥

क. फलीकरणवर्जं तुष्मात्रविमुक्तान् कृत्वा इति रुद्रदत्तः ।

ख. अधिश्रयणात्पूर्वं द्वितीयो विभागः कर्तव्यः ।

ग. मेषयोरपिद्यश्यणानन्तरे तसे प्रातदेहि अमिक्षार्थं सायंदोहनयनमिति रुवपक्षः । अधिश्रित्य वा काय-
मित्यादिः वाजसनेयिपक्षः ।

घ. वाजसनेयकप्रहणात् विकल्पःसिद्ध्यतीति तेषां मतम् ।

ङ. See आप. श्री. १-२५-१५ for आप्यनिनयन, also see तै. ग्रा. २.२.८ सोऽपारेणापः
इत्यादि for आप्य, i. e. एकत, द्वित, त्रित ।

च. वेदिद्युयसुत्तरवेदिं च कृत्वा दक्षिणाभ्यं प्रणीय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्वाधानमिति ।

छ. गार्हपत्यात्प्रकम्याऽऽहवनीयातुलपराजिस्तरितव्येति स्तरणवेशमात्रविधानात् अग्न्यभावेऽपि देशस्य
विद्यमानत्वात् स्तरितव्यमेवेति ।

ज. वैश्वदेववत्कल्प इत्युक्तत्वावेव पशुवत्संप्रैषप्राप्तेः पुनर्वचनं उत्तरत्र पुषदाज्ये इत्यादि कथनार्थमिति ।
पूर्वोक्तप्रकारेण(८-५-१)श्रवणायां चेत् वरुणप्रधासा क्रियेन्, तदा पशुबन्धवत् उभये संसुरुज्य
पूषदाज्यप्रहणमिति ।

पृष्ठदाज्ये विकारः । महीनां पयोऽसीति । धदाज्यधान्यां
सकृदाज्यं गृह्णाति । द्विर्दधि द्विराज्यम् ॥ ८ ॥

पशुवत्सप्रेषवचनम् ॥ ८ ॥

यद्यु वै श्रवणायां संसृज्य गृहीयात् ॥ ९ ॥

श्रवणायां चेत् पशुवदुभयोः ॥ ९ ॥

उद्वासनकालेऽनैडकीभिरूर्णाभिर्मेषप्रतिकृती लौमशौ
कुरुतः ॥ १० ॥

वाज्ञैकदेशोनोपसिद्ध्याऽमिक्षामेषयोरुद्वासनम् । ^१आद्रा भुवनस्य गोप्त्री शृतो-
त्स्नाति जनित्री मतीनामिति मेष्याः । चर्वन्मेषस्य । ^२उभयोस्तूप्णीमुपदेशाः । उद्वास्य
ज्ञाप्तशङ्काण्डं शशादीनां प्राणिनां ऊर्णामिः । एडका: मेषाः । ^३तथा ऊर्णाका नेष्यन्ते ।
अनैडकीमिरिति । केचिदाहुः—छागा मेषाश्वेडकाः । तेषामूर्णा नेष्यन्त इति ॥ १० ॥

तदभावे कुशोर्णा अनश्चेष्य भा.त्यां मेषमवदधाति ।
वा.प्यां मेषीम् ॥ ११ ॥

^१प्राण्यूर्णनामभावे कुशोर्णनाम् । निश्लेषणं लंगनम् । तत्कृत्वा मारुत्यामिक्षाया-
मेकस्मिन् पात्रे मेषं क्षिपत्यधर्युः, वारुण्यां प्रतिप्रस्थाता मेषीम् । व्यतीहरत इति उत्तरत्र
वचनात् । विपरिवृत्तिर्वितिहारः । इह द्विवचननावचनात् उभयोरवदानमध्वर्युरेव
करोतीत्यन्ये ॥ ११ ॥

अथाभ्यां शमीपणकरीराणुपवपति परः शतानि परः
सहस्राणि वा ॥ १२ ॥

तत्कृत्वा कायोद्वासनं क्रमेणाऽलंकृत्यामिपूर्यैककपालं शमीपणकरीराणामुपवपनम् ।
उपदेशोऽवधानान्तरमुपवपनम् । ततः कायोद्वासनादि अभिपूर्य आसादनान्तमेवेति । पञ्चाना-

1. Ad. B. Ms. reads कर्णा नेष्यन्ते ।

2. B. Ms. omits from अनैडकीमिः to नेष्यन्त इति.

3. B. Ms. reads शशोर्णदीनाम् ।

क. आद्रःप्रथस्तुभुवनस्य गोपाःशृत उत्स्नाति जनिता मतीनाम् ॥ इति मन्त्रोक्तविधया खोलिंगान्तैः पदैः
ऊह इति ।

ख. ‘अष्टानुत्तरस्यां वेदां’ इति वक्ष्यमाणहेतुनाऽमिक्षयोरेव प्रधानहविष्वावगतेः मेषमेष्योस्तथात्वा-
भावात् नोद्वासनमन्त्रो मेषयोः । अतस्तूप्णीमुद्वासनमिति मतमुपदेशस्य ।

—माग्नेयवत् सह कायेन सर्वम् । काय जुष्टमभिघारयामीति अभिघारणादेककपालधर्माश्च य आग्रयणे आमायन्ते । प्रातदोहधर्माश्चाभिक्षाणां व्युद्धरणवाजिनेज्यादिरेव च वैश्वदेवधर्माः प्रत्यक्षविहिताः । शमी वृक्षः, तस्य पर्णानि शतं सहस्रं वा पराणि । क्रमत्परश्चतानि शमी-पर्णानि भवन्तीति । करीराणि सोमाकृतैर्क्षणस्य फलानि । न तेषां संख्यानियमः । तान्युपत्वपति क्षिपति मेषमेष्योर्भक्षणाया^८ । अथाभ्यामिति कायस्याभिपूरणानन्तरं करम्भपात्रेषु शमीपर्णकरीराण्यधर्म्युरेव क्षिपति मेषमेष्योश्च ॥ १२ ॥

करम्भपात्रेषु चान्वोप्याष्टावुत्तरस्यां वेषां हर्यींष्यासादयति ॥
एकां मारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां करम्भपात्राणि च ॥ १३ ॥

अष्टावुत्तरस्याम्, एकां मारुतीमिति संख्यावचनात् आसन्नाभिमर्शनादिसंस्काराः आभिक्षयोरेव, न मेषमेष्योः । आभिक्षान्तर्भावात् आभिक्षाधर्मा एव, नौषधधर्माः । प्रियेणे-त्यासादनमुभयोः^९ । वैश्वदेवशुनासीरीययोरेव व्याहृतिभिः । चातुर्मास्यान्यालभमान इति श्रुतेः । सर्वत्र व्याहृतिभिरित्युपदेशः ॥ १३ ॥

अत्र मेषप्रतिकृती व्यतिहरतः ॥ मारुत्यां मेषीमवदधाति ।
वारुण्यां मेषम् ॥ १४ ॥

क. श्रुतेरनुकरणमिदम् । तै. ब्रा. १.६.४.५. यद्यपि सूत्रकारेणोभयोस्समासनिर्देशः कृतः शमीपर्ण-करीरप्णानीति, तथापि करीराणां संख्याविधेभावात् अनियम इति ।

ख. Sāyaṇa says खर्जूरफलानि करीराणीति केचित् । तालवृन्तनिवासी states करीराण्यस्मिन् देशे न सन्ति गङ्गातीरे कुरुक्षेत्रादिषु । तेषामभावे प्रतिनिधिः, निलत्वात् । गेष्यफलानि बदरावीनि ।

ग. पिष्टमययोःमेषमेष्योर्भक्षणासंभवादद्वार्थं क्षेपणम् । धासमेवाभ्यामपि यच्छ्रुति (तै. सं. १.६.४.३.) (इति) श्रुत्यर्थमनुवदितुं भक्षणावेत्युक्तम् ।

घ. यद्यपि पिष्टमययोरौषधधर्मस्त्वं युक्तं तथाप्याभिक्षान्तर्भावात् सामाध्यधर्मा एवेति ।

इ. उभयोः अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः स्वस्यो स्वस्यां वेशाम् । तत्र ‘प्रियेण नास्ना प्रिय’^{१०} सद आसीद् (आप. श्री. २.११.६.) इति विकृतिसामान्यं प्रस्तुपदिष्टेनैव मन्त्रेण । यद्यपि चातुर्मास्यान्यालभमान एताभिव्याहृतिभिर्हीर्वी-ध्यासादयेत् (तै. सं. १.६.१०.३) इति चातुर्मास्यसामान्ये व्याहृतिभिर-सादनमुर्क्तं, तथापि तत् प्रथमान्तिमपवैमात्रविषयमेव । वैश्वदेवे हि व्याहृतिभिर्हीर्वीध्यासादयति (आप. श्री. ८.२.१०) इति व्याहृत्यासादनस्य विधानात् शुनासीरीये च ‘तस्य वैश्वदेववत् कल्पः’ इति वैश्वदेवधर्मातिदेशात् सामाध्यत्थातुर्मास्यमात्रे प्राप्तस्य प्रथमोत्तमपवैगताभ्यां वाक्याभ्यामुपसंहारः क्रियत इति मध्यमपर्यणोः ‘प्रियेण’ इत्यनेनैवाऽसादनमिति ।

मेषीमवदधात्यधर्युर्मारुत्यां, मेषं वारुण्यां प्रतिप्रस्थाता । तत आसन्नाभिमर्शीनं पञ्चहोत्रा ॥ १४ ॥

पञ्चुवन्निर्मन्थयौ सामिधेन्यश्च नव प्रयाजानूयाजाः ॥ १५ ॥

निर्मन्थयौ वेदविधानादि वैश्वदेववत् । वाजिनद्वयमुत्करे । न च कैमन्थने ऊहः, संसर्गत्वात् । खनवत्वविधानात्पुनरेकं हुतानुमन्त्रणं प्रयाजानूयाजानाम् । सामिधेनीनाश्च समिद्वानुमन्त्रणम् । ‘उच्छुष्मो अम्’ इति वर्तमानकालभेदादावृत्तिः । समिद्वो अभिरिति तन्त्रेण । अधर्युरेव दैवं च मानुषं च होतारौ वृणीते साधारणत्वात्^१ । सामिधेन्यनुज्ञानं प्रवरानुज्ञानं च न द्विवद्व्रव्या, अभिधेयैकत्वात् ॥ १५ ॥

प्रघास्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीसुदानयत्येतच्च वाचयति ॥ १६ ॥

अधर्युः^२ सम्मार्गैः कृते परिधिसंमार्गे दक्षिणस्याऽपि स्वैः परिधीनां करोति । तत उत्तरस्यामोः कृते संमार्गे स्वैः सन्नहनैः प्रघास्यानिति^३ प्रतिप्रस्थाता करोति ॥ १६ ॥

तां पृच्छति पत्नि कति ते जारा इति ॥ १७ ॥

कतरास्ते जारा इति पृच्छति । पत्न्या त्वाख्यातव्यमेतावन्तो मे जारा इति । सत्या-

१ प्रघास्यान् हवामहे मरुतो यज्ञवाहसः करम्भेण सजोषसः । (तै. सं. १. ५. ३. १.)

क. मन्थनद्वयजन्यगोरमन्योद्दित्वेऽपि न द्विवचनान्ततया मन्थनपदोहः । संसर्गिद्वयत्वादग्नेरिति ।

ख. वैश्वदेवत एव [सर्वे नवप्रयाजत्वादिके] पुनर्नैवत्वविधानात् अन्ते तन्त्रेण सकृदेव हुतानुमन्त्रणं प्रयाजानूयाजानां सामिधेनीनां च समिद्वानुमन्त्रणम् । एतदर्थमेव पुनर्वैवनमिति । एवं च दश होता ‘अङ्गिरसो मास्य’ इति च सकृदेवेति (For these see ४-९-१, २.)

ग. ‘उच्छुष्मो अमन्’ इति समिध्यमानानुमन्त्रणत्वात् कृतानुकारित्वे समिधनस्य भिक्षकालिकत्वात् मन्त्रस्यावृत्तिः । ‘समिद्वो अमि’रियस्य तु समिद्वानुमन्त्रणत्वात् अन्ते तन्त्रेणेति (See आप. श्रौ. ४. ८. ३.)

घ. होतुः वेदिद्वयसाधारणत्वात् अधर्युर्गैकेनैव वरणे कृते उभयत्र तन्त्रिष्ठप्तेरिति । यथापि पूर्वं ‘द्विष्ठ-इत्याप्ता’ (आप. श्रौ. ८. ५. ८.) इति द्विवचनेनानुज्ञोक्ता, तथाप्यत्र एकवचनेनैव, होतुरेकत्वादध्य-योक्त्वा वरणकर्तुरेकत्वादिति ।

ङ. सम्मार्गशब्दोऽत्र सम्मार्गसाधनीभूतेभ्यसन्नहनतृणवाची ।

स्थानादेव तस्याः शुद्धिः । न च प्रवृत्ते कर्मणि प्रायश्चित्तार्थमपनीयते, कर्मवैगुण्यात् ॥ १७ ॥

यानाचष्टे तान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति ॥ १८ ॥

तान् वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति । निवृत्तिर्थस्या न सन्ति जाराः ॥ १८ ॥

यज्जारं सन्तं न प्रब्रूयात्प्रियं ज्ञातिं रुद्ध्यात् । असौ मे जार
इति निर्दिशेत् । निर्दिशैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयतीति विज्ञायते ॥ १९ ॥

यः प्रियो ज्ञातिः तस्य निरोधनं स्रोतसां भवति यदि जारानाचष्टे ॥ १९ ॥

संसृष्ट उत्तरोऽग्निर्भवत्यसमृष्टो दक्षिणः । अथान्तरा वेदी
यजमानः पत्नी चोत्तरेण वोत्तरां वेदिमैषीके शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य
शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्तात्प्रत्यश्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणेऽग्नौ शूर्पेण
जुहुतः ॥ २० ॥

असंसृष्टो दक्षिणोऽग्निः तस्यापि परिधयसंसृष्टाः । अभैतत्कर्म क्रियते-प्रधास्यानि-
त्येवमानिर्देशान्तम् । ततोऽन्तरा वेदी गच्छतः उत्तरेण वोत्तरां वेदिम् । ऐषीकतृणशलाकाभिः
कृते शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य द्वयोश्चिरसोऽस्थाप्यते ॥ २० ॥

‘मो पूर्ण इन्द्रेति यजमानः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह । यद्वाम
इत्युभौ याज्याम् ॥ २१ ॥

‘पुरोऽनुवाक्या च्यवसाना । याज्यापि च्यवसाना स्वाहाकारान्ता ॥ २१ ॥

‘अक्रन्कर्म कर्मकृत इति विपरायन्तौ जपतः ॥ २२ ॥

१. मो पूर्ण इन्द्र पृष्ठु देवारु रम ते शुभिक्षया । मही शास्य मीडुषो यव्या । इविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥
(तै. सं. १. ८. ३. १.) इति पुरोऽनुवाक्या ।

२. यद् ग्रामे यदरप्ये यत्सभाया यदिनिदेये । यच्छूद्रे यर्द्य एतश्छूद्रान् वयम् । यरेकस्यापि धर्मणि तत्याऽ-
वयजनमसि स्वाहा ॥ (तै. सं. १. ८. ३. १) इति याज्या ।

३. अक्रन्कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोमुखा । देवैव्यः कर्म ज्ञावाऽस्तं प्रेते सुदानवः । (तै. सं. १. ८. ३. २),
क. कर्मप्रवृत्यनन्तरं जारसम्भव एवैतत्प्रश्नप्रतिवचनाविकम् । न पूर्वम् । पूर्वं जारिण्याः अकृतप्राय-
श्चित्तायाः कर्माधिकारादिति रामामिन्दित् ।

ख. एतत्कर्म ‘प्रधास्यान् हवामह’ इत्यारभ्य वरुणो गृह्णात्विति निर्देशान्ते पूर्वोक्तमिदानीमेव कर्तव्यम् ।
हीमाङ्गत्वात् । तत् कृत्वा ततो वेदिसमीपगमनादिकमिति ।

ग. ‘मो पूर्ण इन्द्र’ इति पुरोऽनुवाक्या । ‘यद् ग्रामे यदरप्ये’ इति याज्या । तत्पाठप्रकारस्तु नीचै-
श्रेष्ठयः ।

विपरायन्तौ । तयोः पृथक् गमनं स्वस्थानगमनार्थम् । ‘संमृष्ट उत्तर’ इति वचनादुत्तरविहारेऽप्यन्यत्कर्म न क्रियते ॥ २२ ॥

अपि वाच्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा जुहुयात् । अन्वारभेयाता-
मितरौ ॥ २३ ॥

यदाप्यन्वारम्भो यजमानयोः तदाऽप्यक्लिति जपः ॥ २३ ॥

अत्र दक्षिणमर्जिन संमार्द्धे ॥ २४ ॥

संमृष्टे वा दक्षिणेऽञ्जलीकरणादि क्रमेणैव । उभयत्र याजमानस्त्र । आज्ञ-
भागयोरप्येकमनुमन्त्रणम् । वषट्कर्तुरेकत्वाद्विभवित्वाच्च । तथा स्विष्टकृतः । आवृत्ति-
रूपदेशः ॥ २४ ॥

ऐनः अनपर्यन्तैः प्रचयां मत्यध्वर्युः ॥ २५ ॥

अध्वर्युर्वषट्करेण जुहोति । वषट्कृते प्रतिप्रस्थाता वेति । इष्टवाऽऽन्यभागौ
प्रतिप्रस्थाता विरमति । तत आग्नेयादिभिरैन्द्राग्नपर्यन्तैः प्रचर्य विरमत्यध्वर्युः ॥ २५ ॥

अथ प्रत्येकस्याता पूर्वेण सहावदानेन मारुत्याः सर्वे मेषी-
मवद्यति । उत्तरेण शमीपर्णकरीराणि ॥ २६ ॥ अथ प्रचर्या मति ॥ २७ ॥
अथाध्वर्युः पूर्वेण सहावदानेन वारुण्याः सर्वे मेषमवद्यति । उत्तरेण
शमीपर्णकरीराणि । अथ प्रचरति ॥ २८ ॥

इति पष्ठी कण्ठिका ॥

कायानुबूहि कं यजेत्येककपाले संप्रैषौ ॥ १ ॥ न भश्च न भस्य-
श्चेति चतुर्भिर्मासनामाभरेकः पालमभिजुहोति ॥ २ ॥

मारुत्या आमिक्षाया यदवदानं पूर्वं तेन सह मेषीमवद्यति । न चोहः, मेषयोः
खण्डनामावात् । द्वितीयेन शमीपर्णकरीराणि । द्वितीयाच्च पात्रात् अवदानद्वयः । ततो
मरुद्धयोऽनुबूहीति । सात्राय्यवदनुमन्त्रणमामिक्षायाः । इन्द्रियाजिनः इन्द्रियावी भूयासम्,
महेन्द्रियाजिनः ‘जेमानं महिमानं खगमयेयमिति । विशेषधर्मा एव वैश्वदेव्यामिक्षास्तु

क. आमिक्षामेषयोसहावदाने क्रियमाणे पृथक् मेष्या मेषस्य चाऽवदानाभावात् द्विवचनान्ततया मन्त्र-
स्योहो न कर्तव्य इति । एवं चाऽमिक्षावदानार्थमेषायं मन्त्रो न मेषावदानार्थमिति फलितम् ।

ख. वैश्वदेववत् प्राणैस्तायुज्यं गमेयमिति नानुमन्त्रणमिति ।

व्युद्धरणादिवाजिनेज्यादयः, अनुमन्त्रणं तु देवताश्रयः (यो) नामिक्षाविशेषधर्मः । चरुपुरोडा-शाज्यसान्नायपशूनां तु तक्षियते । अतो नैतस्य प्रासिः । एवमेककपालस्यापि ये विशेषधर्मा पूरणादयः त एवैककपालानां, नानुमन्त्रणम् । अतः^१ कस्याहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्येव समुच्चय आशिषाम् । मरुतामहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमिति इन्द्रियाभ्यन्नादो भूयासं वरुणस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमन्नादो भूयासमिति पूर्ववत् । सान्नाय्यवदुपदेशः, मुख्यत्वात्^२ । उभयोरिध्मसंब्रह्मनयोरन्वारम्भ आभीश्वस्य । धूतनक्ष होतुः, उभयस्य कर्मज्ञत्वात् । प्रत्याश्रवणेण^३ च स्फ्यसम्मार्गयोरुभयोर्धारणम् । ^४होतु-संस्कारत्वाद्वा एकस्य सन्ब्रहनस्य धूतनम् ॥ २ ॥

तदु हैके पृथगिडे निरवद्यन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । सप्तानां हविषां समवदायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छन्ति । तस्मिन्प्रतिप्रस्थाता मालत्या अन्वयदधाति ॥ ३ ॥

यदा पृथगिडे निरवद्यन्ति तदापि सहोपहवः । अनूहश्चेडाशब्दस्य देवताभिधानात्^५ । प्रतिप्रस्थाता स्वामन्वारम्भते । होतोभयं धारयति । उभयत्राऽन्तरेडा । यदाऽपि सहोपहव अन्वारम्भश्चोभयोः^६ । उपहूत इति जपश्च । अधर्योः पर्वज्ञनमुपस्तीर्णभिधारणे च ॥ ३ ॥

I. B. Ms I reads as follows :—अतः कस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानमिन्द्रियावी वा । वरुणरयाहं etc.

क. मेषयोरधर्मकथात् आग्निक्ययोर्मुख्यत्वाच्च तज्जिवन्धनैवाऽऽशीरिति ।

ख. ‘इधमसन्ब्रहनान्याभीष्ठोऽन्वारभ्य’ इति विहितमन्वारम्भणं उभयोरिध्मसन्ब्रहनयोराभीष्ठेण कर्तव्यम् । एवं होत्रा कर्तव्यं तद्विधूतनमिति ।

ग. ‘स्फ्यं सम्मार्गाद्य भारत्यन् प्रत्याश्रवयति’ (आप. श्रौ. २, १५. ४.) इति विहितस्फ्यसम्मार्गधारणमुभयोरपि विहारयोः कर्तव्यम् । तत्तदिहाराज्ञत्वात्तदारणस्येति ।

घ. ‘इधमसन्ब्रहनानि मुखं प्रति विधूतुते’ इति विधिना विधूतनस्य होतुसंस्कारत्वावगतेः एकस्यापि विधूनने तत्सिद्धेऽकस्येव तदिति ।

ङ. इडोपाद्वानमन्त्रेण वृष्टिरूपदेवताया एवाऽभिधानात् तस्याक्षेत्रस्वात् एकवचनान्तस्यैव प्रयोगो मन्त्रस्य, न द्विवचनान्ततयोऽहं इति ।

च. उभयोः अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः । ‘उपहूतः पशुमानसानि’ इति जपोऽप्युभाभ्यो कार्यं इति । अत्र तदु हैके पृथगिडे निरवद्यन्ति इत्पैकः पक्षः । तदु तथा न कुर्यादिति तिषेषः । ततस्सप्तानामिति सहावदानविधिः । तेन पक्षद्वयमपि विकल्प्यते ।

उपहृतां प्राइनन्ति ॥ ४ ॥

उपहृतयोः स्वां स्वामध्वर्यु प्राश्नीतः । इतरे क्षर्वभ् । कृते चतुर्धारणे आग्नेय-
विकाराणाम् ॥ ४ ॥

यः प्रवया इवर्षभः स दक्षिणा ॥ ५ ॥

यः प्रवया प्रवृद्धवया इव ऋषभः सेचनसमर्थः । वृद्धः, अणूकः, तरुण इति
वचनात् । केचित्प्रवयः प्रथमवया इति ॥ ५ ॥

कामं तु ततो भूयो दद्यात् ॥ ६ ॥ धेनुर्दक्षिणेत्येके ॥ ७ ॥

कप्राधिक्षम्भः, ऋषभादन्यदपि दीयते । अन्वाहार्यधर्मा दर्शपूर्णमासविकाराणाम् ।
न तृपदेशः । उत्तरस्यां वेदां दक्षिणास्साद्यन्ते । सर्वे प्रतिगृह्णन्ति । पूर्ववत्संमार्गः । क्रमेण
समिदाधानमानीप्रस्थ्य पर्यायेण च याजमानम् । तन्त्रेणानूयाजानाम्^३ । व्यूहनादि पर्यायेण ।
एको मन्त्र उपमृत्युषदाज्यधान्योः^४ ! क्रमेणाम्नीप्रस्थोद्यमनम्^५ ॥ ७ ॥

परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्ते इति सूक्त-
वाक्स्या- ॥५॥ शु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो जपति । आशास्ते इति
मन्त्रं द्वन्माते ॥ ८ ॥

परिवत्सरीणाऽस्वस्तिमाशास्ते इति रोहितेनेत्यम्य पुरस्तात् । नामिक्षणां प्राशिनं
साक्षात्यवत् ॥ ८ ॥

उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः ॥ ९ ॥

अध्वर्योर्वजिनेऽवानयति शेषं प्रतिप्रस्थाता । ततो भक्षयन्ति ॥ ९ ॥

शेषौ द्वमवनांयोत्तरे विहारे पूर्ववद्वक्षयन्त्या मा विश्वनित्वन्दव
आ गल्गा द्वनानां रसेन मे रसं पृण । तस्य ते वाजिभिर्भक्षंकृत-
स्येति समानम् ॥ १० ॥ पूर्णपात्रवर्जं पूर्ववदिष्टिं संस्थापयति ॥ ११ ॥

क. संसृज्य प्राक्षन्तीति शेषः ।

ख. हुतानुमन्त्रणमिति शेषः ।

ग. अथा सपलानिन्द्रामी मे विशूचीनान् व्यस्थातामिति ।

घ. रोहितेन त्वा इत्यादिभिः त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेण तत्त्वेदिसंविवनः पद्मियमाणस्य प्रस्तरस्थोद्यमनमिति ।

पूर्णपात्रवर्जम् । यजमानपत्न्योरुभयोःक् । इष्टिसुभौ^५ संस्थापयतः सहापरामि-
होमैः । उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रमिति वचनात् । यजमानमार्जनकालेऽवभृथः । कृतेऽवभृथे
उत्तरमुभयोरेकस्य वा । अपराग्निहोमा अपि भवन्ति । पत्नीसंयाजा अपि भवन्तीति
व्याख्यानात् । उपदेशः संस्थापयतीत्येकवचनात्पत्नीसंयाजान् वैश्वदेववदध्वर्युरेव करोति ।
गुरुभयत्र कृत्स्नं तन्त्रमिति पूर्वोणोभौ । पुरस्ताद्यज्ञशंचमाच्चाऽवभृथ इति । वपट्करैकत्वा-
त्पत्नीसंयाजानां तन्त्रेण याजमानं न्याय्यम् । आज्येडाद्यव्यञ्च । उभावाज्यविन्दूनन्वारम्भश्च ।
पूर्ववद्विक्षिणामिहोमाश्च । वेदयोरुभयोरुहेन प्रासनं उभयसंस्कारत्वात् । विन्दते प्रजामित्ये-
कस्य वा पत्नीसंस्कारत्वात् । यजमानः स्वस्ववेद्योर्निधाय वेदौ^६ पर्ययेणाभिमृशति । न
योष्ट्रविमोकादि पत्न्याः । उत्तरत्रॄ विमोकात् विद्यते तूथानमन्त्रः । अङ्गत्वाद्वेदस्तरण
पर्ययेण स्वस्ववेद्योः । प्रायश्चित्तानि समिष्यजूषि च वेद्योरभिस्तरणे कृते विमोके च
प्रणीतानाम् । “एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः” इति मार्जनप्रत्याभ्यायः, अविसुक्तत्वाद्यज्ञस्य ।
बरुणप्रधासार्थं कृतमन्यस्याप्यर्थं साधयति । कपालानि चाविमुक्तानि । एककपालस्य कपाल-
मणि । आयज्ञविमोकाद् द्रव्यसंस्कारा नापयान्ति येष्वपि विमोक यथाऽनेः ‘विते मुञ्चामि

^१ Ad. Ms. reads कार्यम् ।

क. ‘यण्ठूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति’ इति अन्तर्वेदि प्रणितामार्जनं यजमानस्य । सयोक्त्रेऽज्ञलौ पूर्णपात्र-
मानयतीति पत्न्याः । एतद् द्वयं वर्जयित्वाऽन्यत् सर्वमिति ।

ख. अधर्वयुप्रतिप्रस्थातारौ ।

ग. यदि अधर्वयुरेव पत्नीसंयाजान् करोति तर्हि उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रम् (आप. श्रौ. ८. ५. ७) इति
वेदिद्वयेऽपि कृत्स्नानुप्रानविधानं कर्थं संगच्छेत् । इति शङ्कायाससमाधानमिदम् । हविशशेषभक्षणा-
न्तेन पूर्वेण कर्मसमुदायेनौभौ कुरुतःतस्त्रमिति । अस्मिन् पक्षे “अपि पत्नीसंयाजा” इति
सूत्रं पत्नीसंयाजा अपि यदा कर्तव्याः, तदा किमु वक्तव्यं हविशशेषभक्षणान्तस्य तन्त्रस्येति
कैमुतिकन्यायेन व्याख्येयम् ।

घ. इष्टिसंस्थापनानन्तरमेवाऽवभृथविधानात् संस्थाजपमणि कृत्वैवाऽवभृथः कर्तव्यं इत्युपदेशमतमिति ।

इ. “वेदौ स्थो विशी स्थो विदेयर्कर्मणी स्थः करुणे स्थः किया-सनी स्थः सनितारौ स्थः सनेयं षुतथन्तं
कुलायिन-रायस्पोष-सहस्रिणं वेदौ दत्ता वाजिनम्” इति मन्त्रस्योहः ।

ज. ‘वेदं होता पत्न्या उपस्थे यिः प्रास्यति’ (आप. श्रौ. ३. ४. ३) इति विहितं प्रासनमुभयो-
र्वेदयोः प्रतिपत्तिसंस्कारत्वात् । अधर्वा एकस्थैव वेदरय प्रासनं पत्निया उपस्थ आदधाति । विन्दते
प्रजाम् (तै. ब्रा. ३. ३. ८) इति पत्नीगतफलश्रवणात् पत्नीसंस्कारकत्वाधगतेः एकस्य प्रासनेनैव
तत्सिद्धेरिति । अस्मिन्नक्षेऽनूह एव मन्त्रस्य ।

झ. See आप. श्रौ. सू. ८. ८. १४ for योष्ट्रविमोक.

रक्षना विरक्तिनित्याहैष वा अग्नेविर्मोक्ष इति । ^१कस्तमभीसादनं^२ च सुचोर्विमोक्ष उक्तं भरद्वाजेन । तेषामप्यासादनम् । प्रोक्षणादयः संस्काराः अग्निसंस्काराश्च नाप्यान्ति विमुक्तानामप्यत्र कर्मज्ञत्वात् । योगमात्रं त्वयां सुचो च क्रियते ^३युनजिम वौ ब्रह्मणा दैव्ये नेत्यपाम् । एता असदक्रियि सुचास् । ^४संविशन्ताग्निति वा । ^५द्वेषेन्धनेन वा योगः इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा इति लिङ्गात् । न चेन्धनमग्नाग्निति निवृत्तिसंस्कार एव वा ^६कस्तमभीसादनं, न विमोक्षः सुचोः, अवचनात्^७ । न पुनसंस्कारःसुचोरपि । असिदादानादि बहिराहृत्य, नान्वाधानं ^८परिगृहीतत्वात् वेदिपक्षे । ततो वेदो^९ यदि स्तीर्णः । यद्यस्तीर्णः स एवादीयते । ^{१०}समूहनोपलेपनादि कृत्या । ^{११}सादनमेव वेदस्य प्रणीतापात्रस्य च । ^{१२}विमुक्तत्वात् प्रणीताप्रणयनादि । एककणालपक्षे प्रणीय प्रणीताः कृत्वा पवित्रे ^{१३}संविशन्ताग्निति वेदाभिमर्शनमनूहेन । प्रकृतावप्यसंभवे वहूनां वै लिङ्गात्^{१४} । ततः सुगादानादि तिर्विषयान्तं कृत्या हविः प्रोक्ष्य वेदप्रोक्षणमनूहेन समर्शनवत् । अध्यूहनाद्यैककणालस्य उपहि-

I. 2. B. Ms. reads करतमीसादनम् ।

क. कस्तमभी उपस्तमभनार्थी शकास्य See आप. ध्रौ. ३, ८, ४ गाय्य also सकृदत्त. के शकट तथा त्र्यत्र स्तम्भ्यते सा कस्तमभी ।

ख. एतन्मन्त्रोच्चरणमेव योगः ।

ग. अनेन मन्त्रेण समर्शनमेव योगः ।

घ. दृष्टिविधयाऽमेरिधनं शीपनमेवाऽस्मियोगः । तच्चाप्यु न भवितुगद्यतीति तत्र निष्पत्तिस्तस्य 'युनजिम त्वा' इति मन्त्रस्य ।

ङ. कस्तम्भयोः जुहूपभृतयोरासादनमन्तरा पृथक् विमोक्षस्याध्यवणादिति ।

च. अन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थत्वात् देवतानां च वृषणप्रधासारभ्य एव तथीयान्वाभानेन परीगृहीतत्वाक्षात् पृथग्नवारभ्य इति । वेदिपक्ष इति बहिराहृत्येत्यनेन संबद्धयते । उत्तरत्र 'अपि वा न वेदः' (आप. ध्रौ. ८.७-२४) इति वक्ष्यते । अतो वेदः विकल्पोऽवभृते । यदि पक्षस्तदा तदर्थं बहिराहृत्यमिति ।

छ. पत्न्या निरसनोत्तरकाले वेदस्तरणमिति कथित् पक्षः । तर्समन् पक्षं रत्तरणस्योत्कर्यां भवति । तदपेक्ष्य, यदि स्तीर्णः यद्यस्तीर्ण इति कथनम् । एवं च यदि स्तीर्णो वेदः, तर्हि पुनर्वेदिं कुर्यात् । यद्या न स्तीर्णः तदा न स्तीर्णः तदा स एव गृहीतत्व्य इति ।

ज. See आप. ध्रौ. १.६.११.

झ. See आप. ध्रौ. १.१५.७.

ञ. वृशप्रधासान्ते प्रणीताविमोक्षस्य कृतत्वात् पुनः प्रणीताप्रणयने अत्र कर्तव्यमिति । See आप. ध्रौ. for विमोक्ष ।

ट. See आप. ध्रौ. १.१६.१२.

ठ. प्रकृतावपि वहूनां सुगपत्समर्शनासम्भवेन एकस्य द्वयोर्वा समर्शनप्राप्तीं तत्र वहूवचनस्य^{१५} समवेतार्थत्वापद्वार्थत्वावश्यम्भावात् तथा चाप्येवास्मिन् वेदे वहूवचनान्तस्यान्हृतेव प्रयोग इति ।

-तत्वात् तप्यस्वेति^१ चोहः । तत श्वाप्यलेपनिनयने कृते प्रोक्षणीरासादय वर्हिरूपसादयाऽऽ-
ज्ञेनोदेहीति । निष्कासपक्षे वेदमासाद्य ^२पवित्रेण समृद्धय प्रोक्ष्य प्रैष एव प्रोक्षणीरासाद-
येति । न यज्ञयोगः । सर्वपक्षेषु कृतत्वात् ॥ ११ ॥

पूर्णपात्रस्य स्थाने सौमिकोऽवभृथः ॥ चतुर्गृहीतान्याज्यानि ॥ १२ ॥

प्रैषोक्तेषु कृतेषु कर्मसु चतुर्गृहीतान्याज्यानि पञ्चावत्तिनोऽपि । यद्यनूयाजाः तदा
'खपञ्चानां त्वेति' द्वाभ्यां 'चरोस्त्वे' ति द्वाभ्यां यदा नाऽनूयाजाः तदादैरेव 'पञ्चानां त्वा
दिशामि'ति । इह न "प्रोक्षण्यभिमन्त्रणादि ॥ १२ ॥

**वारुण्यै निष्कासेन तुष्टैश्चावभृथमवयन्ति । तुषा अर्जीषधर्मं
लभन्ते । वारुणमेककपालमेके समामनन्ति ॥ १३ ॥**

आज्यग्रहणेभ्यः ^३"पुरोडाशादङ्गारापोहनादि । वरुणाय जुष्टमभिघारयामीत्यभि-
घारणम् । अलंकृत्योदकसमीपगमनमेव । निष्कासपक्षे गृहीत्वाज्यानि गमनमेव तुषान्
हविराज्यानि च गृहीत्वा ॥ १३ ॥

नायुदी नाभिप्रवजनमन्त्रं न साम गायति ॥ १४ ॥

आयुदाग्रहणेन ^४"प्रयास्यतो होमानां प्रतिषेधः । न चैगमनमन्त्र उरुं हि राजेति
॥ १४ ॥

**सर्वा दिशोऽवभृथगमनमाम्नातम् ॥ नोदीचीरभ्यवेत्या
इत्येके ॥ १५ ॥**

उदीचीरापः उदीच्यां भवाः ॥ १५ ॥

१ Ad. Ms. १ omits च, B. Ms. १ reads चोहः कृतः ।

२ B. Ms. १ reads तत्र.

३ B. Ms. २ reads सपवित्रेण.

क. See आप. श्रौ. १ १५ १५.

ख. पञ्चानां त्वा विशां, पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां, चरोस्त्वा, ब्रह्मणस्त्वा । See for this मन्त्र आप.
श्रौ. १. ७. c. footnote.

ग. See आप. श्रौ. ४. ५. ६. घ. See आप. श्रौ. १. २४. ६.

ङ. आयुदी अमे, अवभृथ निचष्टकुण, नमो रुद्राय, इति मन्त्रव्रयकरणका होमाः प्रयास्यद्वोमाः । (See
आप. श्रौ. १३. १९. १०).

च. उरुं हि राजेति गमनमन्त्रः । तै. सं. १ ४ ४१ अनुवाके प्रष्टव्यः ।

यां दिशं गच्छेयुस्तथासुखाः प्रचरेयुरित्येके ॥ १६ ॥

या कदिशं प्रति गच्छन्ति सा प्राची ॥ १६ ॥

वहन्तीनां स्थावरा अभ्यवेत्याः ॥ तदभावे याथाकामी ॥ १७ ॥

उदकान्ते स्तरणान्तां वेदिं कृत्वा तस्यां हवीषि सादयति ॥
अपि वा न वेदिः ॥ शतं ते राजनिभषजः सहस्रमित्यपो हृष्टवा
जपति ॥ १८ ॥

शतं ते राजनिति कृत्वा जपं, प्राप्य स्फ्यादानादि वेदिकरणम् । कृते उत्तर-
परिग्राहे धा असीयेवमाधनुवीक्षणान्तम् । प्रोक्षण्यभिमन्त्रणादि । उदकं प्रत्यपादीयते
प्रस्तरः । तस्य चाभिमन्त्रणम् । सूर्यो वः पुरस्तात्प्रत्यालिति । न वा परिध्यर्थत्वात् । आदित्यो
ह्येवोद्यन्ति । ‘युनजिम वो ब्रह्मणा दैवयेने’त्यां योगः । निवृत्तिर्वा, इन्धनलोपात् ।
ततस्तीणियां विघृत्याद्येव । आज्यान्यभिमन्त्र्य हविससादनम् । आग्नेयवदासन्नाभिमर्शनं
वारुणस्य निष्कासस्य च सान्नाय्यत् । ‘आमिक्षा मां धिनोत्व’ति चोभयविकारत्वे
चएकदेशस्यापि ॥ १८ ॥

अभिष्ठितो वस्त्रणस्य पाशा इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ते ॥ १९ ॥

पस्तीर्थं वेद्यन्तानुदकान्तमारोहति अभिष्ठित इति । अवेदिपक्षे न वेद्यर्थं
बहिरासादनं, नापि प्रोक्षणीरा(एषा)सादनम्, तुल्यमन्यदुभयोरपि पक्षयोः । अपो हृष्टवा
जपादुदकान्तमेवोपतिष्ठन्ते ॥

अपः प्रगाहा तिष्ठन्तोऽवभृथेन चरन्ति ॥ २० ॥

क. यां दिशं गच्छन्ति यजमानप्रभृतयः सा प्राची भन्तव्येति ।

ख. See आप. श्रौ. २. ३. ७ for उत्तरपरिग्राह also १० for अनुवीक्षण

ग. आहवनीर्थं प्रत्यपादातव्यो यः प्रस्तरः तमाहवनीयस्थानापन्नसुदकं प्रत्यपादते (शनैरादते.) इति ।
(See आप. श्रौ. २. ८. ५).

घ. न पुरस्तात् परिदधाति, आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्तात्रक्षाखस्यपहन्ति, तै, सं. २. ५, इति परिधिपरि-
धानस्थानेऽस्याऽभिमन्त्रणस्य विहितत्वान्तानेन प्रस्तराभिमन्त्रणमिति ।

ঙ. युनजिम ह वेति मन्त्रे उत्तरार्थे ‘इन्धानास्त्वा’ इति अवश्यादस्येन्धनार्थवाचगते: अप्सु च तदभावाम्
मन्त्रस्य निवृत्तिरिति । ततश्च सूर्यो व इति युनजिम व इत्युग्ययोरपि मन्त्रयोर्निवृत्तिवेदितव्याः ।

চ. पूर्वमभिमृष्टामिक्षैकदेशत्वेऽपि निष्कास्याऽऽमिक्षात्वात् स्वातन्त्र्येण तस्य हविष्यवावुभयविकारवत्सा-
न्नाय्यमन्त्राभ्यामभिमर्शनमिति ।

अपः प्रगाढः प्रविश्य उदकं सर्वे तिष्ठन्तः उत्थिताः । अदभृथ इति कर्मनम् ।
तेन साङ्गेन प्रचरत्युत्थिताः ॥ २० ॥

**तृणं प्रहृत्य स्त्रौवमाघारयति ॥ यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिन्
ज्ञहुयात् ॥ २१ ॥**

तृणस्योपरिष्टात्सर्वहोमाः । “आहृतीनां प्रतिष्ठित्या” इति श्रुतेः । ततः स्त्रौव
एव, नोपवाजनं, इन्धनार्थतात् । दशहोत्रादेः समिद्वानुमन्त्रणान्तस्य लोपः । प्रकृति-
वदन्यदनर्थलुप्तम् ॥ २१ ॥

॥ इति सप्तमी कण्ठिका ॥

अग्नीदपस्त्रिः संमृड्हीति संप्रेष्यति । १ ॥

कृत आप्यायनेऽग्नीदिति प्रैपः । स्फयेनैव केवलेनोदकं संमार्द्दि । सञ्चहनाभावात् ।
सम्मार्जनदर्भैर्लैकैरित्युपदेशः ॥ १ ॥

**आपो वाजजितो वाजं वः सरिष्यन्तीर्वाजं जेष्यन्तीर्वाजिनी-
र्वाजजितो वाजजित्यायै संमार्जम्यपो अग्नादा अग्नाद्यायेति मन्त्रं
सम्भवति ॥ २ ॥**

वाजजित्यादयो गुणा अपां स्युने वेति प्राप ऊहोपदेशः । भुवनमिति यज्ञाभिधानं
भुवनं लोकः स्थानम्, तत् त्वमसीति यज्ञ उच्यते । विविधं प्रथस्वेति यजमानम् । अस्मिन्
यज्ञे विप्रथस्वेति यजमानस्य । यज्ञो वै भुवनमिति । अतोऽनूहः । ^१आपो यष्टुघ इत्येता-
वानूहः । अविकृत^१ उपदेशः । देवताभेरभिधानात् नाहवनीयस्येति । आक्रमणावस्थानप्रत्या-
क्रमणानां निवृत्तिर्वेदिपक्षे ॥ २ ॥

**अग्नेरनीकमप आविवेशोति सुच्यमाघारयति ॥ ३ ॥ वाग-
स्याग्नेयीत्यनुमन्त्रयते यजमानः ॥ ४ ॥**

‘प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरणेत्स्वाहेति मन्त्रान्तः’^१ । आभेय आधारः । गुणभूता

१ J. Ms. reads अविकारः ।

२ B. Ms. १ स्वाहेत्याधारमन्त्रान्तः, B. Ms. २ reads स्वाहेति मन्त्रः, J. Ms. reads
स्वाहेत्याधारमन्त्रः ।

क. ‘अभे यष्टुरिदं नमः’ इति मन्त्रः । आपो यष्टुघ इदं नमः इत्यहितव्य इति ।

ख. ‘अग्नेरनीकमप आविवेश’ इति मन्त्रः तै. सं. १. ४५. १ उच्चरणेदित्यन्तोऽन्ते स्वाहापदवटित
इति शिष्टुपच्छन्दसोऽस्य तावन्मात्रेण परिसमाप्तेः । समुद्रेत इत्यादेः कायन्तरे विनियुक्तत्वादिति ।
See आप. श्रौ. १३. २०. १०.

अन्या देवताः ॥ ३, ४ ॥

लुप्यते प्रवरः ॥ ५ ॥

कुञ्जस्थानादेमनुषान्तस्य प्रवरस्य लोपः ॥ ५ ॥

अपष्ट्वर्हिषः प्रयाजानिष्ठवाप्सुमन्तावाऽयभागौ यजति ॥ ६ ॥

बहिर्वर्जा प्रयाजाः । त्रीनिष्ठवाऽर्धमौपृभूतस्य समानयति यद्यनूयाजौ । सर्वस्येतरथा ॥ ६ ॥

अप्स्वग्र इत्येषा । अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।
अर्णिन च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीरित्यप्सुमन्तौ ॥ ७ ॥

अप्सुशब्दो ययोस्तावप्सुमन्तौ । वृष्टव्याप्तिपि लभ्यते सोमस्य, परिपाठात् ।
पुरोनुवाक्यामात्रस्य विकारः ॥ ७ ॥

निष्कासस्यावदाय वसुणमिष्ठवा कृत्स्नं निष्कासमवदायान्नी-
षोमौ(वसुणौ) स्त्रिष्ठकृदर्थे यजति ॥ ८ ॥

कुम्भीस्थो वारुण्याश्शेषो निष्कासस्तस्यावदानं, वृष्टव्याप्तिपि वा । प्रकृतिविदिष्ठवा
वारुणं नारिष्ठौमाः । कृत्स्नमवदाय वारुणमपि ‘अमीवरुणाभ्यामनुब्रूहि’ अमीवरुणौ
यजेति वाजसनेयमतात् । अमीवरुणाभ्यां द्विष्ठकृदद्यामनुब्रूहि अमीवरुणौ स्त्रिष्ठकृतौ

क. उत्तरतः प्रवरायावतिष्ठते (आप. श्रौ. २. १५. १) इति प्रवरार्थं विहितमवस्थानम् । मात्रुष इत्युच्चैः
(आप. श्रौ. २. १६. १५) इति नामप्रहणविश्वानम् । तस्य व्यापारस्याऽवस्थानादेनामप्रहणा-
न्तस्य लोपः । आदावेव कृतत्वाविति ।

ख. याज्यानुवाक्यापरिपाठकर्मे ‘अप्स्वसे सधिष्ठव’ इति पठित्वा वनन्तरे ‘वृषा सोम व्युमा’ असि’
सौम्याः परिपाठात् सूत्रपठितया ‘अप्सु मे सोमो अब्रवीत्’ इत्यनया सह ‘वृषा सोम’ इत्यस्या अपि
विकल्पेन प्राप्तिः । वृषशाङ्खटितो वृष्टव्याप्तिः । (See तै. सं ४. १. १४. ४).

ग. अहच हमाः पुरोनुवाक्यार्थमेव विधीयन्ते । याज्यास्तु प्राकृताचेत्रं मन्त्री ‘जुषाणो अस्मिः जुषाण-
सोमः’ इति ।

घ. पुरोडाशस्येति शेषः ।

इ. See मा. शा. ब्रा. ४. ४. १. १७ ‘अमीवरुणाभ्यामनुब्रूहि’ इति तत् स्त्रिष्ठकृते अमीवरुणौ
यजेति वष्टकृते ज्ञाहेति P. 377 my edition of Chaukhamba.

यजेति क्वौधायनमतात् । वस्तुगस्याहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासं, अभीवरुणयोरहं देव-
यज्ययाऽयुषमान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमिति । नैकपालधर्मः साधारणः, नापि वैशेषिकः
पूरुणादिः । च 'वारुणमलंकृत्ये'ति दर्शनात् । आज्यान्येव चतुर्गृहीतानि न "पृष्ठदाज्यमिति ।
'चतुरः प्रयाजान् यजतीति' लिङ्गात् । विशेषधर्मा एवैककपालेषु प्रवर्तन्ते ये बद्धा
आप्रयणे । इतरथा तु पट् स्युः प्रतिषेधाद्विर्विकाराणाम् ॥ ८ ॥

नोत्तरं क्रियते ॥ ९ ॥

न ष्ठनिनयनाद्युत्तरं स्विष्टकृतः ॥ ९ ॥

अपि वौपभृतं जुह्वामानीयापयर्हिषावनूयाजौ यजति ॥ १० ॥
देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् ॥ ११ ॥

अपि वाऽन्याजावेव वर्हिवर्जौ । तूष्णीं दध्नौदुम्बरशास्या प्रोक्षणं तुपाणाम् । तुष्णा
ऋजीषधर्मं लभन्त इति देवतात्प्रस्थाभावात् त्रीहेः यवस्य वेति । केचित्संस्कार इति
कुर्वन्ति व्रीहिराजन् यवराजनित्यूद्यित्वा ॥ १०, ११ ॥

i Except J. Ms. all read यवराजन् व्रीहिराजन्

- क. See वै. श्रौ. ८, २०, P. 260 L. १८, Vol. I. A. S. B.ed. सर्वश एव वारुणमवदय-
दाह-अभीवरुणाभ्यां स्विष्टकद्वयामयुमूहि, इति.....आश्राव्य 'अभीषोमौ स्विष्टकृतौ यज' इति ।
- ख. सौमिकेऽवभृथे वारुणमलंकृत्य (आ. श्रौ. १३ १८ ४.) इति सम्भवत्प्राप्तिकस्याप्यलंकरणस्य
पुनर्विधानात् आज्यभागग्न्यायेन अलङ्करणमेव कर्तव्यम्, न पूरणादयो विशेषधर्मां इति प्रतीयत इति ।
- ग. श्रुतौ अवभृथप्रकरणे श्रुतस्य 'अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति' (तै. सं. ६. ६. ३. २) इति वचन-
स्यान्यत्र विवरणं क्रियते-चतुरः प्रयाजान् यजति इति । एतेन सिद्धवदनुवादेनेऽमवगम्यते-एककपाले-
ष्वन्येष्वपि विशेषधर्माणामेव सर्वहुतं जुहोति' इत्यादीनामेव प्रवृत्तिः, न साधारणधर्माणां नवप्रयाज-
त्वादीनाम् । इतरथा अपवर्हिष इत्यनेन बहिः प्रयाजस्य तद्विकारयोथेति व्रयाणामेव षट् प्रयाजा
अवशेषाः स्युरिति 'चतुर' इत्यनुपपन्नं स्यादिति ।
- घ. स्विष्टकृतौऽनन्तरं 'जुह्वामप आनीय.....अन्तःपरिधि निनयति' इति निनयने (आप. श्रौ.
१. २१. ७.) विहितम् । तत आरभ्योत्तराङ्गानि न कर्तव्यानीति ।
- ङ. सौमिकेऽवभृथे यस्ते प्राणाऽप्यायस्व सन्त इति.....दध्नौदुम्बरशास्यजीर्णं प्रोक्षति (आप. श्रौ.
१३ २०. ८) इति मन्त्रेणज्ञावप्रोक्षणं विहितम् । तदत्र तुषेषु यावकेषु वैहेषेषु वाऽतिदिष्टं तुष्णा
ऋजीषधर्मं लभन्त (आप. श्रौ. ८. ७. १५) इति वचनात् । तच मन्त्रं विनैव कर्तव्यम् । सौमिके
ह्यवभृथे ऋजीषप्रोक्षणमन्त्रे 'यस्ते प्रावृणा' इत्यत्र 'निष्व्यायता देव सोम' इति सोमस्य देवता-
त्वमभ्युपगम्य तदवयवच्छेत्वन्जन्यदोषनिवृत्तिपार्थनपूर्वकं तदवयवानो पुनराप्यायनं प्राप्तितम् ।
अत्र तु तुष्णप्रकृतिभूतानो त्रीहीणां यवानां च वेतात्वं नोक्तमिति न तन्मन्त्राणामन्त्र प्रवृत्तिः ।

तुषाणां स्थालीं पूरयित्वाप्सूपभारयति समुद्रे ते हृदयमप्स्व-
न्तरिति ॥ १२ ॥

पश्चात्सालीं पूर्यति तुषाणाम् । यदाप्येककपालस्तदा निष्कासे कृत्तजीषधर्मः
तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैतीति । उपमारयति प्रवेशयत्युदकं स्थालीम् । न चोत्पूतभक्षणं ख
तुषाणाम्, अवचनात्, अस(र)सत्वाच्च ॥ १२ ॥

अपि वा न सौमिकोऽवभृथः । तूषणीं तुषनिष्कासमप्सूपवेत्
॥ १३ ॥ इमं विष्यामीति पत्नी योकन्त्रपादां विमुञ्चते ॥ १४ ॥

असौमिकेऽवभृथे मार्जनकाले तुषनिष्कासस्यैव क्षेपः । योकन्त्रविमोकादि सर्वत्र समा-
नम् । प्रतियुतादेः प्रत्यक्षाम्ना(ना)त् असौमिकेऽपि श्रुत्यन्तरविहितं याज्याम्नानात् असाकं
सौमिकप्रकृतित्वमवभृथानां यत्वनिष्ठं तदिहावद्धम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

देवीराप इत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्त्रय सुमित्रा न आप
ओषधय इत्यपः प्रगात्य सशिरस्कावनुपमक्षन्तौ स्नातः पत्नी यज-
मानश्च ॥ १५ ॥

अवभृथ इत्युदकात्या तस्याभिमन्त्रणं यजमानस्य ब्रूतादित्येवमन्तेन । सुमित्रा न
इति स्थानमन्त्रः उभयोरपः प्रविश्य यत्र होमः कृतः सशिरसौ अनुपमक्षन्तौ अशोधयन्तौ
मलमतिशुद्धर्थम् ॥ १५ ॥

अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः ॥ १६ ॥

पृष्ठे प्रधावतः परस्परस्य ॥ १६ ॥

I. B. Ms. I, reads उत्पूतस्म.

किन्तु तूषणीमेव ग्रोक्षणमिति । 'व्रीहिराजन्' इत्येव सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते । ताल्म-
न्तनिधासिनापि स एव पाठेऽप्नीकृतः । परं तु कथं तत्र समासानष्टच्च न प्रवर्तते इति न ज्ञायते ।
न च प्रकृतिमन्त्रे चिच्छिद्गुस्तोम राजन्' इति अवणात् सोमराजन् इत्यस्य ख्याने 'व्रीहिराजन्' इति
युक्त ऊह इति सांप्रतम् । तत्र सोमराजन् इति समुद्धयन्तपदद्वयरूपत्वेन तथा भवितुं युक्तत्वात् ।
यथा सोमराजन्नेष्वंवरोह (तै. सं. १. ३. १३. १) इति । न चोहितपाठ आर्षप्रयोगो युक्तः इति ।

क. निष्कासेन यागाभावेऽपि 'तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैति' इत्यनेन तुषैस्साकं निष्कासस्याऽवभृथ-
देशप्रापणविधानात् निष्कासस्यापि तुषवत् अर्जीषधर्मप्राप्तिरिति ।

ख. 'भक्षयेद्वाऽप्सु धौतस्य सोमदेवत' इति आप. श्रौ. १३. २०. ११. इति यद्ग्रक्षणं विहितं
ततुषाणां न भवति । अप्सु धौतस्येति मन्त्रार्थस्य तत्राभावात् रसाभावाच्चेति ।

काममेते वाससी यस्मै कामयेयातां तस्मै दव्याताम् । न हि दीक्षितवसने भवत इति वाजसनेयकम् ॥ १७ ॥

यस्मै कामयेयातामृतिवजे तस्मै वासोदर्नम्, कामवचनाददानमणि । कंत दीक्षितवसनं परिधीते^१ति दीक्षितवसनस्य परिधानप्रतिषेधः । स इह नास्तीति दीयते । खनूं श्रुतिविप्रतिषेधो यतो बन्धनमहतवसनादेः ॥ १७ ॥

उद्वृयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो वरुणस्य पाशा इत्युदकान्तं प्रत्यसित्वा समिधः कृत्वाप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्यधोऽस्येधि-धीमहीत्याहवनीये समिध आधायापो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते ॥ १८ ॥

आदित्योपस्थानमुभयोः^२ । उदकस्थान्तः उदकान्तः । तस्य प्रत्यसनं पुनः क्षेपो व्यदुचरतो वेगाद्विर्भवति । समिधः कृत्वा हस्ते क्रत्विजो^३ यजमानौ च । अप्रतीक्षा अनवेक्षमाणा उदकं यत्र यागः कृतः । तूष्णीं वाग्यताः । उपस्थानान्ते कृते “अपो अन्वचारिषमि”ति सर्वैरेकस्मिन्नुत्करे उपवेषयोरुद्वासनम् । क्रमेण कपालविमोचनम् । प्राश्य निष्क्रामति ब्रह्मा । उपस्थाय च दक्षिणे उत्तरे विष्णुकमादि, अवेदिसंस्कारत्वात्^४ । पर्यायेणोपसमिन्धनमुभयोराहवनीययोः । शेषमुत्तरे विहारे । एकस्यैव वेदस्योपस्थ आधानम् ।

१. B. Ms. 2 and Ad. क्रत्विजौ यजमानौ च. B. Ms. 1. क्रत्विजो यजमानश्च ।

क. ‘न हि दीक्षिते’ त्याविसूत्रोशस्याऽयमर्थः— सोमे दीक्षिताभ्यां पत्नीयजमानाभ्यां ये परिहिते दीक्षाकाळे वाससी ते अन्येन न परिधातव्ये इत्यस्ति निषेधो न हि दीक्षितवसनसित्यादिः । इसे तु दीक्षितवसने न भवतः । अत्र दीक्षाया अभावात् । यस्मादिमे दीक्षितवसने न भवतः तस्माद्वानाहै एवेति ।

ख. ‘अथाऽस्मै क्षौममहतं महद्वासः प्रयच्छति’ (१०. ६. ४) इति यद्विर्भिर्वासः तस्यैव परिधानप्रतिषेधः श्रुत्या कियते ‘न दीक्षिते’ति । अनयोस्तु न प्रतिषेधोऽविहितत्वादिति ।

ग. पत्नीयजमानयोः ।

घ. उत्तरतः उत्तरेण कुर्वतः, जलात्तीरवेशं प्राप्नुवतः । जलात् तीरक्षेण प्रति वेगादागमनसमये उदकं यत् स्वस्थानात् वहिनिरस्युतं तस्य पुनः प्रतिनिवर्तनं प्रत्यसनम् ।

क. तूष्णीमिति ‘अपाम सोमसित्यादि मन्त्रनिवृत्तिपरे न भवति । तस्येष्यनङ्गत्वादेवाऽप्राप्तेः । अतो वर्णयमनविधानार्थमेव सौमिकधर्मप्राप्तिपक्षेर्विति ।

च. मुख्यर्थं हि लोकाय विष्णुकमाः कमयन्ते (तै. सं. १. ७. ६. १) इत्यादिना विष्णुकमस्य यजमानार्थत्वावगते; वेदिसंस्कारत्वाभावात् न प्रत्येकं वैश्योर्विष्णुकमणम् । किन्तूतरस्यामेव सकृदिति ।

यजमानसंस्कारत्वात् । उपदेश कुभौ वेदौ । युगपद्यजमानभागप्राशनमामिक्षयोः । विमोक्षादि तर्पणान्तमित्युपदेशः । पुरस्ताद्यज्ञशंचमात् अवभृथः । विमुक्तत्वाद्यज्ञस्य । अन्यन्वाधानवर्ज सर्वमनर्थलुप्तं क्रियते । कृतेऽवभृथे समिदाधानाद्युपस्थानान्ते च निष्कान्ते ब्रह्मणि यज्ञशंचमादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । केचिद् वृष्ट्यन्तेऽवभृथं कुर्वन्ति । तेषां पुनर्सर्व विहरणादि ॥ १८ ॥

अत्र पौर्णमास्येष्ट्वोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् ॥ सर्वं वा वापयेत् ॥ १९ ॥

अत्र अस्मिन् वर्णप्रधासस्थाने पौर्णमास्या यागः उन्दनादि उन्दनप्रभृति पूर्ववद्वापनं शिरसः केशानां निवर्तनं वा ॥ १९ ॥

मन्त्रादिर्विक्रियते । यद्भर्मः पर्यवर्तयदन्तान्पृथिव्या दिवः । अग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्धिः सखिभिः सह ॥ अग्निस्तिगमेनेति समानम् ॥ २० ॥ अपि वा स्नात्वोप्त्वा केश-इमश्रूपयरण्योरभीन्समारोप्योदवसाय निर्मन्थय पौर्णमासेन यजते ॥ २१ ॥

अपि वा स्नात्वावभृथे(थं) परिसमाप्य वर्णप्रधासान् वपनमुन्दनादि । अरण्योद्वयोद्वयोरभीन्समारोप्य धार्यन् । केचित् द्वयोरेव समारोपणमिच्छान्ति सर्वेषाम् । उदवसाय पुनरग्न्यगारं गत्वा निर्मन्थय पौर्णमासयागः । षुनर्वचनाद्वपनं मन्थनविधिश्चेह नित्यः । उपदेशः प्रदर्शनार्थं इति ॥ २० ॥ २१ ॥

यज्ञो ह वा एष यद्वरुणप्रधासा न ह्यवकल्पते यदुत्तरवेद्याम-
ग्निहोत्रं जुहुयादिति वाजसनेयकम् ॥ २२ ॥

यज्ञो^१ ह व एष यद्वरुणप्रधासाः अवभृथदर्शनात् । उदकाभ्यवायक्ष^२ केषा

१. Ad. Ms. reads यज्ञ एषः

२. J. Ms. reads उदकावभृथक्ष

क. कृतकार्थयोर्वेदयोः प्रतिपत्तिसापेक्षत्वात् पत्न्युपस्थप्रासनवदुभयोरपि तदौचित्यात् इत्युपदेशा इति ।

ख. सूते ..उप्त्वा केशमश्रूणि.....निर्मन्थय इति वपनमन्थनयोः पुनर्निधानात्तदुभयं नित्यम् । न केशनिवर्तनात्मसमारोपणाभ्यां विकल्प्यते द्वयमिति ॥

-चित्प्रतिपिद्धः । न च तत्राभिहोत्रं हूयते सोमे । कैद्वाप्येवं नावकल्पते । न खंसुरुचितं यदुत्तरवेद्यामभिहोत्रं हूयते । तस्मात् होतव्यमिति निन्दते वाजसनेयके । आप्येभ्यो निनीयामी प्रणयतः । न तत्र शुत्तरवेदां अभिहोत्रं हूयत इत्यस्य विधेः प्रशंसार्था निन्दा । सधस्कालता वा प्रशस्यते । तत्राऽपि न हूयते उत्तरवेद्यामभिहोत्रमित्येवमर्थं वा ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ॥

इति धूर्तस्वामिविरचिते आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्येऽष्टमप्रश्ने द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥

क. इहापि यथा प्रयोगमध्येऽभिहोत्रानुष्ठानं नापतेत्तथाऽवकल्पनीयं सोमयागवैषम्यात् ।

ख. सुरुचितं सभीचीनप्रयोगः ।

तृतीयः पटलः

ततश्चतुर्षु मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य द्वाहं साकमेधैर्यजते

॥ १ ॥

कुनर्मासचतुष्टयविधेयत्राधिकमासस्तत्राऽस्मौ नेष्यते चातुर्मास्यानाम् । इह पूर्वं पर्वं चतुर्दशी । साकमेधेषु एषपञ्चदशी महाहविषः । चतुर्दश्यां शुनासीरीयेषेष्वा पञ्चदश्यां वैश्वदेवेनेति पञ्चदशी वैश्वदेवकालः । पूर्वं तु पर्वं चतुर्दशी । तत्र पञ्चहोताऽन्वारभणीया चेति सिद्धं द्वाहविधानप्रतिषेधार्थं महाहविषोऽप्युत्तरेण विहारेण कल्प इति द्वाहकालत्वमपि स्यादिति तत्प्रतिषिद्धते ॥ १ ॥

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोदयता

॥ २ ॥

साकं सहेत्यर्थः । ऐसह वर्धनं यस्मात्सोमस्य छन्दसां चास्मिन्कर्मणि अतः साकमेधाः । साकं सह सूर्येऽदयेन निर्वप्तो यागे ॥ २ ॥

साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति । सिद्धमिष्ठिः सन्तिष्ठते ॥ ३ ॥

उद्धिः रश्मिभिः सह । यजत्यर्थत्वाक्षिर्वपते । अग्नयेऽनीकवते अग्नेऽनीकवन्, अग्निमनीकवन्तम्, अग्नयेऽनीकवते, अग्निरनीकवान्, इदं (अह)मन्त्रादो भूयासम् ॥ ३ ॥

मरुम्बः सान्तपनेभ्यो मध्यनिदने चरुम् ॥ ४ ॥

क. पूर्वं मध्येऽधिकमाससंभवेऽनारम्भात्तपश्च उक्तः । इदानीं संवत्सरे यत्र क्षापि अधिकमाससंभवेऽनारम्भ उच्यते ।

ख. अथ पुनरालभमानस्य फालगुन्याश्चतुर्दश्या शुनासीरीयेषेष्वा पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजेत (आप. श्रौ. c. २१. ६) इति पुनर्थातुर्मास्यारम्भकालविधौ वैश्वदेवस्य पञ्चदशीहृषः काल उक्तः । महाहविष्व तत्प्रकृतिकम् । अतस्तत्रापि स एव कालः प्राप्नोतीति ।

ग. श्यहशाङ्कारणमिदं-महाहविषोऽपि...तस्य वारुणप्रधासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्याख्यातः (आप. श्रौ. c. १२. २) इति वारुणप्रधासिकोत्तरे वेदितन्त्रातिदेशात् तत्रत्या द्वाहकालतापि प्राप्नुयात् । अतश्च चतुर्दश्या पूर्वेण पर्वणा मिलित्वा द्वाहकालत्वमिति ।

घ. सोमश्च राजा छन्दाऽसि च समैधन्त तत्साकमेधानां साकमेधत्वम् (तै. वा. १-४-१०-१२.) इति श्रुतेरुच्छ्रुतिरियम् । See तै. सं. १.७.४.१. and तै. वा. १.६.६.२. इति श्रुतौं साकमेधशद्विवेचनादिति ।

मध्यन्दिने निर्विपतीति निर्वापो यागो वा ॥ ४ ॥

न बहिर्नुप्रहरति । सिद्धमिष्ठिः सन्तिष्ठते ॥ ५ ॥

यदा कृसान्तपनीयस्य बर्हिंगृहमेधीयस्य तदा न बर्हिषः प्रहरणम् । समिष्ठयजुस्तु हयते । प्रद्वियते च प्रस्तरस्सूक्तवाके । यदा वृत्वबर्हिःपक्षो गृहमेधीये तदा तु प्रद्वियते बर्हिः । मरुद्वयः सान्तपनेभ्यः, सान्तपना मरुतः, मरुतस्सान्तपनान्, सान्तपनानां मरुताम्, मरुतस्सन्तपना इदं हविः ॥ ५ ॥

मरुद्वयो गृहमेधिभ्यस्सर्वासां दुर्घे सायं चरुम् ॥ ६ ॥ यत्सान्तपनस्य बर्हिः तद् गृहमेधीयस्य ॥ ७ ॥

सर्वासां यजमानगावां दुर्घे गृहमेधीयः । यदा बर्हिःपक्षस्तदा गृहमेधीयो ब्राह्मणतर्पणान्तः । एतावांस्तु विशेषः प्रातर्दोहधर्मेण वा संस्कृते पयसि श्रपणं चरोः । अर्धमेके वेति । सूत्रकारस्तु “अबर्हिःपक्षं संस्कृतवच्च पयोऽनुक्रामति ॥ ६ ॥

अपि वा नेधमाशर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह न प्रयाजा इज्यन्ते । नानूयाजाः ॥ ८ ॥

अपि वेति वचनात्पूर्वस्मिन्विधौ यथाप्रकृत्येव संस्था प्रकृतिवाच्ये(वचे)धमाशर्हिरनुमीयते । अबर्हिःपक्षे सामिधेनीनां प्रतिपेधोऽनुवादः । ब्राह्मणेऽभिहितत्वात् ॥ ८ ॥

अयजुष्केण वत्सानपाकृत्यापवित्रेण गा दोहयति ॥ ९ ॥

अयजुष्केण मन्त्रवर्जितेन । लौकिकेनोपायेन वत्सापाकरणम् । अपवित्रे कपालधर्मिणि चरौ गा दोहयत्यर्थ्युः दोग्धारम् । प्रणीतावत्पश्चात् पवित्राभ्यासुत्पुनाति क्षीरं “देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वि ”ति । प्रणीताधर्मेण वा प्रणीते पयसि श्रपणम् । सर्वत्रैवं घृतादिपुनपुंसकेषु । केचित्वाहुः शाख्यैवापाकरणं मन्त्रवर्जितया । तस्यां च पवित्रवत्यां दोहनमिति ॥९॥

क. यत्सान्तपनस्य बर्हिस्तद् गृहमेधीयस्तेत्युत्तरत्र वक्ष्यति । तत्पक्षे गृहमेधीयार्थं बर्हिषां धारणस्यावश्यकत्वात् सान्तपनीये न बर्हिःप्रहरणमिति ।

ख. अपि वा नेधमाशर्हिर्भवति (आप. थ्रौ. ८. ९. ५) इति पक्षे ।

ग. अत्र गृहमेधीये बर्हिःपक्षोऽवर्हिःपक्षः (See आप. थ्रौ. ८. ९. ७. ८.) एवं पयसस्सधर्मेकत्वमधर्मस्त्वं च । तत्र बर्हिःपक्षं पयसा सधर्मस्त्वपक्षं चाङ्गीकृत्यैव सूत्रकारो षडति-स वै खलु पर्णशाखया’ इत्यार्थिति ।

घ. सूत्रे नेधमाशर्हिरित्यादिः श्रुतेरनुवादः । (See तै. ब्रा. १. ६. ६. ५.)

इ. चक्षुशद्व इह स्थालीवाचकः ।

स वै खलु पर्णशाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति सन्दोह्य
यथैतदमावास्यायां क्रियते तं चरुं श्रपयतीत्येके ॥ १० ॥

स वै खलिवति ब्राह्मणम् । कर्पर्णशाखा च नित्या पवित्रवति लङ्गितशाखावति
चरौ सन्दोहनम् । यथैतत्पयोऽमावास्यायां क्रियते तथा संस्कृते पयसि तं गृहमेधीयं चरुं
श्रपयति । तमेव पक्षं पठति सूत्रकारः ॥ १० ॥

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म
प्रतिपद्यते । यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । स्थालीं कपालानां स्थाने ।
निर्वपणकाले ॥ ११ ॥

अग्नीनन्वाधाय शाखाछेदनम् । परिस्तरणादि वेदः पलाशप्रशातनादि अलङ्करणान्ते
निधानं पवित्रस्य, खपरिस्तरणादिविधानात् पौर्णमासतन्त्रत्वम् । अग्नीषोभीयविकारः सगुणा^१
मरुतः । वेदानन्तरं परिस्तरणादिविधानात् । ऐन्द्राभ्यविकारे तु वेदानन्तरं वेदिः स्यात् ।
अपरतो दृष्टुष्टलावर्जम् । पुरतः प्राशित्रहरणप्रणीतप्रणयनान्वाहार्याशिमवर्जम् । कुम्भीवर्जनि
च यानि प्रातदोऽपात्राणि । असंस्कारपक्षे चरुतन्त्रवत् । पवित्रकरणादि प्रकृतिवत् षुनः
कपालस्थानविधानात् । कुम्भीस्थानेन स्थाली सत्यप्युभयधर्मवत्वे ॥

इति नवमी कण्ठका ॥

चतुरो मुष्टीश्चिरुप्य बहून्वावपति ॥ १ ॥

अन्वावापोऽमात्यब्राह्मणपरिमाणः ॥ १ ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण चरुमुपदधाति ।
ध्रुवोऽसीति मन्त्रं संनमति । पिष्टानामुत्पवनकाले तण्डुलानुत्पुनाति ।

क. सपथितशाखया वत्सापाकरणं कृत्वा तद्वयां स्थालीं मन्त्रवदोहनम् ।

ख. वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य वेदकरणानन्तरं परिस्तरणनियमात् पौर्णमासतन्त्रप्राप्तिमत्र दर्शयति सूत्रकार
इति । अमावास्यातन्त्रत्वे वेदानन्तरं वेदिः प्राप्तुयादिति ।

ग. सान्तपनगुणविशिष्टानां मरुतां श्यथिकाक्षरत्वादग्नीषोभीयविकारस्य गृहमेधीयस्येति ।

घ. चरुप्रपणार्थवात्स्थालीं प्राप्तायामपि षुनः “स्थालीं कपालस्थान” इति वचनं स्थालीयास्त्रयपि
पयोधारणार्थवे तत्र कपालधर्मा एव प्राप्तुयः न कुम्भीधर्मा इत्येतदर्थमिति ।

इ. समन्त्रकचतुर्मुष्टिनिर्वापानन्तरं पुनरपि निर्वापः अन्वावापः । See for अन्वावाप आप. श्रौ.
१. १०. २. अमात्या गृहवर्तिनो जनाः । सेषा भोजनपर्यातं द्रव्यमन्वापयेदिति ।

अधिश्रयणकाले प्रातदौहवत्सर्वा यजमानस्य गा दोहयित्वा तस्म-
ज्ञपथ्यति ॥ २ ॥

पुनश्चर्थम् वलीयस्त्वार्थमनुकमणम् । अधिश्रयणकाले “एता आचरन्ति”
 १ इत्यादि संक्षालननिनयनान्तम् । उपवेपमादाय “भृगूणामङ्गिरसामि” त्येतत्, अधिश्रितत्वात्
 संक्षालनमानीय अधिश्रयणादिचर्थमः । असंस्कारे चरुधर्मे एवोपदेशः ॥ ३ ॥

संप्रैषकाले यदन्यदिधमाबर्हिषस्तत्संप्रेष्यति । आज्यग्रहण-
काले ध्रुवायामेव गृह्णाति ॥ ३ ॥

खनियतसंप्रैषः ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरभिमन्त्रय ब्रह्माणमामन्त्रय वेदिं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीदेवं
निनीय पवित्रे अपिसृज्यान्तर्वेदि विधृती निधाय ध्रुवां सुवं च साद-
यति ॥ ४ ॥

ग अभावाद्विष्पः “वेदिरसि स्वाहे”ति प्रोक्षणम् । घृतविदुपदेशः । वेदां
मन्त्रेण पवित्रापिसर्गः । च नाभिमन्त्रणं सूर्यस्वेति । परिध्यज्ञत्वात् केचिद्वदन्ति अभित्व-
कल्पनं च । घृयावदस्त्वं कर्मोपदेशः ।

१ Ad reads इत्येवमादि

क. “कपालानामृपधानकाल” इत्याद्यनुक्रमणम् ।

ख. प्रकृती संप्रैषस्तदभावो वेति पक्षद्वयमुक्तम् (See आप. थ्री. २. ३. ११. १४.) तेन विकल्पः सिद्ध्यति । सोऽत्र माभूत् । किन्तु नियमेन संप्रैषः कार्यः । यतः सूत्रकारेणात्र अवहिःपक्षमाश्रित्यैव धर्माणामुपदेशात् । तस्मिन्पक्षे हृष्मार्हिस्तप्सादय इति प्रैषस्य ग्राप्त्यगावात्...यदन्यदिध्मार्हिष इति स्ववचनं स्वर्वैश्यर्थपरिहारार्थं संप्रेषन्येत्यमवगेधयतीति ।

ग. प्रकृतौ वेदिरसि यहिषे त्वा इति वेदिषोक्षणमन्त्रः । अत्र बहिषोऽभावात् तद्वाचकवर्हिः पदं परित्यज्य मन्त्रः पठनीय इति ॥

घ. “वेदिरसी”ति त्रिवेदिं प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य वेगर्थेत्वाचागमेन वर्हिःपदस्याऽसमवेतार्थेत्वादनुहेनैव मन्त्रप्रयोग इति ॥

कृ. प्रस्तराभावात् तत्स्मरणदेवा एव पवित्रापिसर्गं इति ।

य. 'सूर्यस्त्वा' इत्यभिमन्त्रस्य परिध्यर्थत्वात् इधमाभावे परिधीनामप्यभावान्नाभिमन्त्रणम् । केचित्पुर्वा 'आहवनीयमसिमन्त्रय' इत्याहवनीयार्थत्वावगतेः परिध्यभावेऽप्याहवनीयसत्वात् तदर्थमसिमन्त्रणं कर्त्तव्यं । दोषाधारकत्प्रकृत्वादस्तिकल्पते च कर्त्तव्यतिति ।

छ. गृहमेधीयस्याऽर्थकर्मत्वात् नातिक्षेपतः पदार्था प्राप्नुयः। अतः तत्सन्निविपठितानमेवाभास-
त्राभासनष्टात्मस्ति।

एतावसदतामिति मन्त्रं संनमति ॥ ५ ॥

विष्णवसि वैष्णवमसीत्यभिमन्त्रणम् ॥ ५ ॥

उद्वासनकाले शरं निधाय यावन्तो यजमानस्यामाल्यास्तावत्
ओदनानुद्वरति ॥ ६ ॥

सूर्यो ज्योतिरित्यभिमन्त्र्य उद्वासय चरुम् । कअग्रं शरः । तस्य निधानं ख उदायुव-
नेनोद्वरणं उत्तरत्र विधानात् । चटुकाकृतिदव्या घट्यति । अस्तीका अमात्या इह, अना-
मानात् । यत्पत्नी गृहमेधीयस्याश्रीयादिति वा पत्न्याः प्रतिवेधादिहापि सखीकाः स्युः ।
तत्र तु प्रतिपुरुषवचनात् न स्यात् लीणाम् । ओ(अतो) विधानम् ॥ ६ ॥

अतो भूयसो यदि बहुरोदनो भवति ॥ ७ ॥

अमात्येभ्योऽपि बहव उद्धियन्ते यद्योदनभूयस्त्वं, स्थाप्यते च शेषः स्थाल्याम् ।
प्राशन्ति ब्राह्मणा ओदनं स्थाल्यामिति ॥ ७ ॥

उधृतानुत्पृतानलंकृतानभिघारितानासादयति ॥ ८ ॥

ग उपवनं तूष्णीं दर्भाभ्याम् । अलङ्करणं षष्ठ्यन्त्रेणाभिघारणं पुनस्तूष्णीम् ॥ ८ ॥

दक्षिणाग्नौ पत्न्याः प्रतिवेशमोदनं पचति ॥ तं नाभिघारयति
॥ ९ ॥

३ प्रतिवेशः पत्न्या अर्थे । प्रतिवेशशब्दोदितमोदनं दक्षिणाग्नौ पचति । तत्र हि
पत्न्यमानो गृहमेधीयस्य भवति प्रतिवेशः ॥ ९ ॥

क. फेनमिश्रश्वरोरिग्रिमोऽशशशरः इति सद्वदतः ॥ See Page 52. Vol. II. A. S. B. पञ्च-
चरोहपरि यः केननिचयः (स शरः) इति रामभिचित् ।

ख. दव्या योऽग्रिमो गागो विस्तीर्णः स उदायुवनम् । पत्न्यमान ओदनो येन दर्वीप्रदेशेन पाकपात्रस्या-
धस्ताद्वियमान ऊर्ध्वं समन्ताच्च पूयते सित्रीकियत इति महादेवः । See Page 472 सत्या.
श्री. Vol. II. An. ed. भाष्यकाररस्तु द्रव्यसमाप्ताज्ञीकारेण वस्तुद्वयमङ्गीकरोति See भाष्य
on सूत्र ८-१११४.

ग. प्रकृतावस्थाभावेनाप्राकृतवादत्र मन्त्राप्रशृतिः । घ. 'देवस्त्वा सविता मध्वाऽनकु' इति मन्त्रः ।

इ. गृहस्य यदप्रतो गृहान्तरं स प्रतिवेशः । तत्सादश्यात् गार्हपत्यस्य च दक्षिणा प्रदेशः प्रतिवेशः । तात्सूभ्याच्च
तत्र पत्न्यमान ओदनो गृहमेधीयस्य प्रतिवेश इत्युच्यते इति सद्वदतः See Page 53. Vol. II
A. S. B. ed. प्रतिवेशशब्दोऽनन्तरएहेषु सुख्यः । समीपलक्षणया तयोगादन्यत्र वृत्तिः ।
इति रामभिचित् ।

द्वयोरुद्धरणं वाजसनेयिनः समाप्नन्ति । दक्षिणादेव महतो
गृहमेधिनो यजति ॥ १० ॥

द्वयोरुद्धरणे पूर्वे आज्यभागौ दक्षिणात्, द्वितीय उत्तरस्मादिति, ^३वाजसनेयिमतात् ।
उपदेशो ^१दक्षिणसादेवाज्यभागौ ॥ १० ॥

इति दशमी कण्ठिका ॥

उत्तरस्मात्स्विष्टकृतम् ॥ १ ॥ ओदनयोर्निम्ने कृत्वा तत्राज्य-
मानीय तत आज्यार्थान्कुरुत आज्यस्थाल्या वेति वाजसनेयकम् ॥ २ ॥
एवं कुर्वन्न ध्वायां गृहीयात् ॥ ३ ॥

निम्ने ^१अवटौ कृत्वाऽज्यमानयति तूष्णीं यावतार्थसिद्ध्यति । न चाप्यायनं
चर्वोः । आज्यस्थाल्या वा आज्यार्थाः । आसाद्याऽनुहेन प्रियेणेति । ‘अयं यज्ञो ममाने’
इत्यभिसृष्टे वेदसादनादि होतुष्टदनान्तम् । तत उपवासिनं वेदेन । लोपोऽमिसंमार्गस्य ।
सम्मार्गस्य सत्रहनसाध्यत्वात् । यदा चोभयसाध्यः स्फेनैव ^३अभीदमिं त्रिसम्मृद्धि इति
^४ख सप्रैषः । ततः प्रवरो विना ^५तृणेन संहननेन च ॥ ३ ॥

आज्यभागाभ्यां प्रचर्य जुहुसुपस्तीर्य सर्वतः समवदाय महतो
गृहमेधिनो यजति ॥ ४ ॥

तत आज्यभागौ । उपदेशो होतुष्टदनकल्पनादूर्ध्वमाज्यभागावेवेति ॥ ४ ॥

सर्वेषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदायाग्निं स्विष्टकृतम् ॥ ५ ॥

१ B. Ms. १ reads दक्षिणवेष J. Ms. प्रथमादेव.

२ J. Ms. reads अवटे.

३ B. Ms. १ reads अशीदशीन्, Ad. Ms. reads अश्मिमनीत् ।

४ B. Ms. १ reads इति च प्रैषः, B. Ms. २ reads इति प्रैषः ।

क. श्रपयित्वाऽमिधार्योदास्य शारावयोरुद्धरति पाण्योर्बा । आज्यभागाभ्यां चरत्यामेयं दक्षिणात् सोम-
मुत्तरात् (कात्या थौ. ५-६-१६) इति कातीयसत्रम् । अथ द्वे पिशीले वा पाण्यौ वा सिणैनिजति ।
तयोरेन द्वेषोद्धरन्ति । तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा सर्पिरासिश्वति । “आमेयमाज्यभागं सदक्षिण-
स्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्” “सौम्यमाज्यभागं स उत्तरस्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्” इति शतपथ-
ब्राह्मणम् (मा. श. २४. ४. ६-८) चात्रामुसन्धेये ।

ख. सम्मार्गप्रक्षेत्रे परिध्यभावात् तद्वाचकपदस्य लोप इति । ग. वर्हिरभावात् तृणाभाव इति ।

इष्टा गृहमेघिनः स्विष्टकृत् । न नारिष्ठाः, अननुकमणात्, ^कअङ्गानां च परि-
संख्यानादाज्यभागौ यजतीति । मरुद्धयो गृहमेघिभ्यः, मरुतः गृहमेघिनः, मरुतां गृह-
मेघिनामहं वृत्रहा भूयासं, मरुतो गृहमेघिन खे इदम् ॥ ५ ॥

न प्राशित्रं न यजमानभागम् ॥ इडान्तः संतिष्ठते ॥ ६ ॥

इडान्तपक्ष एव प्राशित्रयजमानभागप्रतिषेधः । ^गअर्वागिडाया ग्रहणमिति
गृह्यते ॥ ६ ॥

ये यजमानस्यामात्या हविरुच्छिष्टाशास्त ओदनशेषानप्रा-
शन्ति । ऋत्विजोऽन्ये वा ब्राह्मणाः ॥ प्राशन्ति ब्राह्मणा ओदनं यः
स्थाल्याम् ॥ ७ ॥

मार्जनान्ते यजमानस्यामात्याः स्वानोदनानशन्ति । हविरुच्छिष्टमाशो येषां ते
^८हविरुच्छिष्टाशाः । नान्यदशन्ति ओदनशेषात् । कृते मार्जने यदाऽपि द्वयोरुद्धरणं
ऋत्विजां नान्यनिवृत्तिः । अशनविधिस्तेषाभन्येषाद्व ब्राह्मणानां यदा भूयासं उद्धृताः ।
इतरथा तु स्थालीगतस्याशनमृत्यिजां अन्येषां च ब्राह्मणानाम् ॥ ७ ॥

सुहिता एतां रात्रिं वसन्ति प्रतीता अनवर्तिसुखिनः ॥ ८ ॥

सुहितास्सुतृपाः । एतां रात्रिं गृहमेधीयो यस्याभित्यध्याहारः । प्रतीतास्तुष्टाः ।
अनवर्तिसुखिनः अवर्तिर्दारिद्रद्यं तदेषां सुखे न भवति । दरिद्राणां हि भोजनकथाः प्रियाः ।
ता एषामतिरृपानां न भवन्ति ^९यथा न रोचन्ते तथा कार्याः ॥ ८ ॥

प्रतिवेशा अपि पचन्ते ॥ ९ ॥

प्रतिवेशा अपि पचन्ते यजमानवतनिर्वापकाः ॥ ९ ॥

क. इदं च पूर्वमीमांसाया १०-७-३ अधिकरणे निर्णीतम् । अयमाशयः—गृहमेधीयेष्टप्रकरणे प्रकृतितोऽ-
तिकेशतसम्भवतप्रातिकानामपि आज्यभागस्विष्टकृदायीनां केषाश्विदङ्गानो पुनः पाठात् तैरेव गृह-
मेधीयोपकारस्तम्पादनीयो नाज्ञान्तरानुष्टानम् । अन्यथा पुनः पाठे व्यर्थःस्यात् । अतथ न सामि-
षेनीरन्याहेत्यादयो निषेधसरूपा न्यायप्राप्तानुवादा एव इति ।

ख. इविरुच्छन्त इत्यादिः ।

ग. इडाप्रहणात्पूर्वमेव प्राशित्रयजमानभागयोः प्रहणे प्राप्ते, तथापि इडाभक्षणानन्तरमेव यजमानभाग-
प्राशनविधानात् इडान्तसंस्थाने उत्तरत्र कालाभावात् प्राशनाभावेन तत्प्रयोजनक्रमवदानमेव पूर्व
निवर्तते इति । प्राशित्रस्य तु वाचनिकः प्रतिषेधः ।

घ. हविरुच्छिष्टाशाः वैश्वदेवविष्टाशिनः यजमानभाण्डोपजीविनः पुत्रपौत्रादय इति स्त्रदत्तः ।

ङ. यथा भोजनेच्छा नावशिष्यते तथा कार्या इति ।

गा अभिघ्रते ॥ १० ॥

गोधातश्च क्रियते मांसार्थम् । न चामात्यानामन्याशनस्य निवृत्तिः । अपर्यासन्वाच्छेषाशनस्य । गृहमेधीयेनेष्वा आशिता भवन्ति इत्यविशेषेण सामात्यानामुक्तम् ॥ १० ॥

आङ्गतेऽभ्यञ्जते ॥ ११ ॥

सर्वमञ्जनमक्षणोः । अभ्यञ्जनं पादयोः । न हि मुक्तवन्तो लोकेऽभ्यञ्जते ॥ ११ ॥

अनु वत चान्वासथान्ति ॥ १२ ॥

अनुवासन्ते मातृभिस्सह वत्साः पानाय प्रातः ॥ १२ ॥

३ निष्कासितां स्थालीं निदधाति ॥ १३ ॥

अनिष्कासितां शेषो यस्या नापनीयते लमः ॥ १३ ॥

अप्रमृष्टं दर्ढ्युदायुवनमन्ववदधाति ॥ १४ ॥

दर्वीं च उदायुवनञ्च दर्ढ्युदायुवनम् । ^४एकस्मिन्देशो दर्वीं । एकस्मिन् चटुका-कृतिः । व्युते वा भवतः । तयोरपि लेपनमपनीय स्थापनं स्थाल्यां दर्ढ्युदायुवदं अन्ववद-धाति ॥ १४ ॥

प । चानरात्रेऽमिवान्याया अमिहोऽयै च वत्सौ बधनाति ॥ १५ ॥

पराचीनरात्रमर्धरात्रात् परतः । अमिवान्या मृतवत्सा या अन्येन दुष्टते । तस्य वत्सं बधनाति, अमिहोत्रीवत्सञ्च यदि प्रयसा होमः । ^५अन्ये च धयन्ति ॥ १५ ॥

व्युष्टायां रामिहोत्रात्पूर्णदर्ढेण चरन्ति । हुते वा ॥ १६ ॥

व्युष्टायां प्रभातायां 'पुराऽमिहोत्रात्पूर्वमिहोत्रोमात् 'पूर्णदर्ढमिति' कर्मनाम ।

'हुते वामिहोत्रे ॥ १६ ॥

१ B. Ms. 1 reads पुरा पूर्वं अमिहोत्रात् , अमिहोत्रोमात् । २ रुददत्त reads पौर्णदर्ढम्.

३ B. Ms. reads हुते चामिहोत्रे B. Ms. 2 reads हुतेऽमिहोत्रे.

क. एकप्रेवपात्रमेकस्मिन् प्रदेशो दर्वारूप(गर्तविशिष्ट)मपरस्मिन् प्रदेशो उदायुवनरूपं (तलविशिष्टं) भवेदिति । अथ द्वे अपि पात्रे पृथक् पृथक् भवेतामिति । रुददत्तस्तु दर्ढा उदायुवनम् दर्ढ्युदायुवनम् । येन प्रदेशेन तण्डुलाः पक्षिसाम्यार्थं विक्लियमाना उदायूयन्ते, सर्वं दर्ढेन्तमित्यर्थं इति कथयति ।

ख. अमिवान्या वत्सस्य, अमिहोत्रीवत्सस्यैव च स्वस्वमातृतः पृथक् बन्धनं प्रातः पितृयज्ञीयहविदेहनार्थम् । इतरे च यथेच्छं स्वमातृसमीप एव स्थित्वा स्तन्यं पिबेयुरिति ।

ग. 'पूर्णा दर्वि परापत' इति मन्त्रेण क्रियमाणं होमार्थं कर्म पौर्णदर्ढम् ।

शरनिष्कांसस्य दर्वा॑ पूरयित्वर्षभमाहृय तस्य रवते पूर्णा॑ दर्वि॑
परा॑ पतेल्यनुद्रृत्योत्तरया॑ गार्हपत्ये जुहुयात्॥ यद्यृषभो॑ न रुच्याइत्वा॑
ब्रूयाज्जुहुधीति॑ ॥ १७ ॥

उदायुवननिष्कांसस्य स्थाल्यश्च पूर्यते दर्वा॑ । ऋगः सेचनसमर्थः । स आहृयते
येनाऽगच्छति॑ नाम्ना॑ । नाहवनीयप्रणयनम्, अर्थागावात् । एकामुकत्वा॑ द्वितीयया॑ होमः ।
रवते(ती) रवणे । यदा॑ शब्दं करोति॑ तदा॑ होमः । वपट्कारः॑ एवाख्य स इति॑ ॥ १७ ॥

यस्य रवते जुहोति॑ तां॑ दक्षिणां॑ ददाति॑ ॥ १८ ॥

कृस्मिन्॑ रवति॑ होमः॑ स दक्षिणा॑ । यदा॑ ब्रह्मा॑ तदा॑ न दक्षिणा॑ । विहृत्य॑ पूर्ण-
दर्व्यमुपदेशः॑ ॥ १८ ॥

मरुद्धयः॑ कीडिभ्यः॑ स्वतवद्धयो॑ वा॑ पुरोडाशं॑ सप्तकपालं॑ निर्व-
पति॑ । साकं॑ सूर्येणोयता॑ साकं॑ वा॑ रश्मिभिः॑ प्रचरन्ति॑ । सिद्धमिष्टिः॑
सन्निष्टते॑ ॥ १९ ॥

कीडिनः॑ स्वतवसश्च विकल्प्यते॑ । यद्यप्यधमेष्ठे॑ समुच्चयः॑ । असाकं॑ कीड(डी)नामे-
वाऽमनानात्॑ । मरुद्धयः॑ कीडिभ्यः॑, मरुतः॑ कीडिनो॑ हव्यं॑ रक्षध्वं॑, मरुतां॑ कीडीनामहं॑, मरुतः॑
कीडिन इदं॑, हविः॑ । मरुद्धयः॑ स्वतवद्धयः॑, मरुतः॑ स्वतवसो॑ हव्यं॑, मरुतां॑ स्वतवसामहं॑
वृत्रहा॑ ॥ १९ ॥

॥ इत्येकादशी॑ कण्डिका॑ ॥

ततो॑ महाहविष्पतन्त्रं॑ प्रक्रमयति॑ ॥ १ ॥

महान्ति॑ हर्वीषि॑ यस्मिन्॑ तन्॑ महाहविः॑ । तच्च॑ प्रधानम्॑ । अङ्गमन्या॑ इष्टयः॑,
महाहविष्येव॑ इदावत्सरीणां॑ स्वस्तिमाशास्ति॑ इत्याशिषो॑ बन्धनात्॑ ॥ १ ॥

तस्य वारुणप्रघासिकेनोत्तरेण॑ विहारेण॑ कल्पो॑ व्याख्यातः॑ ॥ २ ॥

क. यस्मिन्॑ प्रथमे॑ रवति॑ सति॑ होमः॑ किञ्चते॑ स ऋषयो॑ दक्षिणात्वेन॑ देय॑ इति॑ ।

ख. गार्हपत्यात्॑ पृथगम्भिः॑ विहृत्य॑ तत्र॑ पूर्णदर्व्यहोमः॑ कर्तव्य॑ इत्युपदेशा॑ इति॑ ।

ग. अश्वमेष्ठे॑ चातुर्मास्यदेवताकेषु॑ पशुषु॑ मरुत्यः॑ कीडिभ्यः॑ संयुष्टान्॑, मरुद्भयः॑ स्वतवद्भयोऽतुसृष्टान्॑

(आप. श्रौ॒. २०. १४. ९. १०.) इति॑ समुच्चय॑ उक्तः॑, तथापीह॑ विकल्प॑ एव । समुच्चयस्य॑ तत्र॑

शाखान्तरोक्तस्य॑ प्रहणात्॑ । अस्मच्छाखायां॑ कीडीनामेवाऽमनाविति॑ ॥ (See शुक्रयजुःकाण्ड-
संहिता॑ २६. ३०)

तेनोत्तरेण विहारेण स विधिव्याख्यातो महाहविषः । अत उद्वसाय क्रियते । नीकवतादीनामप्येतदङ्गत्वात् स एव च देशः । कालभेदात् कर्मणि कर्मण्यन्योऽग्निः । ॥४॥ इन्या ब्राह्मणभोजनान्ते परित्यज्याग्निं महाहविषा यक्ष्ये इत्युक्त्वा वेदो वेदिः । प्रागुत्तर-रिप्रहात्कृत्वा उत्तरवेदिः । पशुबन्धवदुत्तरविहारतुल्यं प्रणयनमन्यन्वाधानं साकमेध् हविरिमेषां मर्यीति सर्वास्त्रिष्ठिषु । इह द्विनामत्वात्साकमेधं महाहविषं हविरितमेषां मर्यीति अन्नाद्यवर्जमुत्तरविहारतुल्यं सर्वम् । द्वित्वाभावानन्त्रोहो ब्रह्मणः ॥ २ ॥

निर्वपणकाल आग्रेयमष्टाकपालमित्यष्टावुत्तराणि हवीषि निर्विति ॥ ऐन्द्रस्य चरोः स्थान इन्द्राय वृत्रघ्ने चरुमेके समामनन्ति ॥३॥

इन्द्राय वृत्रघ्ने, इन्द्र वृत्रहन्, इन्द्रं वृत्रहणं, इन्द्रस्य वृत्रघ्नः, इन्द्रो वृत्रहेदं हविः, वैश्वकर्मणे, विश्वकर्मन्, विश्वकर्मिणः, विश्वकर्मणः, विश्वकर्मदं हविः ॥ ३ ॥

अग्ने वेहोऽन्यं वेदौत्यमूर्ध्वो अध्वरेस्यात् । अवतां त्वा आवायथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी । स्वष्टकृदिन्द्राय देवेभ्यो भव जुषाणो प्रस्य हविषो घृतस्य वीहि स्वाहेति सुच्यमाधारयति । वागस्याग्नेयी-यनुमन्त्रयते यजमानः ॥ ४ ॥ सहश्च सहस्यश्चेति चतुर्भिर्भिर्मासिनानभिरेककपालमभिजुहोति । धेनुर्दक्षिणर्षभो वा प्रवयाः । इदावत्स-तिणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्थाशीषु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो जपति । आशास इति मन्त्रं तंनमन्ति ॥५॥

सुच्यमन्ते बह्यो देवताः । अत आग्नेयील्यूहोऽवद्धः । गनानावीजधर्मेणै

क. वेशभेदाभावेऽपि कालभेदेन प्रयोगभेदः प्राप्नोति । प्रतिप्रयोगं च पूर्वस्यामेः परित्यागः, पुनश्च तस्य गाहैपत्यात् प्रणयनमिति ।

ख. अयं भावः—‘अमे वेहोऽन्यं’ इत्यथं मन्त्रः सुच्याधाराऽभूतः । तत्र बह्यो देवताः श्रूयन्ते । तत्राग्नेः प्रथमश्रुतत्वात् तदनुरोधेनोहः वागस्याग्नेयीति । स च सूत्रकारेणोक्तः । एतस्त्रिलिङ्गानुरोधेनान्यत्रापि यत्र मान्त्रवर्णकदेवताकल्पनं तत्र बहुदेवताकत्वे प्रथमस्यैव देवतात्वमिति तदनुरोधेनोहः । यत्र तु विशेषणविशेष्यभावः तत्र द्वयोः पदमोस्समुच्चय इति ।

ग. राजस्ये नानावीजेष्टः—“अम्ये गृहपतये मुरोऽाशमष्टाकपालं निर्विपति कृष्णानां त्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरं वृहस्पतये वाचस्पतये नैवारं चरम्” इति विभिन्नद्रव्यतोम्नाता । तत्र पृथक् पृथगेव प्रतिद्रव्यं निर्वापावचातादयो विहितास्तत्तद्रव्यस्वरूपादिनाशाय । तद्वेवाऽत्रापि पृथगेवन्नामस्य निर्वापावहननपरापवनादि कार्यम् । तर्याक्षं तुषा अन्यैरसंकीर्णः पृथक् प्रज्ञातं निधातव्याः । तैषामवभूतकालेऽप्सु प्रतिपत्तिविधानादिति ।

न्द्रास्त्य तुषाः पृथक् कियन्ते । अदब्येन वशक्षुषा व इत्येवमादि पुनस्सह । “ इन्द्राग्नी
‘रोचना दिवः’ श्वद्वृद्वम्॒ इत्यैन्द्राग्नेष्याः, तमिन्द्र॑ वाजयामसि, युजेरथमिति॑ वृक्षधनः;
वारुणप्रवासिकस्थिष्ठकृत् अग्ने तथा देवतानामिति । न वैश्वदैविकः ॥ ४, ५ ॥

ऐन्द्राग्नतुषानप्सु प्रतिपादयति ॥ ६ ॥

प्रणीताविमोक्षे कृते ऐन्द्राग्नतुषा अप्युत्क्षिप्यन्ते एतद्वाक्षण ऐन्द्राग्नं इति ॥ ६ ॥

सिद्धमिष्टिःसन्तिष्ठते ॥ ७ ॥

ततः प्रणीतामार्जनादि ब्राह्मणभोजनान्तं सिद्धं यत्प्रकृतौ कपालविमोकान्तं तेन
संस्थापयति न खण्डसंस्था ॥ ७ ॥

॥ इति द्वादशी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्भश्रौतसूत्राये धूर्तस्वामिभाष्ये तृतीयः पटलः समाप्तः ॥

१ इन्द्राग्नी रोचना दिवः परिवाजेषु भूषथः । तद्वा चेति प्रवीर्यम् । (तै. सं. ४.२. ११. १.)

२ श्रथदवृद्वमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो असी सहुरी सपयति । इरज्यन्तावस्य भूरेस्तदस्तमा सहसा
वाजयन्ता । (तै. सं. ४. २. ११. १)

३ तमिन्द्र वाजयामसि महे इत्याप्ति हत्तवे स वृषा वृषभो मुक्त । (तै. आ. २. ४. १. ३.)

४ युजे रथं गवेषणं इरिभ्यामुपवक्षाणि जुजुवाणमस्तुः । विवाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृक्षाण्यप्रती
जघन्ताम् ॥ (तै. आ. २. ४. १. ३.) आश्लायनेन त्वन्ये उक्ते ।

चतुर्थः पटलः

तदानीमेव पितृयज्ञस्य तन्त्रं प्रक्रमयति ॥ १ ॥

तदानीमेव तस्मिन्नेव काले समाप्ते महाहविषि पितृयज्ञेन यक्ष्य इत्युक्त्वा विद्युदसि
आहवनीयप्रणयनं यदा वेदिः सम्भवति ॥ १ ॥

वेदं कृत्वा ग्रेणान्वा हार्यपञ्चनं यजमानमालीं चतुस्स्त्रकिंत वेदं(दिं)
करोति ॥ २ ॥

ततो वेदः अग्रेणान्वा हार्यपञ्चनं यजमानमालीं चतुस्स्त्रकितः स्वतयः कोणास्ते
भवन्ति ॥ २ ॥

प्रतिदिशां स्वतयोऽवान्तरदेशान्प्रति मध्यानि ॥ ३ ॥

प्रतिदिशमवान्तरदेशाः कोणाः तान् प्रति मध्यानि भवन्ति क्रियन्ते ॥ ३ ॥

उद्धनाऽखाता भवति ॥ ४ ॥

उद्धननं न खननं देवस्य सवितुः सवे इति । नापि ‘इमां नरा’ इति तदर्थः
प्रैषः ॥ ४ ॥

न प्राची वेदिरुद्धत्या । पितृयज्ञो हि । न दक्षिणा । यज्ञो हि । उभे
दिशाष्वन्तरोद्धत्या । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति विज्ञायते ॥ ५ ॥

प्राचीं प्रागपवर्गाम् । उद्धननं न कर्तव्यम् । तच्च प्रदर्शनार्थं नापि वेदिस्मार्गादि ।
न च प्राची । यसात् पितृयज्ञः । नापि दक्षिणा, यसात् यज्ञः । देवा अप्यलेज्यन्ते । अत
उभे दिशौ प्राचीं च दक्षिणां चान्तरा उद्धननं कर्तव्यम् । यस्मादुभय इज्यन्ते देवाश्च
पितरश्च ॥ ५ ॥

ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा देवेभ्यः पितृभ्य इति तान् संन-
मति । यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीति ॥ ६ ॥

ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा नार्थवादा देवेभ्यः पितृभ्य इति तेषामेव कर्तव्य ऊहः ।
“कर्मणे वां देवेभ्यः पितृभ्यःशकेय” मित्येवमादीनां “इदं देवानामि”त्येवं प्रकाराणां “देवेभ्यः
पितृभ्यो जुष्ट् सदनाय बर्हिः यत्कैव चतुर्थीं तक्षैव स्यादृहः । अतोऽन्यदप्युत्तराहरणमि-

त्युच्यते-पृथिवि देवपितृयजनीति । अतः सर्वैऽत तत्परस्य वाक्यस्य समासे चासमासे चोहः । इदं देवानां पितृणां देवपितृंगममर्शीति । केचन देवाः के च पितर इति । अत्रोच्यते-प्रयाजानूयाजदेवता देवाः सोमादयः पितरश्च इति केचित् । तदा तु निरुपाभिमर्शनं ऊहो न प्राप्नोति—इदं देवानामित्येवंप्रकाराणामन्येषां च । “उत्तरत ऐवोपनीय निवर्पेत् । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त” इति श्रुतेः प्रधानेष्वपि सन्ति देवाः । सोमः पितृमान् देवः इतरे पितर इति केचित् तच्च न लिङ्गम् । विरोधात् । “प्राचीनावीती सोमं यजति, पितृ-देवत्या हि एषाहुतिरिति । अतः पितृष्वेषोभयम्, मासा वै पितरो बहिष्पदः ये वै यज्वानो मनुष्या माससमानलोकाः ते पितर एव बहिष्पदः । अर्धमासा वै देवा अग्निष्वात्ता अयज्वानो गृहमेथिनो मनुष्या अर्धमासस्थाने पितर एव ते । अतो निर्वापादप्यूहः—इदं देवानां पितृणामिति ॥ ६ ॥

अविकारो वा परवाक्यश्रवणात् ॥७॥

अविकारो वा परवाक्यश्रवणात् । न विकारः अविकारः, नान्यथाभावः, अविकारो वा भवति सर्वमन्त्वाणाम् । खेद्युद्धनतसाभिषेनीप्रैषादिविधायकथाक्ये‘उभये हि दोषादेवा)श्च पितरश्चेज्यन्त’ इति श्रूयते । नैतद्यूहस्य विधायकम् । अतोऽविकारस्सर्वतः । अदृष्टविकल्पत्वादेवत्यस्य पितृष्वपि देवत्वमस्ति । अतश्चाविकारः । यथा रक्षसे पश्चौ रक्षोयजनीति न भवति । सर्वेषौ च सर्पयजनीति । तेषां देवत्वात् । एवमिहापि । ८केचित्त्वाहुः देवपितृ-

क. सोमपितृमशाशीनां देवत्वं नास्ति । अतो “ये के च देवसंयुक्ता” इत्येतद्विषयत्वाभावात् तत्वोक्त ऊहो न प्राप्नुयात् ‘इदं देवानां’ इति निरुपाभिमर्शने, एवं प्रकारेष्वपि केचित्तु ‘उत्तरत ऐवोपनीय’ इति निर्वापगुणविधायकवाक्यार्थवादे देवपितृणामुभयेषां प्रधानसम्बन्धश्रवणादुभयेषां प्रदर्शनाय ‘देवानां पितृणां इत्यूहस्यस्यतीति वदन्ति । तत्र शुक्तम् । तस्यान्यविधिस्तावक्तव्येनोहसाधकत्वाभावात् । तत्र प्रधानयागे प्राचीनवीतविधायके ‘न प्राचीनावीती’ इत्यनेन विरोधाश्च । अतो ए(ये)वै यज्वानो गृहमेथिनः इत्यादिधुत्यतुरोधेन मनुष्याणामेव मासादिसम्बन्धेन देवत्यं पितृत्वं चेति उभयस्वरूपव्योमनायोहः देवानां पितृणामित्यावश्यक एवेति ।

ख. अस्मिन्प्रकरणे ‘इमा दिशो वेदिसुद्धन्ति’ (तै. ब्रा. १. ६. ८. २) ‘इमा दिशो वेदिसुद्धन्ति’ (तै. ब्रा. १. ६. २. ५) ‘अस्मये देवेभ्यः पितृभ्यस्यसमिष्यमानायानुग्रहीत्याह’ (तै. ब्रा. ३. ६. ९. १.) इति रथलत्वयेऽपि ‘उभये हि’ इति वाक्यं श्रूयते । अतस्तद्विषयेषतया तत्तद्विषयार्थस्तावकतया प्रश्नस्यास्य तोहविधायकत्वं सम्भवति । अन्यार्थत्वात् । किं चेदं देवत्वं नामादैकसमधिगम्यम् । तच्च पितृष्वपि सम्भाव्यते । अत ऊहो नास्ति । किन्तु प्रकृतिवदविकारैरैव प्रशोग इति ।

ग. केचित्तु असमवेतार्थानामदृष्टार्थत्वादनूहः । समवेतार्थानां तु दृष्टार्थत्वाद्दूरो भवत्येवेति न्यायसिद्धम् । एवं च प्रकृते ‘पृथिवि वैवजनी’ति वेदिस्तुत्यर्थतयाऽसमवेतार्थत्वात् तत्तानूहः । इदं देवानामित्यत्र

यजनीति एवंविधानामविकारः । वेदिपरे हि वाक्ये देवाः श्रूयन्ते न हविः परसम्बन्धेन, यथेदं देवानामिति । देवास्त्वज्यन्ते । नान्या जातिरिति वेदिः स्तूयते । अतो ये स्वार्था इदं देवानामित्येवमादयस्तेषामूहं इति सिद्धम् । नत्वेतदेवम् । ‘इदं देवानामित्येतदपि हविः-परम् । अतः पूर्वोक्त एवार्थः ॥ ७ ॥

**प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य मध्ये वेद्या
उपसमादधाति ॥ ८ ॥**

समुद्धतमुक्तरे न्युप्य दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य मध्ये वेद्यां स्थापयित्वा क्वलवन्तं करोति ॥ ८ ॥

एतस्मिन् पितृयज्ञ आहवनीयकर्मणि क्रियन्ते ॥ ९ ॥

पितृयज्ञे यान्याहवनीयकर्मणि तान्यस्मिन् क्रियन्ते । अग्निहोत्रहोमस्वाहवनीय एव ॥ ९ ॥

अग्नीनन्वाधायेऽमात्रहिंराहरति ॥ १० ॥

अग्न्यन्वाधानादि सर्वम् । साक्षेषधैतृयज्ञं हविरिदमेषां मयीति । चतुर्दशी ये प्रविष्टा इति यदा चतुर्दश्याम् ॥ १० ॥

समूलं वर्हिद्यति ॥ ११ ॥

प्रस्तरवर्जं वर्हिस्तु ल्यते । खाल्वा ल्यते । समूलं मूलेषु यानि पर्वाणि तत्तासिदस्य विधानम्, दातीति वचनात् । केचित् मूलं ते राध्यासमिति मूले गृहीत्वा उत्पाठयिता ते मा रिप इत्युत्पाठयन्ति । तदनुपपन्नम् । दातीति चोदितत्त्वात् ॥ ११ ॥

उपसूलतद्वनं वा ॥ १२ ॥

समीपे मूलानां लवनम् ॥ १२ ॥

वर्षीयानर्थादिधमो द्राघीयांश्च ॥ १३ ॥

प्रकृतावर्थलक्षण इधमः स्थौल्येन । इह वर्षीयान् दीर्घश्चार्थात् । एकविशतिधेत्यान्य-भिधानादनूहः वहुयाजिनो वैलिङ्ग्याच्च । द्वौ परिधी तिस्रसमिधो यज्ञायुरनुसञ्चरानीति ॥ १३ ॥

तु देवानामिज्यमानत्वेन हविससम्बन्धसत्त्वात् समवेतार्थत्वाद्हो भवत्येवेत्यमिप्रयन्ति । तम गुक्तम् ।

‘इदं देवानाम्’ इत्यपि हविस्तावकम् । न वेवतापरमिति तस्याप्यसमवेतार्थविशेषेणोद्धाप्रसक्तेरिति ।

क. उपसमाधानमेव वलवत्करणम् । काष्ठकरीषप्रक्षेपादिभिरनेः प्रवर्धनमिति यावत् ।

अग्नीः परिस्तीर्थं पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पाकप्रयोगः ॥ १४ ॥

निधायेधप्रवश्ननानि समूहनाद्यलंकरणान्ते परिस्तरणम् । षट् कपालानि भर्जनार्थं चैकम् । अभिहोत्रहवणीमु(ण्य)द्वकुम्भश्च । तुल्यमन्यत् । पातीलयं एकैकश आसध(साद)नात् । शरावस्तृतीयः । नेडापात्रम् ॥ १४ ॥

निर्वपणकाले सर्वतो वेदिं परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा दक्षिणतः प्राचीनी(ना)वीती हवीषि निर्वपति । उत्तरतो वा यज्ञोपवीती सोमाय पितृमत इति यथा समाप्नातम् ॥ १५ ॥

उपवेषान्तानि प्रयुज्य निर्वपणकाले वेद्याः परिश्रयणं वेष्टनं काटादिद्रव्यैः । स्वक्त्यामुत्तरस्यां द्वारमारुद्ध दक्षिणतः शकटस्यावस्थितः पात्र्या वा प्राचीनावीती उपसादनान्तं निर्वापाङ्गत्वात्, निरुप्येति चोदिताः अज्यान्य उपसादनान्ते बद्धा इति तदन्तस्य निर्वपणाङ्गत्वात् । केचिनिर्वपणमात्रम् । प्राचीनावीतीति । यदातूत्तरतः शकटस्य पात्र्या वा तदा प्रकृतिवत्सर्वम् ॥ १५ ॥

अथैकेषाम् । सोमाय पितृमत आज्यं पितृभ्यो बहिषद्भ्यः षट्कपाठं पितृभ्योऽभिष्वात्तेभ्यो धाना अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा मन्थं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते ॥ १६ ॥

यवानां सर्वाणि सोमाय पितृमते पितृभ्यो बहिषद्यः पितृभ्योऽभिष्वात्तेभ्य आज्यं उपांशुयाजधर्मेण अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते वा देवताक्षयं मन्थस्यैव विकल्पेन भवति । द्वितीयः कव्यवाहन स्त्रिष्टुकुदर्थे विद्यते । एकेषां भतात् । सोम पितृमन्, पितरो बहिषदः, पितरोऽभिष्वाताः, अग्नये(म्ने) कव्यवाहन, यमाङ्गिरस्वन् पितृमन् ॥ १६ ॥

उदकुम्भः प्रोक्षणीभाजनं भवति ॥ १७ ॥

क. प्राचीनावीती भूत्वा 'पितृभ्यो जुष्टं निर्वपामि' इत्यारभ्य 'अपरेण गाहृपत्यं यथोदेवतसुपसादयति' प्रकृतिविहितोपसादनान्तं कुर्यात् । तावत्पर्यन्तानां पदार्थाणां निर्वापाङ्गत्वादिति । निर्वापाङ्गत्वोपपादन-मेव निष्ठयेत्यादिना ।

ख. उत्तरसूत्रे प्रोक्षणीशेण यवसम्मिश्रणं कृत्वा फलीकरणवैधान् पूर्वं हृषिः पात्रप्रोक्षणं कृत्वा उत्तरम् इधमाबहिः प्रोक्षणार्थं अभिहोत्रहवण्यां प्रोक्षणीरानीय स्थापयित्वा अवशिष्टकुम्भस्थजलेन संयवनं कर्तव्यमित्युपवेशमतम् । स्वमते तु सर्वप्रोक्षणं संयवनं च कुम्भस्थजलेनेति ।

सर्वप्रोक्षणमुद्कुम्भात् । उपदेशो हविः पात्रप्रोक्षे कृते अग्निहोत्रहवण्यमेव
प्रोक्षण्य आनीयन्ते तामिरुत्तराणि प्रोक्षणानीति ॥ १७ ॥

प्रोक्षणयुद्रेकेण यवान्संयुत्य त्रिष्फलीकृतांस्तण्डुलान् विभाग-
मन्त्रेण विभज्य धानार्थान्निधायेतरान्पिष्ठानि कृत्वा दक्षिणार्घे गार्ह-
पत्यस्य षट्कपालान्युपधाय दक्षिणाग्नौ प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थ
कपालमधिश्रयति ॥ १८ ॥

उद्रेकः शेषः । तेनावहननकाले यवा मिश्रीयन्ते । ^५अतश्च सर्वे यवाः । प्रक्षालय
विभागः पेषणार्थत्वात् । कृष्णाजिनादानम् । कृष्णाजिनादानात् प्राक् इदं सोमस्य पितृमतः,
इदं पितृणां बहिःपदाम्, पितृणामयिवात्तानां, अस्मे: कव्यवाहनस्य, यमस्य, यमाय(मस्या)ङ्गिर-
स्वतः पितृमतो वा, षट्कपालस्य पेषणादि । आर्यैर्मन्त्रैः षट्कपालानि दक्षिणे भागे धानार्थ-
स्याधिश्रयणं दक्षिणामौ । प्रक्षाल्योपवेषम् । धानार्थानामप्युत्पवनं धर्मौ स्थो विश्वायुपाविति
धानार्थानामधिश्रयणं हविद्वित्यात् । अनूहः उपदेशः ॥

अधिश्रयणकालेऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य यहुरूपा धानाः
करोति ॥ १९ ॥

^६बहुरूपा धाना नानारूपा द्रधा अद्रधा ईषहग्धाः ॥ १९ ॥

विद्यमानाः परिशेरत इति विज्ञायते ॥ २० ॥

परिशेरते तिष्ठन्ति । विविधं दद्यमानाः । न दद्यन्ते हन्त्यन्ते । ^७स्वेनाग्निना-
पर्यग्निकरणम् । धानाकपालस्याप्यधूहनं अङ्गाराधिवर्तनं च । तद्वतेनोष्मणा पाकात् ।
नोपदेशः । न प्रथनादीनि पर्यग्निकरणवर्जितानि धानानामाप्यलेपनिनयनान्ते उत्तरपरि-
ग्रहणादि ।

इति त्रयोदशी कण्ठिका ॥

क. सर्वे यवा इति सर्वेषां हविपां यवमयत्वमेव । न व्रीह्याविप्रकृतिकर्त्वमित्यर्थः । निर्वापकाले सर्वेष
यत्रोपदेशाभावेऽपि संयवनकालेऽविशेषेण “यवान्संयुत्य” इति संयवनविधानात् सर्वेषां हविषां
यवप्रकृतिकर्त्वमेवेति ।

ख. हविद्वयावयवस्य भर्जनावस्थायां संसर्गित्वात्तानारूपा द्रधा अद्रधाश्च तिष्ठन्तीति । भर्जिता यवा धानाः ।

ग. षट्कपालस्य पुरोडाशस्य गार्हपत्याग्निना । धानानां दक्षिणाग्निनोति ।

घ. चरुवदधोगतेनैवोष्मणा सिद्धेरज्ञारेण सह भर्जनस्यात्तुचितत्वादिति ।

संप्रेषकाले पत्नीवर्ज संप्रेष्यति ॥ १ ॥

नान्वास्ते कपत्नीति श्रुतेः । असंनद्वाऽपि ॥ १ ॥

आज्यग्रहणकाल उत्तरेण गार्हपत्यं चतुर्गृहीतान्याज्यानि
गृह्णाति ॥ २ ॥ प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपथ्यते ॥ ३ ॥

आज्यप्रोक्षणीषु चोत्पूयमानासु अभिमन्त्रितासूत्रेण गार्हपत्यमाज्यग्रहणम् ।
खुपभृति द्वाभ्यां प्रयाजार्थभ्यां द्वाभ्यामनूयाजार्थभ्याम् ॥ ३ ॥

स्तरणकाले वार्षिषा चिः प्रसव्यं वेदिं स्तृणन्पर्येति ॥ ४ ॥

ग्रन्थिविसंसने कृते स्तरणकाले दैर्घ्यन्तर्धानादि सर्वमादाय वर्हिः प्रसव्यं स्तृणन्
गच्छति यथा सर्वास्तीर्यन्ते(ते) । त्रिरावृत्तिमन्त्रस्य ॥ ४ ॥

औद्धवान्धारयमाणस्त्रिरस्तृणन्प्रतिपर्येति ॥ ५ ॥

ग औद्धवास्तरणं कुर्वतः कतिपयाः शिष्टा हस्ते । तान्धारयमाणः प्रतिनिवर्तते पुनः
॥ ५ ॥

औद्धवः प्रस्तरः ॥ ६ ॥

सः प्रस्तरः ।

प्रस्तरस्य ग्रहणसादने तूष्णीम् ॥ ७ ॥ न विधृती ॥ ८ ॥

तस्मिन्प्रस्तरे पवित्रे अपिक्षुज्य प्राणापानाभ्यां वेति प्रदाय ॥ ८ ॥

द्वौ परिधी परिदधाति ॥ ९ ॥ मध्यमोत्तरौ सर्वान्वा ॥ १० ॥

क. यश्यप्यग्र सूत्रकारेणान्वासनं न निषिद्धं तथापि ‘पत्न्यन्वास्ते’ इति श्रुतौ निषेधात्र पत्न्या
अन्वासनमिति ।

ख. सूत्रे चतुर्गृहीतानीत्युक्त्यात् उपभृति चतुर्गृहीतमेव । तत्राऽऽयं ग्रहणद्वयं प्रयाजार्थम् । अन्त्य-
मनूयाजार्थम् । प्रकृतावौपभृते आज्यग्रहणे “पश्चानां त्वा दिशां” इत्यादिमन्त्रपञ्चात्मक एको गणः
“चरोस्त्वा पञ्च विलस्य” इत्यादिमन्त्रपञ्चकात्मशाऽपरो गणः पठितः । प्रकृतौ चोपभृति अष्टकृत्वो
दशकृत्वोऽऽज्यग्रहणं विहितम् । तत्रपि गणद्वयेन विभक्तम् । तत्र प्रथमो गणः प्रयाजार्थः । द्वितीय-
श्यानुयाजार्थः । प्रकृते च द्वेष्टे एको गणः । तत्र प्रथमः प्रयाजार्थः । द्वितीयोऽनूया जार्थः । अतश्च प्रथम-
द्वितीये प्रयाजार्थभ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यां मन्त्राभ्यां प्रहीतव्ये । तृतीयचतुर्थे तु द्वे ग्रहणे अनूयाजार्थ-
भ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यां प्रहीतव्ये इति ॥

ग. स्तीर्णोवशिष्टा हस्तस्था दर्भा औद्धवा इत्युच्यन्ते ॥

परिधी परिधाति मध्यमोत्तरौ । अभिमन्त्रणादि आधारसमिद्दते स्तरणं प्रस्तरस्य तूष्णीमेव । न च विष्णोस्तूपोऽसीत्याहवनीयं प्रति ग्रहणम् । केचित् संजानाथामित्यपादानं तूष्णीमाहुः । अविक्षोभाय परिधी दधामीत्यहुः ॥ १० ॥

यदि सर्वानावाहनकाले परिधीं रपोर्णिवति वाऽभिज्ञाय दक्षिणं मध्यमे परिधाद्वुपसमस्येत् ॥ ११ ॥

यदा तु सर्वे परिधयः तदा निवित्सुक्तासु दक्षिणो मध्यमेन परिधिना सह स्थाप्यते । कद्वितीयया पुरोनुवाक्यया सह सोमस्य पितृमतः ॥ ११ ॥

उद्वासनकाले धाना उद्वास्य विभागमन्त्रेण विभज्यार्था आज्येन संयौति ॥ १२ ॥

प्रस्तरसादनादिषट्कपालोद्वासनान्ते धानाः कपालादुद्वास्यन्ते । खुवनस्य गोपौ श्रूतावुत्खातौ जनितारौ मतीनामिति । केचित्तु बहुवचनेन सर्वेशानानां ग्रहवचनचोदितत्वात् । न त्वेवम् । यदेकवचनेन चोदेत् एकैव धाना हविः स्यात् । सर्वाण्यमीपीमीयविकाराणि । सोमस्यापि प्रकृतिदेवतात्वात् । यदाज्यं सोमस्य पितृमतः तदोपांशुयाजविकारः । मन्थ-देवताश्च आग्नेयविकारा एव । एकेषां मतेन सहकपालानां तूष्णीमुद्वासनम् । उपदेशः यथाभागं व्यावर्त्तेतामिति विभज्य स्वस्यां निधाय पात्र्यामाज्येनार्थं तूष्णीं मिश्रयेतेति ॥ १२ ॥

क. “त्वं सोम प्रचिकेतो मनीपी” द्वितीया सोमस्य पितृमतः पुरोनुवाक्या । तद्रतस्य “वन्वष्ट वाराः परिधीं रपोर्णु” इति भागस्य होत्रा पञ्चमानस्य श्ववणकाले वा दक्षिणस्य परिधेः मध्यमेन सह स्थापनम् ।

ख. आर्द्धः प्रथस्तुर्गुवनस्य गोपाः श्रृत उत्सनाति जनिता मतीनामिति प्रकृतौ पुरोडाशोद्वासनमन्त्रः । तत्र प्रथमस्तः आर्द्धः प्रथस्तुरिति पदद्वयं परित्यज्येतरेषां प्रथमैकवचनान्तानां द्विवचनेनोहै कृत्वा पाठः । अत्र हि हर्विद्यार्थमिमा धाना भ्रज्यन्ते । पितृभ्यो बहिःपदभ्यो धानाः इत्येकं हविः । पितृभ्योऽस्मिष्वातेभ्यो वान्यार्थं दुरुप्ये मन्थमिति द्वितीयम् । अतो हविर्विवचनेनोहः । भजितासु धानासु आर्द्रस्याभावात् पुरोडाशवत्प्रथनाभावाच आर्द्धः प्रथस्तुरिति पदद्वयलोप इति ॥

ग. धाना उद्वास्य बहुरूपा धानाः करोतीत्यादौ सर्वत्र धानानां बहुवचनेनैव चोदितत्वात् अत्र बहुवचनान्तेनैवोहः कर्तृष्य इति केवांचिन्मतम् । तत्तद्वद्यति नेत्यादिना । यदेकवचनेनो-च्यैरन् धानाः तदा पुरोडाशवत्सवसिर्भानाभिरेकमेव हविः पर्यवस्येत् । तन्माभूदितिश्ववचनम् । अतो नानेन बहुवचनान्तोहसिद्धिरिति । स्वदद्वयस्तु-बहुवचनान्तोहपक्षमेवाभ्युपगच्छति “ धाना-स्वभिमन्त्रणायिमन्त्राणा बहुवद्वहुः पूर्वतः ” इति See, P. 67. आप. श्री II A. S. ed.

अर्थाः पिष्टानामाशृता सकून्कृत्वाभिवान्यायै दुर्घस्यार्थ-
शाराये सकूनोपयैकयेक्षुशलाकयेक्षुकाण्डेन वा दक्षिणामुखः चिः
प्रसव्यमनारभ्योपमन्थति ॥ १३ ॥

अर्थाच्च सकून्करोति । पिष्टक्रियया । कृष्णाजिनदानाद्यण्करणान्तम् । चतुर्थ्याधि-
वापः । अर्धपूर्णे मल्लके (?) पात्रीस्थानीये सकून् क्षिपति । अत्र ग्रन्थपात इव भाति
बच्चान्येन मन्थति । अनारभ्य ॥ १३ ॥

शलाकास्थं मन्थं कूतवैकैकशो हवींष्यासादयति ॥ १४ ॥

शलाका तिष्ठति यस्मिन्मन्थे स शलाकास्थः । एतकृत्वाऽलङ्घकृत्यासादयति ।
आसादनमन्त्रस्य चावृत्तिः प्रियेणेति ॥ १४ ॥

दक्षिणतः कश्चिपूपषर्हणमाञ्जनमभ्यज्जनमुदकुम्भमित्यैकैकश
आसाद्य वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

“अयं यज्ञो” “ममाञ्ज” इति कृते आसन्नाभिमर्शीने कक्षिष्वादीनामा-
सादनम् । एकेषां मतेनाभेयवन्मन्त्रस्यैकैकशः ॥ १५ ॥

अग्ने देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुबूहीति संप्रेष्यति ॥ १६ ॥

अग्ने देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानयाऽनुबूहीति नित्यो ष्णोहः ॥ १६ ॥

एकां सामिधेनीं त्रिरन्वाह । उशन्तस्त्वा हवामह् इत्येताम्
॥ १७ ॥

“उशन्तस्त्वेत्यैव एका । बहुवद्याज्यादीनामपि नापरिमितमुच्यते । त्रिरेव
नैमित्तिकस्याऽपि प्रत्याम्नायः प्रत्यक्षविधिः सर्वत्र ॥ १७ ॥

एकामनूयाज्जसमिधमवद्विष्य समशोऽद्यमं चैधं विभज्य त्रिरा-
दधाति समानमाप्रवरात् ॥ १८ ॥

समशः समविभागेन त्रैधं त्रिमिर्माणैः ॥ १८ ॥

क. कशिपुः शयनीयम् । उपर्हण उपधानम् । अमरस्तु कशिपुशब्दस्य वस्त्रमर्थं ब्रुवन्वश्चाम । शाज्ज-
नमक्षणोरज्जनाय । अभ्यज्जनं तैलादिकं शरीरोद्वर्तनाय । उदकपूर्णः कुम्भ उदकुम्भः स्नानाचमनादि-
व्यवहाराय ।

ख. अविकारपक्षेऽप्येवमेव । पठितस्त्वात् ॥

ग. उशन्तस्त्वा हवामहै उशन्तस्त्वमिधिमहि । उशन्तत्वात आवह पितृन् हविषे अत्तवे । तै, स. १.३.१२.१.

नार्थेयं वृणीते न होतारम् ॥ १९ ॥ आश्राव्याह सीद होतरिति ।
एतावान्प्रवरः ॥ २० ॥

आर्थेयवरणप्रतिषेधो होतुरध्वयोश्च, क्प्रतिषेधः प्रवरस्य । केचिदध्वयोरिव न होतुः ।
खवेदान्तरकारित्वात् । अभिराषो देवो होता । मानुषो होतैव । आर्थेयवरणप्रतिषेधे “देवाः
पितर” इत्यस्यापि निवृत्तिरिति । केचित् “अन्यवरणशङ्कासमाध्यर्थोऽयमिति ॥ २० ॥

अपवर्हिषः प्रयाजानिष्ठवा जीववन्तावाज्यभागौ यजति ॥ २१ ॥
आ नो अग्ने सुकेतुना रथिं चिश्वायुपोषसम् । मार्दीकं धेहि जीवसे ॥
त्वं सोम महे भगं त्वं यून ऋतायते । दक्षं दधासि जीवस इति
जीववन्तौ ॥ २२ ॥ अन्न वेद्याः परिश्रयणमेके समामनन्ति ॥ २३ ॥

बर्हिवर्जाः प्रयाजाः । षपञ्चमार्थं समानयन् पशौ च पञ्चमविकारेषु समानयन-
दर्शनात् ॥ २३ ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ॥

विस्त्रस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते । विपरिक्रा-
मन्त्यूत्तिवजः । विपरिहरन्ति सुचो हवीषि परिश्रयणानीति ॥ १ ॥

शक्या ये(पा) विमोक्तुं ग्रन्थयः तेषां वाससां सूत्राणां वा क्रियते । आज्यभागाविष्ठवा
तान्विस्त्रस्य विमुच्य ग्रन्थीन्प्राचीनावीतानि कुर्वन्ति । पुनश्च ग्रन्थयः क्रियन्ते । शक्य(क्या)-
विमोक्ताये(य) । विपरिक्रामन्त्यूत्तिवजः । विविधं परिक्रामन्ति । ब्रह्मोत्तरतो गच्छति ।

क. “नार्थेयं वृणीत” इति सामान्यतः प्रवरमात्रस्य प्रतिषेधात् उभयोरपि होत्रध्वर्युपवरयोनिषेधः
सिद्धति ।

ख. ऋग्वेदोक्तकर्मकारित्वात् याजुषहौत्रस्यापि ऋग्वेदोक्तहौत्रशेषत्वात् ऋग्वेदे चार्थेयवरण प्रतिषेधाभावात् न
होतुस्तप्रतिषेध इति केवाचिन्मतमिति ॥

ग. एवं च “देवाः पितर” इत्यस्यानिवृत्तिर्भव्यकारस्याभिरेता । रुददत्तस्तु निवृत्तिपक्षमेवाज्ञीकरोति ।
See आप धौ. Vol. II. P. 69.

घ. पञ्चमः स्वाहाकारप्रयाजः । तदर्थमौपभृतस्याज्यस्य जुङ्घां प्रक्षेपणमिति । प्रकृतौ चतुर्थप्रयाजानुष्ठा-
नारम्भे यत् औपभृताज्यस्य जुङ्घां समानयनसुर्त तत्तदनन्तरानुषेययर्हिःस्वाहाकारप्रयाजद्वयार्थम् ।
पशुयागे स्वाहाकारविकारभूतेऽष्टमप्रयाजेऽपि औपभृताज्यसमानयनविधिदर्शनात् । अतेऽपि चतुर्थ-
प्रयाजाभावेऽपि पञ्चमप्रयाजारम्भे समानयनं कर्तव्यमिति ।

होताऽऽभीधश्च । दक्षिणतः । अध्वर्युश्च । विपरिक्रमणं स्थानपरिवर्तनम् । विपरिहरणं च परिश्रवणानां पूर्वापरयोश्च दक्षिणोत्तरयोश्च परिवर्तनं वचनकृतम् । सुचां च हविषां च ।

दक्षिणेन जुह्मुपभृतं सादयति । दक्षिणेनोपभृतं ध्रुवां दक्षिणेन पुरोडाशं धानास्ता दक्षिणेन मन्थम् ॥ २ ॥ समानत्र जुह्म-षट्कपालौ ॥ ३ ॥

जुह्मश्च पट्कपालश्च जुह्मषट्कपालौ । समानत्र समानस्थाने । अचलिता जुह्मः पट्कपालश्च ॥ ३ ॥

ब्रह्मयजमानावित्येके ॥ ४ ॥

ब्रह्मयजमानौ च ॥ ४ ॥

षडवत्तः पञ्चावत्तिनां पञ्चावत्तश्चतुरवत्तिनाम् ॥ ५ ॥

पठवत्तो होमो भवति पञ्चावत्तिनां यजमानानाम् । चतुरवत्तिनां पञ्चावत्तम् ॥ ५ ॥

सम्भिन्दन्दन्पुरोडाशस्यावश्यति ॥ ६ ॥

सम्भेदः सङ्गमः अवदानानां यथा न भिद्यते तथावदानं ग्रहीतव्यमिति केचित् । साम्भिन्दन्दन्पुरोडाशस्यावश्यति ॥ ६ ॥

द्विः प्रथमस्याऽवधेत्पञ्चावत्तिनः ॥ ७ ॥

प्रथमस्य हविषो द्विरवदानं पञ्चावत्तिनः । इतरयोः सकृत्सकृत् ॥ ७ ॥

जुहामुपस्तीर्थं सोमाय पितृमतेऽनु स्वधेति संप्रेष्यति ॥ ८ ॥

सकृत्पुरोडाशस्यावश्यति सकृद्वानानां सकृन्मन्थस्य ॥ ९ ॥

सन्ततश्रुतेः । यागे यागे सर्वहविषां ग्रहणम् ॥ ९ ॥

दक्षिणेनोऽवदायाभिघार्येऽदङ्गतिक्रम्य दक्षिणामुखस्तिष्ठना-स्वधेत्याश्रावयति ॥ अस्तु स्वधेति प्रल्याश्रावयति । सोमं पितृमन्तं स्वधेति संप्रेष्यति । ये स्वधामह इति यजति । स्वधा नम इति वषट्करोति ॥ १० ॥

प्रकृतिवस्तुतिः स्वधाकारपक्षेऽपि आ॒स्वा॒श्चा॒इति । दक्षिणेनोऽवस्थितो हविषां गृह्णाति । अवदानं मन्थयादेव । उद्गगत्वा आ॒स्वा॒श्चा॒ । अस्तु स्वा॒श्चा॒ । स्वा॒श्चा॒ नमः ॥ १० ॥

स्वधाकारं तु प्रतिषिद्धय वहृच्चवाजसनेयिनामाश्रुतप्रत्याश्रु
तान्येव विदधाति ॥ ११ ॥

आश्रुतप्रत्याश्रुतानि प्रकृतिवत् । वहृच्चवाजसनेयिनां विहितत्वात् ॥ ११ ॥

द्वे पुरोऽनुवाक्ये अन्वाह । ऋचमुत्त्वा प्रणौति ॥ १२ ॥ त्वं
क्सोम प्रचिकित इत्येता आज्ञाता भवन्ति ॥ १३ ॥ एका याज्या ॥
अग्निष्वात्ता येऽनग्निष्वात्ता अंहोमुचः पितरः सोम्यासः । परेऽवरेऽ
मृतासो भवन्तोऽग्निष्वात्तु ते अवन्त्यस्मान् । वान्यायै दुर्घे जुषमाणः
करम्भमुदीरणा अवरे परे च । अग्निष्वात्ता ऋतुभिः संविदाना इन्द्र-
वन्तो हविरिदं जुषन्तामिति पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यः ॥ १५ ॥

^खअनुवाक्यामुक्त्याऽधिकः प्रणवः ॥ १२-१५ ॥

उपांशुपरिश्रिते पितृयज्ञेन चरन्ति ॥ १६ ॥

उपांशु प्रचरन्ति पितृयज्ञेन । पुनः परिश्रितवचनात् स्विष्टकृत् कव्यवाहनेऽपि
उपांशुत्वमेव ॥ १६ ॥

एतेनैव कल्पेन पितृन्यर्हिषदो यजत्यग्निष्वात्तान् ॥ १७ ॥

^गएष विधिरुत्तरेण यस्सोमस्य ॥ १७ ॥

अग्निं कव्यवाहनं स्विष्टकृदर्थे यजति ॥ १८ ॥

^घयदा कव्यवाहनाय मन्थः तदापि स्विष्टकृदर्थो द्वितीयः कव्यवाहनः । सोमं पितृमन्तं

क. “त्वं सोम प्रचिकेतो मनीषा” “त्वया हि नः पितरः सोम” इति सोमस्य पितृमतः पुरोऽनुवाक्या-
द्रयम् । “त्वं सोम पितृभिः संविदान” इत्येका याज्या “बर्हिषदः पितर अत्यर्वाक्” “आहं
पितृमुविदत्रो अपीहि” इति बर्हिषद्ग्रन्थः पितृभ्योऽनुवाक्याद्रयम् । उपहूताः पितरः सोम्यासो
बर्हिष्येतु “इत्येका याज्या । “अग्निष्वात्ता: पितर एह गच्छत” इत्येका संहितापठिता, येऽग्नि-
ष्वात्ता इति सूत्रपठितापरा चेति द्वे पुरोऽनुवाक्येऽग्निष्वात्तेभ्यः । वान्यायै दुर्घे जुषमाणा इति
सूत्रपठिता ऋग्याज्या इति सूत्रार्थः ॥

ख. पुरोऽनुवाक्यामुत्त्वा तस्या अन्तिममक्षरं विकृत्य तत्र प्रणवस्य योजनम् । इत्येकःपक्षः । यथा
पितृन्यविषे अत्तवोऽम् इति । पुरोऽनुवाक्यां यथावदुक्त्वा (अन्तिममक्षरमविकृत्यैव) तदुपरि
प्रणवयोजनम् इत्यपरः यथा पितृन्यविषे अत्तवे ओऽम् इति । तत्र द्वितीयपक्ष एव युक्त इति ।

ग. द्वे पुरोऽनुवाक्ये । एका याज्या इत्यादिः । स्वधाकारः । उदगतिकमणादिकं च ।

घ. एतेनैवेति वचनात् अग्निस्विष्टकृतः कव्यवाहनस्यापि सर्वे इमे धर्माः । यदा तु पूर्वोक्तरीत्या (८ १६-

यजति पितृन्वर्हिषदः । पितृनग्निप्यात्तान् । अभिः कव्यवाहनं यमं वा । यममङ्गिरस्वन्तं पितृमन्तं वा । यदा सोमायाऽऽज्यं तदा ध्रुवादीनां सङ्कृत्सङ्कृदवदायाभिघारणमेव ध्रुवायाः पञ्चावत्तश्तुरवत्तिनामिति द्विः प्रथमं ध्रुवायाः षडवत्तः पञ्चावत्तिनामिति नोपस्तरणं सोमायाऽऽज्ये ॥ १८ ॥

यां देवतां यजेत्तद्विषः प्रथममवदानमवश्यति । स चावदान-कल्पः ॥ १९ ॥

या देवतेज्यते तद्विषोऽगदाय पुनः प्रथमादेव गृह्णाति क्रमेण । स चावदानकल्प इति वचनात् । हुत्वा नारष्ट्रान् स्विष्टकृत् । ^५अमये कव्यवाहनायानुब्रह्मीति कव्यवाहनत्वं स्विष्टकृद्गुणस्य निवर्तकम् । अमये कव्यवाहनाय “स्विष्टकृते” इति बौधायनः ॥ १९ ॥

मन्थ इडामवश्यति मन्थं वैष ॥ २० ॥

वैश्वानरे हविरिति कृत्वा प्राशिनं ततो ^६मन्थ इडामुपस्तीर्थं गृह्णते । हविपोरितरयोः । केवलो वा मन्थः । इडामवदानमन्त्रस्य याजमानस्य च निवृत्तिः, अर्थलोपात् । ^७अवश्रेण भक्षिते प्राशिने मन्त्रेण । या अप्स्वन्तरिति निवृत्तिः । अर्थलोपात् । केचिदभिमर्शन (स्यापि नाभ्यादेः) ॥ २० ॥

मन्थं होत्रे आदधाति ॥ २१ ॥

१६) मन्थे अमिष्वात्तानां स्थाने अभिः कव्यवाहनो विकल्प्यते तदापि स्विष्टकृदर्थं अन्यः कव्यवाहनोऽभिः प्रत्येतव्यः ।

क. प्रकृतौ “अमये स्विष्टकृतेऽनुशूही” ति संप्रैषः । अत्र स्विष्टकृतममेगुणः । तत्स्यानेऽत्र कव्यवाहनत्वं गुणो विधीयते । एवं च प्राकृतस्य गुणस्य वैकृतेन गुणेन शरवद्वाधः । इति । बौधायनस्तु प्राकृतस्य वैकृतस्य च गुणद्वयस्यापि पाठमिच्छ्रीति ।

ख. मन्थहविशेषयुक्त एव पात्रे इतरहतिपोरिडावदानम् । अतो मन्थार्थं नोपस्तरणम् । उपस्तरणस्य हविषः पात्रे हविरसंसर्गीयत्वात् । अत्र तदभावादिति । इतरयोस्तूपस्तरणं भवत्येवेति । केवलो मन्थ एवेडा । तदाज्यावदानाभावात् तन्मन्त्रस्य तत्सम्बन्धिनो याजमानमन्त्रस्य च लोप एव “सुरूपवर्णवर्ष” इत्यस्यापि । इति ।

ग. उत्तरत्र वक्ष्यति—सर्वेषां हविषामवद्वाग्नैव भक्षणम्—अवश्रेण सर्वेभक्षाः—इति । एवं च मन्थस्याप्यवद्वाग्नेन भक्षणकरणेऽपि तस्यापि भक्षणप्रकारत्वान्न मन्त्रस्य लोपः । या अप्स्वन्तरेवतास्ता इद्शम्यन्तु स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ स्वाहा इति मन्त्रस्य लोपः । आस्यगतप्राशिवस्यान्तः—प्रवेशपूर्वकजरणार्थत्वात् । अवद्वाग्ने च तदभावार्थलोपादूषाध इति ।

अवद्वेण प्राश्य अवान्तरेडामिङ्गां च षट्कपालधानानां मन्थं होत्रेऽवग्राणार्थं तस्यैव हस्त आदधाति ॥ २१ ॥

तं होताऽवजिग्रहति ॥ २२ ॥

॥ इति पञ्चदशी कण्डिका ॥

ब्रह्माध्वर्युरग्नीच्यजमानश्च ॥ १ ॥ अयि वा न यजमानः ॥ २ ॥

तं होत्रादयः क्रमेणावजिग्रहन्ति मन्त्रेणैव ॥ २२ ॥ १. २. ॥

समशो वा प्रतिविभज्यावधेण भक्षयित्वा वर्हिषि लेपन्नि-
मृजन्ते ॥ ३ ॥

यदापि केवलो मन्थ इडा तदापि होतुर्हस्तस्थितामवान्तरेडां यजमानः समशः समैभाग्निर्विभज्य मन्थमवद्वेण भक्षयित्वा इडां मन्त्रेण । लेपनिमार्गो वर्हिषि । समप्रविश्यागपक्ष एव लेपनिमार्ग इति केचित् । अवग्राय मन्थं मनो ज्योतिरिति मार्जनम् । तत उदकुम्भादानादि याजमानम् । कृते मार्जने मन्थावग्राणमधिकम् । नेडा प्रत्याम्नाय इत्युपदेशः । धानाषट्कपालेभ्यो यजमानभागः । यदापि केवलो मन्थ इडा ॥ ३ ॥

उदकुम्भमादाय यजमानः शुन्धन्तां पितर इति त्रिः प्रसव्यं वेदिं परिषिञ्चन्पर्येति ॥ ४ ॥

य आसादित उदकुम्भः तमादाय “ शुन्धन्तां पितर ” इति सकृन्मन्त्रमुक्त्या त्रिः परिषिञ्चति ॥ ४ ॥

निधाय कुम्भमयाविष्टा जनयन्कर्वराणीति त्रिरपरिषिञ्चन्प्रति-
पर्येति ॥ ५ ॥

निधाय कुम्भं पुनर्गृहीत इति केचित् । अपरिषिञ्चनिति प्रतिषेधात् । यदि कुम्भो न गृह्णेत खपरिषेकप्रतिषेधोऽनर्थक इति । “ द्रव्यान्तरेण वा मा भूत्परिषेक इति प्रतिषेधः । प्रतिपर्येति निवर्तते । त्रिरेव पुरोडाशथानाशेषान् ॥ ५ ॥

क. “ केवलमन्थेडापक्षेऽपि सर्वेभ्यो धानादिभ्यो हविभ्यो यजमानभाग अवदेयः । पूर्वाद्विच्च यजमान-
भाग ” इति विशेषप्राप्त्यादिति ॥

ख. परिषेचनप्रतिषेधेन पुनः कुम्भोपादानं कर्तव्यमित्यवगम्यते । अन्यथा कुम्भनिधानविधानादेव हस्ते जलाभावेन परिषेचनस्य प्रसक्तयभावात् अप्रसक्तस्य प्रतिषेधो न युक्त इति ॥

ग. अथमेव भाष्यकारामिसतःपक्षः ।

हविदशोषान्संस्तोमाय पिण्डान्कृत्वा तिसृषु सक्तिषु निदधाति
पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामिति । एतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैः
प्रतिमन्त्रम् ॥

संहुम्नाय विलोक्य । उपयुक्तो मन्थ इति । उदकेन पिण्डाः क्रियन्ते । त्रयो
वेदिकोणाः सक्तयः पूर्वाद्याः । तासु स्थापत्यति ॥ ६ ॥

त्रीन्परान्पितृनन्वाचष्टे । षष्ठं प्रथमे पिण्डे । पश्चमं द्वितीये ।
चतुर्थं तृतीये ॥ ७ ॥

परे पितरः षष्ठपञ्चमचतुर्थाः । नित्यानुकृत्वा तानन्वाचष्टे । तानपश्चादुच्चारयति ।
न तेषां नामानि गृष्णन्ते षष्ठादारभ्य । तस्मादातुतीयात्पुरुषान्नाम न गृह्णन्तीति । एतत्ते तत
देवदत्त प्रपितामहस्य प्रपितामह । ये च त्वामन्विति पूर्वस्याम् । एतत्ते पितामह रुद्रदत्त
पितामहस्य प्रपितामह । ये च त्वामन्विति दक्षिणस्याम् । एतत्ते प्रपितामह विष्णुदत्त
प्रपितामहस्य तत । ये च त्वामन्विति अपरस्याम् ॥ ७ ॥

उत्तरस्यां सक्त्यां रिसलेपं निमृज्योत्तरस्यां स्फक्त्यां “अत्र पितर” इत्युक्त्वा
मित्युक्त्वोदक्षो निष्कम्य सुसन्दृशं त्वा वयमित्यैन्द्र्यचर्चाऽहवनीय-
मुपतिष्ठन्त ऐन्द्रीभ्यां वा ॥ ८ ॥

रिसलेपं रिसस्य हस्तस्य लेपं निमृज्योत्तरस्यां स्फक्त्यां “अत्र पितर” इत्युक्त्वा
यजमान उदह् निष्कामति सह ऋत्विभिः ॥ ८ ॥

आतमितोरुपस्यायाक्षमीमदन्त हीति पङ्कृत्या गार्हपत्यमुप-
तिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

आहवनीयगार्हपत्योपस्थानं च । आतमितोराहवनीयोपस्थानम् । यावदुच्छ्रवासो

क. हविशशेषानुपर्मये चूर्णांश्चत्य जलेन संयुल्य पिण्डान्कृत्यदिति ।

ख. प्रपितामहस्य प्रपितामहपितामहपितरः षष्ठपञ्चमचतुर्थाः परे पितरः ।

ग. रुद्रदत्तस्तु नामैव ग्रहणं तेषां स्वामिमते कथयति । See p. 76.I.O. आप. श्रौ. Vol. II.,
A.S.Ed.

घ. प्राकृताहवनीयस्यैवोपस्थानम् । न तत्कायोपजस्य वेदिमध्यंगतस्य...येवास्मै तद्बुवते । यत्सत्याह-
वनीये । अथान्यत्र चरन्ति ” इति (तै. ब्रा. १.६.१०.८.) आहवनीयान्तरे निन्दाश्रवणात् । अत
एव पितृहोमे वेदिमध्यस्थे आहवनीये कार्यान्तरकणेऽपि प्राकृताहवनीयस्यापि धारणं तत्रैव चामि-
होत्रहोम इत्यादि वेदितव्यम् ।

जायते । कुउपदेशो “हरी” इत्यभ्यस्य आत्मितोरुपतिष्ठन्त इति । यदा त्वैन्द्रीभ्यां तदा अक्षव्रीमीमदन्त हीति पुनश्च गार्हपत्येऽपि प्रयोगः । छन्दोज्ञानं कर्माङ्कं यत्रोपदिश्यते तत्र । अन्यत्रापि च ऋषिदेवताऽन्दोज्ञाने फलोकर्पः ॥ ९ ॥

“एतयैव परिश्रितं प्रविशन्ति ॥ १० ॥ अत्रैके भक्षणपरिषेचने समामनन्ति ॥ ११ ॥

प्रविश्य वा परिश्रितम् । मन्थस्यावघ्रेण भक्षणं वेदिपरिषेचनं च ॥ १०-११ ॥
अवघ्रेण सर्वभक्षाः ॥ १२ ॥

सर्वे भक्षा अवघ्रेण प्राशिलावान्तरेऽदायजमानभागानाम् । न हविशेशभक्षः । पिण्डार्थत्वात् । न चतुर्द्वाकरणं मन्थस्येऽर्थत्वात् । यदाप्येकदेवत्यं पञ्चत्या गार्हपत्योपस्थानान्तं समानम् ॥ १२ ॥

आञ्जनादि पिण्डपितृयज्ञवदापञ्चकत्याः ॥ १३ ॥

यदन्तरिक्षमिति पञ्चकत्या पुनरेति ॥ १४ ॥

विस्तस्य प्राचीनावीतानि यज्ञोपवीतानि कुर्वते ॥

विपरिक्रामन्त्यृतिविजः परिहरन्ति सुचः ॥ १५ ॥

अपकर्षन्ति परिश्रयणानि ॥ १६ ॥

पिण्डपितृयज्ञवत् अञ्जनादि । अपनीतेषु परिश्रयणेषु इदं यजमानस्येत्युक्तवा परिहत्य च वेदेनाऽन्वाहार्यदानादि ॥ १३-१६ ॥

औपभृतं जुहामानीयापबहिषावनूयाजौ यजति । देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युक्तरम् ॥ १७ ॥

क. “सुसन्दर्शं त्वा वयं” इति मन्त्रान्तर्गतं “हरी” इति पदमभ्यस्यन्त एवाहवनीयसमीपे आत्मितोस्तिष्ठेतुः । सूत्रे “ऐन्द्र्यर्चाऽऽवनीयसुपतिष्ठन्त” इति वचनात् यावदुच्छ्वासं मन्त्राशृतिप्रतीतेरिति ।

ख. यो ह वा अविदितांपैयच्छन्दोदैवतेन मन्त्रेण यजते याजयति याध्यापयति वा स पार्षीयान्भवति गतं वा पथते प्र वा भीयते” इति तदनुज्ञातुर्निन्दाश्रवणात् याजनेऽपि ऋषिदेवताज्ञानमावश्यकमधिकफलदं वेति शेयम् ।

ग. एतयैव “अक्षव्रीमीमदन्त हि” इत्यनयर्चा ।

घ. चतुर्द्वाकरणाभावेऽपि इदं यजमानस्येति यजमानभागनिर्देशात् यजमानभागं वेदेन परिहृत्य ततोऽन्वाहार्यदानादिकं वर्तयमिति ॥

देवान्यजेति सर्वार्थत्वादेवाविन्यूहः । कुरुत्तरयोद्दियजत्वात् यज यजेति ॥ १७ ॥

सूक्तवाकं प्रति निवीतानि कुर्वते ॥ १८ ॥

निवीतमवलभितं श्रीवायां सूक्तवाकप्रैषादि । खण्डोपवीतं शंयुवाकादि ॥ १८ ॥

न पत्नीः संयाजयन्ति ॥ १९ ॥

संसावान्ते प्रक्षाल्य लेपान्नार्हपत्यदेशं गच्छत्यध्वर्युः । पत्नीसंयाजयिष्यन्तः प्रत्यन्नो यन्तीति तदर्थत्वाद्गमनस्य । हौताऽमीभश्च न गच्छतः । गुच्छोस्सादनं प्रोहनं च कार्यम् । सम्पत्नीयदक्षिणाभिहोमाश्रेति । अपत्नीसंयाजाङ्गत्वादेषाम् । वृपत्न्यभावात् स न (प्रासन)निवृत्तिः । स्तरणमेव वेदस्य ॥

न समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २० ॥

हुतेषु प्रायश्चित्तेषु ध्रौवसमाप्तिः । अभावेऽपि समिष्टयजुपः कालमात्रत्वाद्विहिषः प्रहरणम् ॥ २० ॥

सर्वमन्यत्कियते ॥ २१ ॥ सन्नितपृते पितृयज्ञः ॥ २२ ॥

I. C. Add. न चतुर्थः ।

क. प्रकृतौ प्रथमानूयाजे “देवान्यज” इत्युक्त्वा द्वितीयतृतीययोः ‘यज यज’ इत्येव पठनीयमिति विहितम् । तत्र देवान्यज प्रथमः प्रैषः अनूयाजत्रयस्यापि कृतो द्वितीयतृतीयो प्रातिरिचकौ । एवं द्वितीयतृतीययोरनूयाजयोः सामान्येनैकः प्रातिस्विकेनैक इति यजद्वयं प्राप्तम् । अत्र “अपद्विष्टां” इति प्रथमस्य बाहरनूयाजस्य निषिद्धत्वात् द्वितीयतृतीयाजारम्भ एव देवौ यजेत्यूहेन प्रैषः कार्यः । स चोभयोः समानः । तदनन्तरे पुनः “यज” इत्येकवारं प्रैषो देयः । तृतीयस्य तु तदारम्भे यज-इति सकृदेव । एवं च “देवौ यज यज” इति द्वितीयस्य प्रैषः । यज इत्येव तृतीयस्यैति ॥

ख. अजिने वासो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधते सर्वमिति यज्ञोपवीतं एतत्वेव विपरीतं प्राचीनावीतं संखीतं मातुषम् । इति (तै. आ. २.१.१.) श्रुतिरत्रात्मसन्धेया ॥

ग. एतदर्थं प्रत्यगगमनमध्ययोरावश्यकमिति । सम्पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतामिति मन्त्रेण पत्न्यवारछेनाध्वर्युणा गार्हपत्ये क्रियमाणो होमः सम्पत्नीयहोमः ॥

घ. पत्न्या उपस्थे होत्रा क्रियमाणं वेदप्राप्तं पत्न्या असञ्जिधानाभास्तीति । किन्तु वेदस्य वेदां स्तरणं यद्विहितं हौत्रस्य कर्मणोऽन्ते तत्कर्तव्यम् ।

ङ. प्रकृतावन्तवेदूर्ध्वशिष्टष्टूर्ध्वया समिष्टयजुर्जुहोति । मध्यमे स्वाहाकारे यहिरतुप्रहरति (आप. श्रौ. ३-१३.२.३.) इति ॥

यजमानभागप्राशनम् । वेद्यभिस्तरणादि ब्राह्मणभोजनान्तं प्रकृतिवत् । कपलैस्सह
भर्जनार्थस्योद्घासनम् । वेदेरेव दक्षिणाप्राचीत्वम् । प्रकृतिवदन्यत् । सूत्रकारवचनात् ।
प्राञ्छि कर्मणि । दक्षिणाप्राञ्छीति केचिदन्यमतम् ॥

॥ इति षोडशी कण्ठिका ॥

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्ये धूर्तस्वामिकृतेऽष्टमे प्रश्ने चतुर्थः पटलः समाप्तः ॥

पञ्चमः पटलः

प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपति यावन्तो यजमानस्याभात्याः
सखीकास्तावत एकातिरिक्तान् ॥ १ ॥

पुरुषं पुरुषं प्रति प्रतिपूरुषम्। प्रतिपूरुषवचनावजमानपत्नीनामेककपालाः। क्रजा
श्रुतेस्तदपत्यानामेव केचित्। बहुत्वश्रुतेरनपत्यस्यापि त्रयः। विद्वरणादि तूष्णीम्। येन
पुरोडाशसिद्धिः ॥ १ ॥

यावन्तो गृथास्तेभ्यः कसकरमिति निरुप्यमाणेषु यजमानो
जपति ॥ २ ॥

निरुप्यमाणेष्विति लिङ्गाद्वैदिकपुरोडाशसिद्धिः। लोके निर्वेषणाभावाद्वैद्रिकैः कर्मभिः
पुरोडाशसिद्धिः ॥ २ ॥

तूष्णीमुपचरिता भवन्ति ॥ ३ ॥

अन्यन्वाधानादि परिस्तरणादि वेदः पाणिप्रक्षालनादि स्तुवो वेदः पात्री आज्य-
स्थाली पक्षे प्रणीताप्रणयनम्। अश्मोपवेष इति पुरतः। आप्यलेपनिनयनान्ते आज्यनिर्वापः।
अङ्गारप्रोहनं च ॥ ३ ॥

उत्तराद्वै गार्हपत्यस्याधिश्रयति ॥ तानभिघार्यानभिघार्य
बोद्धास्यान्तर्व्यासाथ पश्चनां शर्मस्तीति सूते समावपति ॥ ४ ॥

उत्तराद्वै प्रागपवर्गानधिश्रयति प्रथमकमश्चोत्तरेषु पदार्थेषु। उद्धास्यासादनमसंस्कृ-
ताशां वेद्याम् ॥ ४ ॥

मूतयोर्भूतेषु वा ॥ ५ ॥

मूतो मूतकः तृणमयः। तत्रैतान्समावपत्यभिज्ञातं कृत्वा द्वयोर्बहुषु वा ॥ ५ ॥

कोशापिधानेन हरन्तीत्येकेषाम् ॥ ६ ॥

क. एतदर्थवादे “जाता एव प्रजा रुद्रान्निरवदयते” (तै. धा. १. ६. १०, १) इति प्रजासम्बन्धित्वेन
श्रवणात् यजमानस्य यावत्यः प्रजाः पुत्रपात्रादयः खीर्पुंसाविशेषेण तावत्संख्याकाः पुरोडाशा इति
केचिदभिप्रयन्ति।

ख. यथा पुरोडाशश्रवणादिकं सम्पाद्येत तथा प्राकृते विहारे आद्वनीयादीश्वूष्णीं प्रजवालयेदित्यर्थः ॥

कोशः पेटकः । तस्यापिधानं स्थगनम् । तस्मिन्वातात्समोप्य पश्चां शर्मासीति हरति ॥ ६ ॥

एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य हन्ति दक्षिणाग्नेरेकोलमुकं धूपायद्वरति ॥ ७ ॥

एकं च तदुलमुकं च । असंसृष्टमन्यैः एकोलमुकम् । तज्ज्वलद्वूमसंयुक्तं हरति ॥ ७ ॥

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशां गत्वाखुस्ते रुद्र पशुरित्याखूत्कर एकं पुरोडाशासु पवपति ॥ ८ ॥

उत्तरपूर्वो यः कोणदेशः तत्र य आखूत्करः तत्र पुरोडाशां स्थापयति आखुस्ते रुद्र पशुरिति यस्य नास्ति द्वेष्यः ॥ ८ ॥

असौ ते पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् ॥ ९ ॥

देवदत्तस्ते पशुरिति यश्चात्रुवधमिच्छति स एनं मनसा ध्यायन्त्यापयति ॥ ९ ॥

यदि न द्विष्ठेदाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् ॥ १० ॥

यः सन्तमपि न द्वेष्टि तस्याखुस्ते पशुरिति स्थापनम् ॥ १० ॥

चतुर्ष्पथ एकोलमुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वेषां पुरोडाशानामुत्तराद्वात्सकृत्सकृदवदाय मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन जुहोति ॥ ११ ॥

चतुर्ष्पथो यत्र चत्वारः पन्थानः सङ्गच्छन्ते उत्तरपूर्वं एव तत्रोलमुकं प्रतिष्ठाप्योपसमाधाय वेलदन्तं कृत्वा परिस्तीर्य दर्भैः सर्वपुरोडाशानामुत्तराद्वाद्वीहीत्वा पलाशपर्णेन जुहोति । क्विपत्रिकं पलाशपर्णं नेष्यते मध्यमान्तिमनियमात् ॥ ११ ॥

॥ इति सप्तदशी कण्डिका ॥

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्याभ्यिक्या तं जुषस्व स्वाहेति भेषजं गव इत्येताभ्यां चातुर्ष्पथमग्निं परिषिञ्चति । अवाम्ब रुद्र मदिमहीति यजमानो जपति ॥ १ ॥

क. यस्मिन्दले द्वे एव पश्चे स्तः तद्व द्विपत्रिकम् । मध्यमेनान्तमेन वेति नियमात् यस्मिन्दले प्रथमं मध्यमं अन्तिमं पत्रलयमस्ति तस्मादेव दलादन्तिमं वा पत्रं ग्रासमिति ॥

“भेषजं कं गव” इति गायत्री त्रिपदा। सुमेषजमिति च द्विपदा गायत्री। समन्ततोऽपां स्नावणम्। अन्तरः परिस्तरणानां परिषेकः। अवाम्ब इति व्यवसाययादित्येवमन्तः॥१॥

ऋग्मधकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणमन्त्रिं परियन्ति ॥ २ ॥
अम्भिं परियन्त्यमात्याः सयजमानपत्नीकाः ॥ २ ॥

ऋग्मधकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम्। उर्वारुकमिव अन्धनादितो मुक्षीय मा पतेरिति यजमानस्य पतिकामा परीयात् ॥ ३ ॥
यजमानामात्येषु या त्वप्रता सा पतिकामा। तस्या एव मन्त्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वान्पुरोडाशानुदस्य प्रतिलभ्य ऋग्मधकं यजामह इति यजमानस्याङ्गलौ समोष्य भग स्थ भगस्य वो लप्सीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन त्रिःसमावपेयुः ॥ ४ ॥

उदसनमुत्क्षेपः। उर्ध्वानां पुरोडाशानां प्रतिलभ्य पुनर्गृहीत्वा “परिगमनमन्त्रेणैव यजमानस्याङ्गलौ क्षिपन्ति। पुनश्च स्वानगृह्णन्ति। भग स्येति ग्रहणमन्त्रेण व्यवायान्मन्त्राद्युतिः ॥ ४ ॥

“पतिकामा याश्चैव समावपेयुस्तथैव मन्त्रं संनमयित्वा ॥ ५ ॥

पर्ति कामयन्त इति पतिकामाः याकन्याः। यजमानपत्यं ताश्च यजमानहस्ते क्षिपेयुः पुरोडाशान्। यःपरिगमनमन्त्रः तासां तेनैव ॥ ५ ॥

क. मेषजं गवेऽध्याय पुरुषाय मेषजम्। अथो अस्मभ्यं मेषजम्। इति त्रिपदा प्रथमा गायत्री। सुमेषजं दधासति। सुर्गं मेषाय मेषै इति द्विपदा द्वितीयेति ।

ख. मन्त्रोऽयं शुक्रयजुवेशीयः। या काचित्पतिकामा कन्या। पर्येतीत्येकं मतम्। यजमानस्यैव कन्या या पतिकामा सेत्यपरम्। See. भा. श्रौ. “यस्य कस्यचित्पतिकामा स्यादित्येकम्। यजमानस्येत्यपरम्” इति

ग. “ऋग्मधकं यजामहे” इति प्रथम हतरेषो परिगमनमन्त्रः। एकैकं एकैकं पुरोडाशमादाय तसुपर्याकाशे क्षिपेत्। आकाशात्पतनं च तं पुरोडाशं स्वेनोक्तिसं गृहीयात्। गृहीत्वा तं ऋग्मधकमन्त्रेण प्रथमेन यजमानहस्ते समावपेत्। ततस्तं “भग स्थ” इति पुनर्गृहीयात्। पुनश्च ऋग्मधकमन्त्रेण तं यजमानहस्ते समावपेत्। पुनर्गृहीयात्। पुनश्चैवमिति वात्रयं समन्त्रकं समावपनं ग्रहणं चेति ॥

घ. अत्र सूत्रगतं “पातिकामा या” इति पदद्वये प्रथमाबहुवचनान्तं मत्वा भाष्यकारेण व्याख्यातम्। रामाण्डारेण तु “पतिकामाया” इत्येकं पदं पष्ठयन्तं मत्वाऽपि व्याख्यान्तरं कृतम्। तमेव द्वितीयपक्षमन्त्रसरन् रुद्ददत्तो भारद्वाजसूत्रमुदाहरत् see आप. श्रौ. II. Vol. p. 82, A. S. Edn. तत्र प्रथमपक्षे कन्याभिरेय यजमानहस्ते पुरोडाशावपनम्, द्वितीयपक्षे कन्याहस्तेऽन्तरिति वेदितम्।

परीत्य परीत्य समावपन्तीत्येके ॥ ६ ॥

यदा परीत्य परीत्य क्षेपः तदा व्यवायात् परिगमनमन्त्रस्थावृत्तिः ॥ ६ ॥

तान्मूले समावपति मूलयोर्मूलेषु वा ॥ ७ ॥

यदापि कोशापिधानेनानीताः तदापि मूले क्षेपः ॥ ७ ॥

एष ते रुद्र भाग इति वृक्ष आसजति वृक्षयौर्वृक्षेषु वा ॥ ८ ॥

वृक्षासज्जने वृक्षे लङ्घयत्यध्वर्युः । एष ते रुद्रभागस्तं जुपस्वातीष्ठन्तेन ॥ ८ ॥

**अपि वा मूलयोः समोप्य विवर्धं कृत्वा शुष्के स्थाणौ वल्मीक-
वपायां वावधायावततधन्वा पिनाकहस्तः कृतिवासोमिति त्रिरथता-
म्यन्ति ॥ ९ ॥**

विवर्धः शिक्यद्वयान्तर्दण्डः । तस्यान्तयोर्मूले वधा शुष्कवृक्षेष्वे स्थाणौ
स्थापयति । वल्मीकवपा वन्नीभिरुद्धता मृत् । अवतथन्वेत्युत्त्वाऽवताम्यन्ति । निरुच्छवा-
सास्तिष्ठन्ति । सहर्त्विभिःस्त्रियश्च । मन्त्रावृत्तिः क्षेपकारात् । उपदेशः प्रणवान्तम-
भ्यस्यत्तस्तिष्ठन्तीति ॥ ९ ॥

**अपः परिविच्याप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्यैधोऽस्येधिष्ठीमहीत्याहवनीये
समिध आधायापो अन्वच्चारिषमित्युपतिष्ठन्ते ॥ १० ॥**

“परिषेकमध्वर्युः” करोति । उपस्थानं परं सामात्यास्सर्वे । बहुवचननिर्देशात् ।
“परिगमनसमावापौ त्वमात्यानामेव पुरोडाशसम्बन्धात् । केचिद्यजमानपत्नीवर्जितां तदमा-
त्यानामेव । चातुर्मास्येषु “यजमानस्यामात्या” इति पृष्ठीनिर्देशात् । “प्रजा वस्णपाशान्मु-
ष्मति । प्रजा रुद्राक्षिरवदयत्” इति लिङ्गात् । अप्रतीक्षाः नेक्षन्ते । अतो यत्र होमः कृतः

क. मन्त्रोच्चारणस्य ग्लानिसाधनत्वस्य प्रत्यक्षतोऽवगमात् यावद् ग्लान्युद्देशः तावदारत्रयं मन्त्रावृत्तिः
कर्त्तव्येति ।

ख. “अप्रतीक्षामायन्ति” इति श्रुतावागमसे बहुवचननिर्देशात्सूत्रेऽपि...अप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्य...उप-
तिष्ठन्त इति आगमनोपस्थानयोः समानकर्तृकृत्वावगमात् उपस्थानं सर्वेषाम् । परिषेचनं परमधर्मो-
रेव । “अपः परिविच्यति” इति श्रुतावेकवचनश्रवणादिति ।

ग. परिगमनसमावापौ यजमानपत्नीवर्जितानां यजमानपुत्रपौत्रादीनामेष । वरुणप्रधासे याधन्तो यज-
मानस्यामात्या इति षष्ठीनिर्देशीन् यजमानसम्बन्धिनामेव प्रहृणात् । प्रजा वस्णपाशान्मुष्मतीत्याधि-
श्रुतावपि तर्षीयप्रजाया एव पापादिविसोक्त्रवृणाङ्गते ।

यत्र वा स्थापिताः पुरोडाशास्तूषणीं वाग्यता आगच्छन्ति । एकैकांसमित् । एएकवचनात् ।
न चोह उपस्थाने पत्न्याः । उपदेशः “सहाधानम् । पयस्वत्यभ आगमं तां मां ससृजेति
चोहः ॥ १० ॥

इत्यष्टादशी कण्ठका ॥

आदित्यं घृते चरुं पूर्ववक्षिर्वपति ॥ १ ॥

अन्य आदित्यस्यामिः । पूर्ववत्सपदश सामिधेन्यः ॥ १ ॥

अश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ २ ॥

दक्षिणापवादः । श्वेतोऽश्वः ॥ २ ॥

गौचार्णी श्वेतः श्वेतन्यङ्गो वा ॥ ३ ॥

बलिवर्दो वा श्वेतः । यस्यैकाङ्गं श्वेतं स श्वेतन्यङ्गः ॥ ३ ॥

सिद्धमिष्ठिः सन्तिष्ठते ॥ ४ ॥

आदित्यसमासौ साकमेधसमासिः ॥ ४ ॥

**आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेष्वक्षुष्कामो वाहस्पत्यं चरुं
द्वार्षवर्चसकाम ऐन्द्रं पशुकामः सारस्वतं प्रजाकामः पौष्ठं प्रतिष्ठा-
कामः ॥ ५ ॥**

आदित्यस्यानुनिर्वापिणमाग्नवैष्णवादीनां सति कामे ॥ ५ ॥

एतेषां यत्कामयेत्तदनुनिर्वपेत् ॥ ६ ॥

कामबहुत्वेऽपि एतेषामेकमेव कर्तव्यम् । यदिच्छति ॥ ६ ॥

क. “एधोऽस्येषिषीमहि” “समिदसि” “तेजोऽसि” इति समिदाधानमन्त्रे समिदाचकपदेष्वेकवचन
श्रवणदेवैक समित् ।

ख. “अपोऽन्वचारिषश्शरसेन समस्तश्चाहि । पयस्वाऽभम आगमे तां मां सभस्त्रज वर्जसा” इत्युपस्थान
मन्त्रः । तत्र पत्न्या “पयस्वत्यभ” “तां मां” इति चोहो न कर्तव्यः । प्रकृतिभूते सौमिकेऽवभूतं
अपोऽन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते (आप. श्रौ. १३. २३. ६) इत्यन्दितस्यैव मन्त्रस्य पत्न्या अर्था
दर्शनात् । इति ।

ग. ‘समित आधाय’ इति बहुवचनध्वणात् मन्त्रत्रयमुक्त्वा सहैव समिधां तिष्णामध्याधानम् । ए
पयस्वती तां मां इत्यप्यूहः । अन्यथा मन्त्रस्यैसमवेतार्थवेनाइष्टार्थतापत्तेरित्युपदेशमतम् ।

घ. श्वदवत्स्तु-तेष्वेवामिष्ठादित्यं निर्वपतीति लिखति ।

सिद्धमिष्ठिः सन्तिष्ठते । सन्तिष्ठन्ते साक्षेधाः ॥ ७ ॥

अश्र पौर्णमास्येष्वोन्दनादि पूर्वविवर्तनम् । सर्व वा वापयेत् ।
मन्त्रादिविर्तिक्रियते । यो अस्थाः पृथिव्यास्त्वचि निवर्तयत्योषधीः ।
अग्निरीशान ओजसा घरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्गिः सखिभिः
सह । अग्निस्तिरमेनेति समानम् ॥ ८ ॥

अत्रास्मिन्दृते पौर्णमास्या यागः । ततो वपनम् ।

इत्येकोनविंशी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्ये धूर्तस्वामिकृतेऽष्टमे प्रश्ने पञ्चमः पठलः समाप्तः

षष्ठः पटलः

ततो द्यहे अयहे चतुरहेऽर्थमासे मासि चतुर्षु वा मासेषु
शुनासीरीयेण यजेत ॥ १ ॥

कृतो वपनानन्तरं द्वितीयेऽहनि द्वितीयायां अयहे तृतीयायाम् । अर्थमासे पर्वणि
वपनं कृत्वा अमावास्यायां वपनम् । उपदेशः तथोत्तरस्याम् । शुनासीर इन्द्रो यस्मिन्निति
शुनासीरीयम् ।

तस्यैश्वदेववत्कल्पः ॥ २ ॥

खुनैश्वदेववद्वचनात् अनूयाजेष्वपि वैश्वदेववद्विधिः त्रेधा सच्चहनपृष्ठदाज्यादीनि ।
द्वाहकालत्वं शुनासीरीयस्य गौवैश्वदेववत् । प्रातर्दोहविकारत्वाच्च पयसः सद्यस्कालत्वं वा ।
द्याहादौ साङ्गस्यैव विधानात् । शाश्वामाहृत्य न वत्सापाकरणादि सायन्दोहार्थत्वात् ।
वेदं कृत्वा वेदिः । पलाशप्रशातनादि पर्णवलकवर्जम् । कुम्भ्यालेपने कृते “ हमौ पर्णौ ” इति
निधाय वत्सापाकरणम् । प्रातर्दोहायापरिस्तरणं देवा देवेष्विति क्रमः । पाणिप्रक्षा-
लनादि ॥ २ ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालभिति दशोत्तरणि हवींषि
निर्वपति ॥ ३ ॥ वायव्यस्य पयसः प्रातर्दोहवत्कल्पः ॥ ४ ॥

सद्यस्कालेऽपि प्रातर्दोहविधिरेषः ॥ ३-४ ॥

क. तत इत्यस्य “ साकमेधकालात् ” इति व्याख्या करोति श्रद्धदत्तः ।

अर्थमासपक्षेऽमावास्याया अनन्तरं साकमेधार्थं वचनम् । ततोऽर्थमासे पौरीमास्या शुनासीरीयेणेषु
ततः पौरीमासी प्रकृतीष्टि कृत्वा वपनमिति ।

ख. “ एतद्वाश्वाणान्येव पश्च हवींषि ” इति श्रुतिवचनबलात् वैश्वदेवं वरुणप्रधाससाकमेधशुनासीरीयाणाम्
(आप. ५-३-२६) इति परिभाषावचनाच्च शुनासीरीयस्य वैश्वदेवव्रकृतिकर्त्वे सिद्धेऽपि पुनरत्र
वैश्वदेववत्कल्पः ॥ इति वचनात् अनूयाजेषु अष्टावायाः पाशुकाः ।

ग. उत्तमेतोत्तमम् (आप. श्रौ. ९. ३. १. २.) इत्यादीनां धर्मणां प्राप्तिरिति । सूत्रान्तरकारैः
वैश्वित् महाहविःकल्पोऽत्रात्सिदिष्यते । तत्रिवृत्यर्थं पुनर्वचनमिति श्रद्धदत्तः । see A. S. Ed.
आप. श्रौ. Vol. II, P. 87.

घ. ततो अहे अयहे सत्रेण सञ्चास्य कर्मण एकस्मिन्नेवाहनि विधानावगमाच्च सद्यस्कालत्वमिति ।

क. सद्यस्कालपक्षे प्रयोग उच्यते ।

अथैकेषाम् । पञ्च सञ्चराणि निरुप्य वायव्या यवागृः प्रति-
धुर्गवेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशो द्वादशकपालः । हन्द्राय शुनासीराय
सुचा जुहुत नो हविः । जुषतां प्रति मेधिरः । प्रहव्यानि घृतवन्त्यस्मै
हर्यश्वाय भरता सजोषाः । हन्द्रतुर्भिर्ब्रह्मणा वावृथानः शुनासीरी
हविरिदं जुषस्वेति शुनासीरीयस्य याज्यानुवाक्ये । सौर्य एककपाल
इति ॥ ५ ॥

एकेषां न दश हर्वीषि । पञ्च सञ्चराणि कृत्वा वायव्या यवागृः क्षृतपेया चरुवत् ।
प्रतिधुक् सद्यो दुग्धं पयो लैकिरुक्तम् । एतदेवास्मै शृतं कुरुते लिङ्गात् ।
आसादनादि सान्नाय्यवत् । सर्वं वा श्रणवर्ज सान्नाय्यवत् । हन्द्राय शुनासीराय, सौर्य-
एककपाल इत्यष्टौ । विश्वे देवा हव्यैरक्षध्यम् । हन्द्र शुनासीर वायो । इदमग्नेः सवितुः
पूष्णः, इन्द्राग्न्योः, इन्द्रस्य, सौर्यस्य इदं सोमस्य सरस्वत्याः विश्वेषां देवानाम् । वायवे
हविरिन्द्रियम् । वायवे देवेभ्यो हव्यम् ।

नवं प्रयाजानूयाजाः ॥ ६ ॥ पञ्चं प्रयाजं व्यनूयाजमित्येके ॥ ७ ॥
संसर्वेऽस्यंहस्पत्याय त्वेति मासनद्वैककपालमभिजुहोति । द्वादश-
गवं सीरं दक्षिणा ॥ ९ ॥

सीरं लाङ्गलं द्वादशमिर्बलीवर्द्देः युक्तम् । तस्य प्रतिग्रहः । उत्तानस्वेति ॥ ९ ॥

षड्योगं वा ॥ १० ॥

षड्योगं पद्मिर्युक्तम् ॥ १० ॥

उष्टारावित्येकेषाम् ॥ ११ ॥ “उष्टारं वा ॥ १२ ॥

उष्टारौ प्रासङ्गिकौ धुर्यौ वर्जयित्वा । ब्राह्मणा इदं वः सीरं अथमध्य इति
सङ्कल्पयति । एककपालदक्षिणेत्युपदेशः ॥ १२ ॥

क, शृता च सा पेया च शृतपेया । यवागृरेव सा व्रीह्यादिसिर्विष्णवादनीया । अतस्तत्र निर्विष्णवादिश्रपणा-
न्ते कर्तव्यम् ।

ख, “द्वादशगवं सीरं” इत्यश्च द्वादशमिर्गोमिर्वहनयोर्य दीर्घं लाङ्गलमित्यर्थः । अतस्सीरमात्रस्य
दक्षिणात्वेन दानम् । न तु गोविशिष्टस्य दानम् । अतस्सीरमात्रस्य प्रतिग्रहात् तस्य चाचेतनत्वात्
अचेतनप्रतिग्रहे पठनीयः “उत्तानस्त्वा” इत्ययमेवात्र प्रतिग्रहमन्त्र इति ।

ग, यौ मुख्यौ प्रधानतया शकटवाहकौ गलीवर्द्दै तदपेक्षया मिष्मः प्रासङ्गिकतया यः शकटेनैव
सहाऽऽगस्त्वा त्वा ।

अथं श्वेतमेककपालस्य गां वा श्वेतम् ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा हदं द्वादशगवं सीरं वो ददामि । अथं श्वेतमेककपालस्य वो ददामि वलीवर्दं वा श्वेतम् ॥ १३ ॥

॥ इति विंशी कण्डिका ॥

अनुवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तं
वाक्स्याशीषु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो जपति । आशास इति
मन्त्रं संनमति । सिद्धभिष्ठः सन्तिष्ठते । सन्तिष्ठन्ते चातुर्मस्यानि ।

अनुवत्सरो वायुः ॥ १ ॥

अत्र पौर्णमास्येष्ट्रोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं वा वापयेत् ।
मन्त्रादिर्विक्रियते । एकं मासमुद्भूतपरमेष्ठी प्रजाभ्यः । तानाभ्यो
मह आवहदमृतं मत्याभ्यः । प्रजामनुप्रजायसे तदु ते मत्यामृतम् ।
येन मासा अर्धमासा ऋतवः परिवत्सराः । येन ते ते प्रजापत
ईजानस्य न्यवर्तयन् । तेनाहमस्य ब्रह्मणा निवर्तयामि जीवसे । अस्ति-
स्तिगमेनेति समानम् ॥ २ ॥

पौर्णमास्येति पाक्षिकम् । कथं व्याहारावनिष्ट्राऽपि वपनम् ॥ २ ॥

चातुर्मस्यैरिष्ट्रा सोमेन पशुना वा यजेत् ॥ ३ ॥

क्चातुर्मस्यैरिष्ट्रेति समुदायप्रयुक्तो वैकस्य पर्वणः प्रयोगे भवति ।

वैमृधवत् । सोमोऽमिष्टोमतुल्यः तत्प्रकृतित्वात् । चातुर्मस्याङ्गम् । अनेन न
भुच्यते ऋणात् । न चाऽत्र कामः । तथा पशुबन्धो निरुद्धतुल्यः । न निरुद्धार्थं
साधयति ॥ ३ ॥

क. चातुर्मस्यैरिति बहुवचननिदेशात् सर्वपश्चात्वमवगम्यते । अतस्संस्थाप्य पौर्णमासी वैमृधमनुनिर्वप्ति
इति वैमृधेष्ठिः पौर्णमासहविष्ट्रयाऽपि एवमय पशुयागः सोमयागश्च पर्वचतुष्टयाऽपि तदन्त एवानुष्टात-
ष्यम् । ऐकस्य पर्वणः समाप्तौ । अर्थं सोमयागो न प्रकृतिभूतोऽमिष्टोः । किन्तु तद्विकृतिभूते
ततुल्यं सोमयागान्तरम् । अतो नार्यं जायगानो वै ब्राह्मणविभिर्ङगत्रा जायते हत्यादिनावधीयति-
णपाकरणात्रीः । अभ्याङ्गत्वात् । अत एव च फलार्थैरपि नानुष्टानमस्य । अक्षानां स्वतन्त्रफलार्थस्वा-
भावात् । एवमेवं नांक्षे नित्यो निरुद्धपशुश्वाख्यः पशुयागः । चातुर्मस्याङ्गभूतस्य तद्विकृतिभूतः
कश्चिद्दर्शकः नानेन वाविकपशुयागारिद्विरिति । शदतास्तु “अमि चित्वा सौत्रामण्या यजेत्” इति
प्रसिद्धरैवाभिष्ठोमस्य प्रसिद्धस्यैव निरुद्धपशोः चातुर्मस्याङ्गवेनापि विभाने बाधकाभावं मन्वानः
तत्त्वानेवोग्योस्साधयति । (see page 88. आप. ध्रौ. Vol. II, A. S. Ed.)

फालगुन्या उद्बृष्टे सोमाय यजेत् ॥ ४ ॥

उद्बृष्टः शुक्रपक्षः । कफालगुन्याः परो यश्चैत्रशुक्रः तदादौ सोमाय दीक्षते । केचित्कालगुन्या अर्वाग्यः फालगुनीशुक्र एव परसंवत्सरे तदापीति । प्रदर्शनं चैतत् । यस्य चैत्रां परिसमाप्तिः तस्य चैत्र्या अपि परः शुक्र इति । पशुस्त्वनन्तरमपर्वणीत्युपदेशः । अनन्तरे पर्वणीति न्यायः । सर्वाङ्गत्वात् ॥ ४ ॥

तं ततो नानीजानमपरा फालगुनी पर्यवेयात् ॥ ५ ॥

यद्यपि न सम्पद्येत् । अनीजानमनिष्टवन्तम् । सोमेन पशुना वा अपरिसमाप्ते यागे आगामिनी फालगुनी चैत्री वा द्वितीया नातिकाभेत् । अतिक्रमे कालस्य सर्वप्रायश्चित्तम् । गकेचित्पशुकालातिक्रमे दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वात् पथिकृद्वैधानरावभिष्टुतं च कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

इति वै खलूतसृजमानस्य ॥ ६ ॥

४उत्सृजमानः यो न पुनर्यजते चातुर्मास्यैः तस्य सोमः पशुर्वा ॥ ६ ॥

अथ पुनरालभमानस्य फालगुन्याश्चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेष्टवा
॥ ७ ॥

॥ इत्येकविंशी कण्ठिका ॥

पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजेत् ॥ १ ॥

क. फालगुन्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजेतेत्युक्तम् । तत्र फालगुन्यामारभ्य चतुर्षु चतुर्षु मासेष्वेकैकं पर्व इत्येकः पक्षः । अस्मिन्पक्षे साक्षेधपर्वैणः कार्तिक्यामनुष्टाने कृते ततश्चतुर्षु मासेषु द्वितीयवर्षस्य फालगुनी प्राप्नोति । तस्यां शुनासीरीयमनुष्टाय तदनन्तरं कृष्णपक्षं व्यतीत्य तदनन्तरस्मिन्शुक्रपक्षे सोमयागार्थं वीक्षित्वा तदनन्तरस्मिन् चैत्रे पर्वणि तेन यजेतेति । फालगुन्याः पूर्वः शुक्रपक्षः तत्रैव शीक्षेतेति केचित् ॥

ख. यस्य चैत्र्यां वैश्वदेवारम्भः तस्यागामिन्यां चैत्र्यां शुनसीरीयः । तदनन्तरवैशाख्यां सोमयागः ।

ग. पशुकालातिक्रम इत्युपलक्षणं सोमयागकालातिक्रमस्यापि । एवं दर्शपूर्णमास इत्युपलक्षणं ज्योतिष्ठै-मस्यापि । अस्मये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्विषेदो दर्शपूर्णमासयाजी सन्धमावास्या पौर्णमासी वाऽतिपातयेत् (है. सं. २.३.२.१.) इति पथिकृदिष्टिः । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्विषेत् (है. सं. २.३.४.) इति विहिता वैश्वानरैषिः । ते उभे अपि ।

घ. चातुर्मास्यानामनुष्टाने पश्चद्वयम्—पर्वचतुर्षयं तत्तत्काले सकृदनुष्टायोत्सर्ग एकः पञ्चसंवत्सराविकालेषु पुनः पुनराश्वत्तिः (see आप. श्रौ. ८-२२.६) इत्यपरः । तत्र प्रथमपक्षेण योऽनुतिष्ठति स उत्स-जमानः । तस्यैव पशुयागः सोमयागो वा पर्वचतुर्षयान्ते ऽनुष्टेयाविति ।

पुनर्यो यजेत् स पुनरालभमानः पाञ्चसांवत्सरिकादिभिः सकृत्कृतैर्वा कृती भवति चातुर्मस्यैः । पञ्चसांवत्सरिकादिभिर्वा । स करोति फलभूयस्त्वार्थं कृत्वा सकलपमादौ । एव उपदेशस्तु पुनरालभमानस्येति वचनात् द्विरभ्यासो लभ्यते । न समाप्तः । पुनरालभमनस्य । चतुर्दश्यां चातुर्मास्यानां शुनासीरीयम् । पञ्चदश्यां वैश्वदेवम् । विरममाण एव सोमः ॥ १ ॥

एतेनैव पशुकामो यजेत् यस्मिन्नस्यतौ भूयिष्ठं गोषु पथः स्यात् ।

पशुर्वा । एतेनैव वैश्वदेवेन पशुकामः यस्मिन् क्रतावस्य गोषु बहुपयो भवति एव प्रावृष्टिं वसन्ते वा । एकस्याऽपि प्रयोगे वैधानरपार्जन्यौ पञ्च होता च । न तु सोमः पशुर्वा ॥ २ ॥

एतेनैव प्रजाकामः पशुकामो वा यजेत् ॥ ३ ॥

प्रजाकामपशुकामस्य ऐस्वकाले वैश्वदेवमेव ॥ ३ ॥

अथैकेषाम् । वैश्वदेवेनेतरेषां पर्वणां स्याने पशुकामो यजेत् यावत्सहस्रं पश्चन्प्राप्नुयात् । अथेतरैः स्वकालैर्यजेत् ॥ ४ ॥

अथैकेषां पशुकामस्य वैश्वदेवाभ्यासो वरुणप्रधासादीनां स्याने पशुकामस्य व्यावत्सहस्रं पूर्णमिति । पूर्णे वरुणप्रधासादीनि स्वकालानि करोति । यदा त्वपरिसमाप्ते साकमेधकाले शुनासीरीयकाले वा प्राप्यते सहस्रं तदा स्वकाले साकमेघशुनासीरीयाभ्यामिष्ठ्वा ।

क. कृती कृतकृत्यः । सकृत्कृतैरेव नित्यसिद्धेः तावैव कृत्यो भवति । फलभूयस्त्वार्थं पाञ्चसंवत्सरादिकाः पक्षाः । चातुर्मस्यारम्भ एव स पक्षः सकृत्ये उल्लेखनीयः ।

ख. उपदेशमतं तु नित्यस्यापि द्विरुष्टानमावश्यकम् । अथ पुनरालभमानस्येति सूत्रे कामांशयोगेनैव विकल्पव्रतात् । तत्र चैकस्थैव पुनश्चबद्धय प्रयोगात् । पञ्चसांवत्सरिकादिपक्षपरिप्रहे पुनः पुनरिति वक्तव्यत्वादिति ।

ग. तयोरन्यतरस्मिन्वर्षतौ वसन्ततौ वा पशुकामो वैश्वदेवेन यजेत् । तत्र वैश्वानरपार्जन्ययोः प्रथेकाङ्गत्वेन एकपर्वानुष्टानेऽपि तौ कर्तव्यौ । पशुसोमौ तु न कर्तव्यो । तयोस्सुदायाङ्गत्वात् ।

घ. पूर्वसूत्रे केवलपशुकामोऽशेषविधिः । अत्र तु प्रजाकामपशुकामस्य । अतथ वैवलपशुकामस्य “यस्मिन्नन्तु” इति विधिः । प्रजापशुभयकामस्य तु केवले वसन्त एव वैश्वदेवस्येति ।

ङ. गवां सहस्रस्य प्राप्ति यावत् पशुकामेन वैश्वदेवमेव पर्वं पुनः पुनरावर्तनीयम् । न तु वरुणप्रधासादीनामनुष्टानम् । शोसहस्रे प्राप्ते सति ततो वरुणप्रधासादीनां स्वकाले यजनम् । न तु वैश्वदेवस्याभ्यामिति ।

इतरैरिति वचनादनिष्टैव स्वकाले वैश्वदेवेन, कवरुणप्रधासैः स्वकालैरिष्ट्वा विरमतीत्युपदेशः। अथ वा मा भूक्तमभेद इति प्राप्तकालैरपि च साकमेधादिभिरनिष्ट्वा वरुणप्रधासैरेव स्वकाले यजत इति ॥ ४ ॥

शुनासीरीयेण ग्रामकामो वर्ष्य उदके यजेत ॥ ५ ॥

“वर्ष्य उदके यजेतेति श्रुतिः ॥ ५ ॥

वर्ष्यमुदकमन्वयसाय तत उदकार्थान्त्कुरुते ॥ ६ ॥

अस्यापि विधिः यत्रोदर्कं वर्ष्यं तत्र गत्वा यजेत । वर्ष्यादिवोदकार्थाः शुनासीरीयस्य ॥ ६ ॥

**एतैनैव प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो ब्रह्मवर्चसकामो-
ऽग्नाद्यकामो वा यजेत ॥ ७ ॥**

तस्यैव चोत्तरे कामाः ॥ ७ ॥

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु मासान्संचष्टे ॥ ८ ॥

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु “मासगणना । न चावनेन नापि सौरेण । चान्द्रमसैरेव संचष्टे गणयन्ति ॥ ८ ॥

क. वरुणप्रधासैः वरुणप्रधाससाकमेधशुनासीरीयैः । एवं च वैश्वदेवमकृत्वैर्वैभिरेव विभिरिष्ट्वा विर-
मेदित्युपदेशमतम् ।

ख. साकमेधकाले गोसदाप्यपूरणे साकमेधशुनासीरीयोः स्वस्वकालेऽनुष्टाने वैश्वदेवानन्तरे वरुणप्रधासाननु-
ष्टानेन ऋग्मन्त्रः प्रसर्यते । तदप्रसक्त्यर्थं साकमेधशुनासीरीयोः कालपासावप्यनिष्टैव संवत्सरं यावत्
तिष्ठेत । ततध्य वरुणप्रधासकाल आगते तत्र तेनेष्ट्वा ततः साकमेधशुनासीरीयाभ्याः स्वस्वकाल
इष्ट्वा विरमेदितिपक्षान्तरम् ।

ग. यत्र वर्षसम्पन्नमुदकमवरुद्दे तदागस्थलादौ तत्र गत्वा यजेतेति ।

घ. यस्मिन्पर्वणि वैश्वदेवानुष्टानं ततो मासगणना । पर्वद्वयमेवो मासः । एवमष्टु पर्वषु गतेषु पर्वन्तरात्म-
ष्टानमिति । न विशद्विवसायकेन सावनेन न वा सूर्यसङ्कान्तिनिमित्तकेन सौरेण वा ग्रहणमिति ।

ङ. अये भावः—पुनरारम्भपक्षे यथावदविकृतमेवानुष्टाने वर्षद्वयेऽपि । तृतीये वर्षे फालग्रन्था, पूर्णिमायामेव
शुनसीरीयानुष्टानम् । अनन्तरे मासपर्यन्तं तूष्णीमवस्थानम् । तस्मिन्काले न चातुर्मास्यग्रतानुष्टानम् ।
अनन्तरस्थां चैर्या पौर्णिमास्यां वैश्वदेवानुष्टानम् । एवं संवत्सरद्वयमनुष्टान्य ततः सोमेन पशुना वा
यष्ट्यमिति ।

पञ्चसांवत्सरिकाणि व्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥ श्रीनृतून्संवत्सरा-
निष्ठ्वा मासं न यजते । द्वौ पराविष्ठ्वा विरमति ॥ १० ॥

तृतीयः संवत्सरः । चतुर्दश्यां शुनासीरीयं पञ्चपश्यां वैश्वदेवमित्यविकृतं सर्वम् ।
तृतीये तु पञ्चदश्यामेव शुनासीरीयम् । न चान्तराल (ले?) व्रतानि मासम् । पौर्णमास्यां
वैश्वदेवेनेष्ट्वा पूर्ववत्संवत्सरद्वयम् ॥ ९-१० ॥

चैष्यां तूपकम्य द्वाविष्ट्वा मासमनिष्ट्वा श्रीन्परानिष्ट्वा विरमति
॥ ११ ॥

यदा तु चैष्यामारभः तदा द्वितीयसंवत्सरे चैष्यां शुनासीरीयम् । न चान्तराल-
व्रतानि मासम् । यस्यां वैश्वदेवम् । अविकृतानि त्रीणि । एष पञ्चसांवत्सरिको विधिः ।

अथ पञ्चदशाधार्षिकाणि । एतान्येव द्विः ॥ १२ ॥

पञ्चदशवार्षिकाणि । एतान्येव पञ्चसांवत्सरिकाणि कृत्या पश्चाद् द्विरभ्यासं
तेषामेव करोति । ततः पञ्चदश भवन्ति । उपदेश एतान्येव द्विरिति दशापि लभ्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरपरिमितं वाभ्यस्येत् ॥ १३ ॥

त्रिरिति पञ्चदश । अपरिमितं वा न वाऽभ्यासः । नास्ति श्रुतिरभ्यासविधायिकेति
केचित् ॥ १३ ॥

विज्ञायते च स त्रिषु त्रिषु संवत्सरेषु मासं न यजत इत्येत-
द्वचनोऽभ्यासः ॥ १४ ॥

स त्रिषु त्रिषु संवत्सरेषु मासं न यजत इत्येतद्वचनोऽभ्यासः । चातुर्मास्ययाजी
त्रिषु त्रिषु पूर्णेषु मासं न यजेत । यान्यन्तरालव्रतानि तानि करोति । तृतीये संवत्सरे
फालगुन्यामेव शुनासीरीयम् । परस्यां च वैश्वदेवमिति । त्रिषु त्रिविति वीप्सावचनं यस्य
चातुर्मास्यानामभ्यासः तस्य विधायकम् । तस्य भवत्येतद्वचनम् । चातुर्मास्याभ्यासो
वीप्सावचनाद्वि भवति इत्यध्यवसाय चातुर्मास्यानामभ्यासः कर्तव्य इति । अभ्यासं च
कुर्वन् त्रिषु त्रिषु संवत्सरेषु मासं परित्यजति । पञ्चसांवत्सरिकाणान्तु प्रत्यक्षा श्रुतिः ॥ १४ ॥

पञ्चसांवत्सरिकेषु वैश्वानरपर्जन्या पञ्चहोता च नाभ्यावर्त्तेते ।
एकोपक्रमत्वात् । यथान्वारम्भणीया यथान्वारभ्यणीया ॥ १५ ॥

पञ्चसांवत्सरिकादिपु वैश्वानरपार्जन्यान्वारम्भणीया पञ्चहोता चाऽरम्भार्थत्वात् नाऽवर्तते । एकोपक्रमत्वात् । एको ह्यारम्भः पञ्च पञ्चदशापरिमितं वा । यथान्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासयोरेक आरम्भो यावज्जीवप्रयोग इति सकृत्क्रियते तद्विद्वाप्युभयं निवर्तते अन्वारम्भणीया पञ्चहोता च आरम्भार्थत्वात् ॥ १५ ॥

॥ इति द्वाविंशी कण्डिका ॥

इति धूर्तस्वामिविरचिते आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्येऽष्टमप्रश्ने षष्ठः पटलः समाप्तः ॥

अष्टमप्रश्नोऽपि समाप्तः ॥

श्रीः

अथ हौत्रं पशोः^१

‘अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहि’ इत्युक्ते “‘प्र देवं देव्या” इति सप्तणवसुपाशु त्रिः परिदधाति । “‘अयमु प्य” इत्युच्चैः प्राणसन्तानमनिमनुगच्छति । पश्चात्पाशुवन्धिकाया वेदेस्तिष्ठन् निहितेऽग्नौ “‘कुलगिनम्” इति प्रतिपाद्यते । “‘त्वं दूत” इति परिधानीयां त्रिः^३ । ‘यूपायाज्यमानायानुब्रूहि’ इत्युक्ते “‘अज्ञन्ति त्वा” इति त्रिः ।

१. B. Ms. 2. reads पशो

२. B. Ms. 1. reads तिष्ठन्ति for तिष्ठन्

३. B. 2. reads परिधानीया and omits त्रिः

१ प्र देष्यं देव्या यिथा भरता जातवेदसम् । हृष्टा नो वक्षदानुषोऽम् ॥

२ अयमु प्य प्रदेवयुहीता यक्षाय नीयते ।

रथो न योरभीत्युत्तो घृणीवाक्षेतति त्मनः ॥

अथमनिरुद्धव्यत्यमृतादिव जन्मनः ।

सहस्रश्चित्सहीयान्देशो जीवातये कृतः ॥

(ऋ. सं. १०.१७६.३.४.)

इडायास्त्वा पदे वयं नाभा पूर्थिया अधि ।

जातथेदो निरीमस्यग्ने हृष्टाया वोल्हये ॥

अरने विशेषिस्त्वनीकरेवैरुर्णावन्तं प्रथमस्तीद योनिम् ॥

३ कुलायिनं घृतवन्तं ५ सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय सातु ।

सीद होतस्त्व उ लोके चिकित्यान्तसादया यज्ञं सुकृतस्य योनी ॥

देवार्थीर्दिवात् हृषिषा यजात्यन्ते वृहद्यजमाने वयोधाः ।

निं हृता होतृष्ठवने यिदानरथेषो दीदिवाऽ असदत्सुदक्षः ॥

अदृध्यतप्रमतिर्थिणिष्ठस्त्वन्तंभरत्शुचिजिह्वो धर्मिनः ॥

(तै. सं. ३.५.११)

४ खं तूतस्त्वमुनः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्त्वं तनूनामप्रयुच्छर्षीयद्वोधि गोपाः ॥

५ अज्ञवित् त्वामध्वरे वेवयन्तो यनस्पते मधुना दैत्येन ।

यदूर्ध्वरितष्ठा द्रविणेह धात्ताधदा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥

उच्छृयस्त्व वनस्पते वर्जन् पूर्थिया अधि ।

सुमतीमीयमानो वर्चोधा यशदाइसे ॥

समिद्दस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्रश्व वस्वानो धजर ५ सुवीर्यम् ।

आरे अमादमति बाधमान उच्छृयस्त्व महते सौभग्याय ॥

तृतीयाया अर्द्धचर्चे विरम्य । ‘उच्छ्रीयमाणायानुबूहि’ इत्युक्ते “‘ऊर्ध्वं ऊषुण्” इति प्रतिपद्यते । सर्वत्रार्द्धचर्चे विरमणम् । “समर्थ आविदथे वर्द्धमानः” इति विरम्य ‘परिधीयमाणायानुबूहि’ इत्युक्ते “‘पुनन्ति धीरा” इति प्रतिपद्यते । “‘युवा सुवासा” इति परिधानीया^३ त्रिः । उपविष्टेनाङ्गजनादि । ‘मध्यमानायानुबूहि’ इत्युक्ते “‘अभिल्ला” इति त्रिः: “समीधे दस्युहन्तमम्” इति विरम्य ‘जातायानुबूहि’ इत्युक्ते “‘धनञ्जयम्” इति प्रतिपद्यते । “न विभ्रते” इति विरम्य ‘प्रहियमाणायानुबूहि’ इत्युक्ते “‘विशामनिम्” इति प्रतिपद्यते । “‘यज्ञेन यज्ञम्” इति परिधानीया^३ त्रिः । मन्थनादुत्थितोऽपरेण ‘श्रोणी

१. B. 2. reads विरमति

२. B. 2. reads only परिधानीया

३. B. १. reads परिधानीया त्रिः:

४. श्रोणी इति क

१ ऊर्ध्वं ऊषुण् ऊतथे तिष्ठ देवो न सविशा ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सविता यदञ्जभिर्वीधज्जिविह्न्यामहे ॥

ऊर्ध्वी नः पाण्य ऽ हसो निरेतुना विश्व ऽ समितिर्ण दह ।

कृथी न ऊर्ध्वी चरथाय जीवसे विका देवेषु नो दुवः ॥

जातो जायते सुदिनत्वे ध्वन्ना ऽ समर्थ आ विदधे वर्द्धमानः ॥

२ पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवथा विप्र उदियर्ति वाचम् ॥

३ युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः ।

तं श्रीरासः कवय उश्यविन्त स्वाध्यो मनसा देवयन्तः ॥

४ अभिल्ला देवसवितरीशानं वार्याणाम् । सदावन्भागमीमहे ॥

मही धीः पृथिवी च न इमं यज्ञं सिमिक्षाताम् । पिपृतो नो भरीमसिः ॥

त्वामग्ने पुष्करादथर्वा निरमन्थत । मूर्वी विश्वस्य वाघतः ॥

तमु त्वा दध्यद्यूषिः पुत्र ईर्धे अर्थर्थणः । वृश्वहृणं पुरन्दरम् ॥

तमु त्वा पात्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् ॥

५ धनञ्जयं रणे रणे । उत शुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाऽजनि ।

धनञ्जयो रणे रणे । शायं हस्तेन खादिनं शिर्ण जातं न विभ्रति ॥

६ छिक्षामग्निं स्वध्वरम् । प्र देवं देवयीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ निपीदतु ॥

आ जातं जातवेदसि ग्रिथ शिक्षीताऽतिथिम् । स्वोन आ गृहपसिम् ॥

अग्निनाऽपिनः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हस्यवाढ जुह्वास्यः ॥

स्वं ह्याने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे ॥

तं मार्यन्त सुक्रतुं पुरो यात्रानसाजिषु । स्वेषु क्षयेषु वाजिनम् ॥

७ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि ग्रथमास्यासन् ।

ते ह नाकं भहिमानस्सचन्त यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति देवाः ॥

प्रकृतिवत् । समिध्यमानवतीं समिद्वतीश्वान्तरेण 'पृथुपाजवत्यौ धायये । "त्वं वसा" इति परिधानीया सर्वेषाम् । पुनः पशौ विधानात् । 'समिद्वः प्रेष्य' इति चोक्ते "होता यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्वम्" इति प्रयाजप्रैषो मैत्रावरुणस्य । पूर्वमेव वरणे कृते

I. B. I. reads प्रकृतिवकृते

- १ पृथुपाजा अमर्त्यो धृतनिर्गिक् स्वाहृतः । अश्रीर्यजस्य हृष्यवाट् ॥
स शाश्वो यत्सुख इत्था धिया यज्ञवन्तः । आ चक्रुभिस्मृतये ॥
- २ त्वं वरुण उत भित्रो अमे त्वा वच्छन्ति मतिमिवरिष्ठाः ।
त्वे वसु सुषणनानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥
- ३ होता यक्षदग्नि समिधा सुषमिधा समिद्वं नाभा पृथिव्यास्सङ्घे वामस्य ।
वर्षमन्दिव इडस्पदे वेच्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १ ॥
होता यक्षत्तन्नपातमदितर्यम् भुवनस्य गोपाम् ।
मध्वाऽथ देवो देवेभ्यो वेवथानान्यथो अनकृतु वेच्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २ ॥
होता यक्षशरारासन्नुशाश्च नृः प्रणेत्रम् । गोभिर्विषपाशान्त्याद्वारैः
शक्तीवान् रथैः प्रथमयावा हिरण्यैश्रन्द्री वेच्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३ ॥
होता यक्षदग्निभिर्हिंडितो देवो देवा ५ भावक्षद् दूतो हृष्यवाइमूरः ।
उपेमं यज्ञमुपर्मा देवो देवहृतिमवतु वेच्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ४ ॥
होता यक्षदहिंस्सुषूरीमोण्ड्रदा अस्मिन्न्यज्ञे वि च प्र च प्रथता ५ स्वासस्थं देवेभ्यः ।
एमेनमय वस्त्रो रुदा आदिल्यास्सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेच्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ५ ॥
होता यक्षद् दुर ऋज्वा: कवल्पोऽकोषधात्रनीरुदाताभिर्जिहतां विपक्षोभिःश्रयन्ताम् ।
सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृथो वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ६ ॥
होता यक्षदुष्टासानक्ता बृहती सुपेशासा नृः पतिभ्यो योग्नि कृणवाने ।
स ५ स्यमाने इन्द्रेण देवैरिदं बहिस्सीदतां वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ ७ ॥
होता यक्षद् दैव्या होतारो मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा ।
स्विष्टमयान्यः करदिषा स्वभिर्गूर्तमन्य उर्जा सतवसेमं यज्ञे दिवि देवेतु धत्ता वीतामाज्यस्य
होतर्यज ॥ ८ ॥
होता यक्षतिस्त्रो देवीरपसामपस्तमा अचिद्वद्मधेदमपस्तमश्ताम् ।
देवेभ्यो देवैरेवमयो वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ९ ॥
होता यक्षस्वष्टारमचिष्टुमपाहं रेतोधां विश्रवसं यशोधाम् ।
पुरुरुपमकामकर्णनं सुपोषः पोषैस्स्यात्सुवीरो वीरैर्येच्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १० ॥
होता यक्षद्वन्नस्पतिसुपावस्त्रक्षद्वियो जोटार५ शशमन्नरः ।
स्वदात्सविति श्रुतुथाद देवो देवेभ्यो हृष्यवाइ वेच्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ११ ॥
होता यक्षवस्त्रि स्वाहाऽज्यस्य स्वाहा मेवस्तस्याहा स्तोकानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां स्वाहा
हृष्यसूक्तीनांम् ।

पशुं दैव्याश्च मनुष्याश्च । मेषो यज्ञः, तत्र भवा मैध्याः । ^५तुरः अन्तरा चात्वालोत्करौ । तदा तमुपनयत द्वारं चात्वालोत्करावन्तरेण नयत । ^६पशुमेषः, तस्य पतिरिन्द्रश्चामिश्र । आशासाना ^७एतामाशिषमिच्छन्ति^८ —यथा मैध्यपतिम्यां मेषः पशुर्भवति । इन्द्रस्य चाग्नेश्च मेषमिच्छन्तो मेष्यं ‘द्वारमुपनयत । हरतेर्भकारः’, ‘हृग्होर्भच्छन्दसि’ इति । ^९प्रहरत- अस्मै पशवे पाकार्थमित्याभीष्ठ उच्यते । सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम् । उपाकरण- ^{१०}दर्मस्यात्तरणं कुरुत यत्र ^{११}प्राप्ताण्यात्^{१२} भवतीत्यच्चर्युरुच्यते । विशिष्टं हि^{१३} श्रेयः ^{१४}पशुः प्राप्तोति, यत्याप्यते ^{१५}तपोमिः “अग्निः पशुरासीत्” इति लिङ्गात्, स्मृतेश्च । अत एन मात्रादयोऽप्यनुमन्यन्तामिति पशुसंस्कारः । यथा हि ^{१६}राजा पुत्रं ^{१७}प्रयाजयेद्युच्यमानः । मात्रादयोऽप्यनुमन्यन्ते ^{१८}जयेऽपि मरणेऽपि स्वर्गं इति । इवमिहापि । ^{१९}माता अनुमन्यते । ^{२०}पातीति पिता ^{२१}रक्षतीति । आता भर्तव्यं इति । सगभ्यं इति ^{२२}समाने गर्भे भवः ।

सगभ्यः । अनु सखा सयूध्यः । उदीचीना ^{२३} अस्य पदो निधत्तात् । सूर्यं चहर्गम्यतात् । वातं ग्राणमन्वसृजतात् । दिशः श्रोत्रम् । अन्तरिक्षमसुम् । पृथिवीं शरीरम् । एकघाऽस्य त्वचमाच्छतात् । पुरा नाम्या अपिशसो वपामुत्सिदतात् । अन्तरेवोम्माणं वारयतात् । क्षेयनमस्य वक्षः कृषुपातात् । प्रसासा वाहु । शाला दोषणी । कल्पयेवासा । अचिछदे ओणी । कवचोरुं सेकपर्णाऽष्टीवस्ता । षट् वातिरस्य वक्त्रः । ता अनुष्यो ष्याक्रयतात् । गात्रं गात्रमस्यानुनं कृषुपातात् । ऊवच्यगोहं पार्थिवं स्खनतात् । अस्ता रक्षः संसृजतात् । वलिष्युमस्य मा राविष्ट । लरुकं मन्यमानाः । नेत्रस्तोके तनये । रविता रवच्छमितारः । अग्निगो शमीष्वम् । सुशमि शमीष्वम् शमीष्वमग्निगाढ़ अपाप ।

(तै. ब्रा. ३.६.६.)

१. B. १. reads पशुं मेषं तस्य पती.	२. Ibid पतेषां.
३. B. १. and २ read इच्छन्तः.	४. B. १. reads द्वार पर्ती.
५. Ibid भकारादेशः	६. क reads प्रहरति.
७. B. १. reads दर्मस्तरणं	८. B. २. reads मरणं
९. B. २. omits हि.	१०. B. १. reads पशुं
११. B. १. adds दान	१२. B. २. reads राजुत्रं प्रयोजने युध्यमानं.
१३. B. १. reads प्रयोजयते.	
१४. B. १. reads जयेऽपिसुखम्. B. २. reads जये सुखं मरणे स्वर्गमयि.	
१५. B. २. reads पिता for माता.	१६. B. २. reads पाति रक्षतीति.
१७. B. १. omits रक्षतीति and adds भर्तीति before आता.	
१८. B. १. reads समानगर्भे.	
क. दुरः—द्वारो हविमर्गार्ति, विशसनहेतूर् पदार्थान्वेति सायणः । मैध्यपतिशब्दस्य यजमानपरस्ये यजमानाय यो मेषः पशुः तं मेष्या भवन्तः ऋदिवजः दुरः यज्ञद्वारं चात्वालोत्करयोर्मध्यं यजमान-फलमाशासानास्सन्त उपनयत । देवता रक्षे तु देवतायै मेषं पशुमाशासाना मेष्या भवन्तस्तं दुरःप्रति उपनयत इत्यर्थः ।	

आज्ञानात् । यद्वचनान्तु 'जमदग्निव्यतिरिक्तानामेवैताः । ' पर्यभये क्रियमाणायातुवृहि',
इत्युक्ते 'मैत्रावरुणो "अभिर्होता नो अध्वर" इत्याद्यामुत्तमाश्च त्रिग्रह । ऋक्षु त्रिवैचन-
माद्यान्तयोः, न प्रैषेषु । ऋक्ष्वेव च प्रणवो याज्यावर्जम् । 'कुउप प्रेष्य' इति चोक्ते
"अजैदग्निः" इत्यधिगुप्रैपं मैत्रावरुणः । 'दैव्याश्शमितार' इत्यधिगुणं होता ।
यथाप्रेषितं कुर्वन्ति । 'अभिर्वायुश्च' दैव्यौ शमितारौ शमनस्य पशुगारणस्य कलारावुगौ
देवानां शमिताराविति । तयोः पूजार्थं वहुवचनम् । उत शब्दोऽप्यर्थे । अपि मनुष्या-
शमितारः एकत्वाच्छमितुः ऋत्विभिस्सह वहुवचनम् । आरभध्वम् 'आलगध्वमिम्

आ नो यज्ञं भारती तूयमेरिवडा मनुष्वदित्व चेतयन्ती ।
तिक्तो देवीर्वैहिरिदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ९ ॥
य इमे आश्रुपृथिवी जनित्री स्वैरपिशद् सुवनानि विश्वा ।
तमय द्वौतरिषितो यज्ञीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ १० ॥
उपावरुजत्मन्या समञ्जदेवानां पाथ ऋतुथा हर्विषि ।
घनस्पतिश्शमिता देवो अभिः स्वदम्भु हच्यं मधुना घृतेन ॥ ११ ॥
सधो जातो अथमिसीत यज्ञमसिद्वेवानामभवत्पुरोगाः ।
अस्य होतुः प्रदिश्वतस्य वाच्चि स्वाहाकृत ः हविरवम्भु वेवाः ॥ १२ ॥ (तै. ब्रा. ३.६.३)

१. B. 2. reads जमदग्नीनामेवैताः

२. B. 1. omits मैत्रावरुणः

३. क and B. 1 omit च

४. क and B. 2 read देवतानां

५. B. 1 adds शमितार इति after वहुवचनं

६. क omits आलगध्वम्

क. 'उगप्रेष्य होतर्हैव्या देवेभ्यः' इत्यधर्वयुणोक्ते "अजैदग्निः" इति प्रैपं मैत्रावरुणः पठेदित्यर्थः ।
ख. अधर्वयुशमित्रादय इति ।

ग. अधिगुमन्त्राणामर्थो विविष्यते ।

घ. अन्ते "उगो देवानां शमितारौ" इति द्विवचनश्ववणातुपक्रमे थुते "दैव्याः शमितार" इति
वहुवचनं पूजार्थतया नेत्रम् ।

१ अभिर्होता नो अध्वरे वाजी सन् परिणीयते । देवो देवेषु यज्ञियः ॥
परि त्रिविष्टव्यवरं यात्यप्ती रथीरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् ॥

परि वाजपजिः कविरमिहैव्यान्यकमीत् । दधप्रत्नानि दाहुपे ॥ (तै. ब्रा. ३.६.४)

२ अजैदग्निरसद्वान्नं नि देवो देवेभ्यो हृव्यवाट् प्राणोमिहिन्नवानो ।
धेनाभिः कल्पमानो यज्ञस्यायुः प्रतिरन्तुपग्रोभ्य होतर्हैव्या देवेभ्यः ॥ (तै. ब्रा. ३.६.५)

३ दैव्याश्शमितार उत मनुष्यां भारभध्वम् । उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यो
मेधम् । प्रासा आर्द्धं भरत । स्तुषीत वर्हिः । अन्वेन भाता मन्यताप्र । अनु विसा अनु भ्राता

होता 'प्रशास्तारं तीर्थेन प्रपाद्य दण्डमस्मै प्रयच्छेत्—' मित्रान्तर्यात् बाहुभ्यां प्रशास्तोः प्रशिष्या प्रयच्छामि' इति । 'द्विदादृत्यात् स्वा बाहुभ्यां प्रशास्तोः प्रशिष्या प्रतिगृह्णाम्यवक्रोऽविधुरो भूयासम्' इति 'प्रशास्ता प्रतिगृह्ण यथान्तरे मवति तथा परिहरति । वेदां दण्डमवष्टभ्य दक्षिणतो होतुः प्रहस्तिष्ठन् ३प्रैषानन्वाह प्रशास्ता । एकादशा प्रयाजप्रैषाः । 'नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुभकानम् । तनूनपादन्येषाम् । प्रयाजकाज्या अप्रियो होतुः । "३समिद्दो अद्य" इत्येव सर्वगोत्राणामस्माकं, ऐन्द्रान-

1. B. 1 and 2 read मैत्रावरुणश्च प्रशास्तार
  2. B. 1. reads प्रतिगृह्णाति between इति 3nd प्रशास्ता B. 1. and 2 omit प्रतिगृह्ण
  3. B. 1. omits प्रैषान्
  4. B. 1. and 2 read इत्येत् for इत्येव
- क. "समिद्दो अनिः" इति शुनकानाम्, "जुषरव नस्समिधम्" इति वसिष्ठानाम् 'समिद्दो अद्य'" इति सर्वेषाम्' (आश्व. थौ., ३.२) इत्याश्वलयनोक्ते: बहृचाना "समिद्दो अनिः" इत्यादय अप्रियः । अस्माकं तैतिरीयाणान्तु "समिद्दो अद्य" इत्येव तैतिरीयब्राह्मणे ऐन्द्राभपशुप्रकरणे सेषामेव पाठात् । एतदर्थमेव हि तेषां तत्र पाठ हति ।
- ख. "समिद्दो अद्य मानुषः" इत्यादय द्वादशमन्त्राणाम् 'आशी' इति सज्जा । अमिः, तनूनपात्, नराशंसः, इहः, वर्हिः, वेष्यो द्वारः, उषासानकता, दैव्यो होतारां, तिसो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाकृतिरिति द्वादशाश्रीदेवताः ।
- १ समिद्दो अद्य मानुषो दुरोगे देवो देवान्यजसि ज्ञातवेदः ।
अा च वह मित्रमहश्चकित्वान् त्वं बूतः कविरसि प्रवेताः ॥ १ ॥
तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्या समञ्चन्त्सवया सुजिङ्क ।
मन्मानि धीभिरुत यज्ञमूलधन्देवत्रा च कृणुद्धार्घवरं नः ॥ २ ॥
नराश ५ सस्य महिमानभवाऽपस्तोषाम यजतस्य यज्ञः ।
ते सुक्रतवश्चुच्यो दिर्यं धाः स्वदम्नु देवा उभयानि हस्या ॥ ३ ॥
आजुद्वान ईरुद्वो वन्यश्चायाद्यभे वसुभिस्तजोषाः ।
त्वं देवानामसि यह्न होता स एनान्यक्षीयितो यजीयान् ॥ ४ ॥
प्राचीनं वर्हिः प्रविशा युषिष्या वस्तोस्या बृज्यते अग्ने अन्हाम् ।
व्युग्रते वितरं वरीयो देवेभ्यो अविलये स्योनम् ॥ ५ ॥
व्यचस्ततीहर्विच्या विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः कुरुभमानाः ।
देवीङ्गरो बृहस्पतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत्य सुप्रयाणः ॥ ६ ॥
आसु यज्यन्ती यजते उषाक उषासानका सदतां नि योनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुखमेऽविश्रियं मुक्तपिशं दधाने ॥ ७ ॥
दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजच्यै ।
प्रचोदयन्ता विद्येषु कारु प्राचीनं यजोतिः प्रविशा दिशन्ता ॥ ८ ॥

सखा मित्रम् । समानयूथे भवः सयुध्यः । ^१उदीचीनानस्य पदो निधत्तात्
स्थापयेति शमितोच्यते । चक्षुरादीनि यथोलोकं ^२गमयतेति, तत उत्पत्तेः । चातं प्राण-
मन्ववसृजतादिति । यस्मात्सृष्टं तस्मिन्नेव च ^३ क्षेत्रव्यमिति । दिग्भ्यः ओत्रम्
तत्रैव ‘नीयते । असवः प्राणाः ते ^४अस्य सन्तीति असुमच्छरीरम्, लोपो मतोः ।
अन्तरिक्षं आवापृथिव्योरन्तरम्^५ । तदस्य ‘शरीरं प्राणं नयत, पूर्वं तत्र हीन्द्रस्य
स्थानम् । हृदये सुरोरपि ^६सुरक्षितम् । ^७पशुदेवतानां लोकाः पशोः श्रूयन्ते “ तत्रैतं ^८प्रस्तु-
त्येवोपसुख्येवोपावसुक्षत् ” इति लिङ्गात् । शरीरं अस्थादि पृथिवीम् । एकधा
^९एकीभूताम् । अस्य त्वचमाच्छयतात् छेदनमस्य कुरुत, मा विभक्त^{१०} । पुरा पूर्वम् ।
पुरा पूर्वम् उत्पन्नाया नाभ्या ^{११}वपाम्, अपिशासः^{१२} स्थानं दक्षिणेन नाभिमावर्त-
स्यान्तः, ^{१३} तस्माद्वपुसुरिकदत उत्पादयत । अन्तर्यथा ^{१४}कुम्भ्या भवत्यूष्मा तथैनं वारयत,
स्थगयत कुम्भीम् । वक्षः उरः । इयेनं श्येनाकृति^{१५} यथा भवत्युरस्तथा कुरुत । प्रशासा
असी इव कुरुत । बाहू ^{१६}प्रशरतौ वा कुरुत । सकलौ गृहीत । शाला शालके इव

1. B. 1, and 2 read उदीचीनमस्य

2. 'B. 1. adds दैव्याः शमितारः, तेषां सामर्थ्यचक्षुरादित्यं गमयते after गमयतेति
B. 2. reads गमयन्ति दैव्याः शमितारः, तेषां स्थानाच्छक्षुरादीनि यथोलोकं गमयतेति.

3. B. 2. omits च.

4. क reads दीयते.

5. क. and B. 2, read प्राणा अस्यन्तीति.

6. B. 1. reads अन्तरा.

7. क. reads शरीरेण नयते पूर्वं तत्र हि द्रव्यस्थापानम्.

8. B. 1. omits सु.

9. B. 1 reads पशुनन्ते.

10. B. 1. reads एकभूतमस्य त्वक्कर्म.

11. B. 2. reads विभक्ता.

12. B. 2 omits वपा. B. 1. reads उत्पन्ना नाभ्या वपा.

13. B. 2. reads आवर्तन्तेऽस्यान्तः.

14. Ibid कुम्भ्या.

क. यानि प्रियतमानि स्थानानि पशुदेवतानाभिमन्द्रामन्याशीना तेषु स्थानेषु दैव्यः पशुमिमं प्रापद्य
तत्रैव स्थापयन्त्वा यशोरुक्तमगतिलभमश्रवणादिति ।

ख. छेदस्येत्यर्थः । 'नाभ्या अपिशसच्छेदात्पूर्वमेव यपासुरिक्षत् ' इति सायणः ।

ग. श्येनपदमिवशब्दानुष्ठेण वक्षस उपमार्थम् । श्येनसादृश्यसम्पत्तिविक्षसोऽविकलोद्वरणेव सम्पादनीया,
न तु वक्ष उद्दृश्य कर्तनादिना श्येनाकारता सम्पादनीया । तथा सति “ हृदयस्याम्रेऽवयति अथ
वक्षसः ” इत्यवडानवाक्ये हविष्वेन भ्रुतस्य वक्षसः कर्तनादिना भज्ञापत्तेऽरिति । एवमेव शाल,
दोषणी, कश्यपेवासा, कवषोरु, सेकपणी खण्डीवन्ता इत्यादिव्यपि द्रष्टव्यम् ।

घ. “ अस्ति शास इत्याचक्षते ” इति लिङ्गाच्छासशब्दोऽसेव्येभकः । ‘ शासु ’ हिंसायामिति धातुः ।

इ. ‘ शंशु ’ स्तुता इति धातोरुपज्ञोऽयं शब्दः प्रशंसावाचकः । बाह्योरविकलत्वेनोद्वरणे प्रशस्तत्वं
सिध्यतीति ।

कुरुत । दोषणी निर्मासे^१ । दोरिति गाहुमूलस्याख्या । ^२कदयपः कच्छुपः । कच्छुपाकृती कुरुत । अंसा शीवावाहौर्नेयमांशः । ^३स्फिजौ श्रोणी । ते अच्छिष्ठे सकले कुरुत । ^४कवषोरु खडगाभिधानं कवषः । तदाकृती कुरुत उरु । स्वेको ^५गुलम्; ^६तत्पत्राकृती कुरुत । ^७अष्टीवन्ता^८ योनिप्रदेशः^९ । वक्त्वाद्वृङ्गक्षयः पर्शवः । ता अनुष्ठाने यत्नेनोच्यावयत सर्वा: पृष्ठी: ^{१०}वज्रीणाम् । गाढ्रं गाढ्रं यद्य-द् महणाय चोद्यते तत्तदस्यानुनं कृषुतात् सकलं कुरुत, मा गृहीतैकदेशम् । ऊबध्यं पुरीघम् । तद्यत्र ^{११}ह्यतेऽवटे तद्वृथ्यगोहम् । तत्त्वनत्पृथिव्याम् । ^{१२}असृक् लोहितम् । तेन यथा रक्षसां ^{१३}संसर्गो भवति तथा कुरुत । ^{१४}वाहरक्त्वा लोहितेन रक्षसामर्थे ^{१५}परियज्ञत इत्युच्यतेऽधर्व्युः । यनिष्ठु ^{१६}स्थविरान्त्रम् । ^{१७}तदस्य मा राविष्ट मा लविष्ट । उरुकं वपां मन्यमानाः स्थविरान्त्रस्य लवनं मा कुरुत । न हत् नेत् वस्तोके तनये न भविष्यति वः किञ्चिदशुभं ^{१८}यथैवं कुरुतात् यत्नं कुरुतात् । पुत्रे वा पौत्रे वा तोकः पौत्रतनयो नसा रविता लविता यस्मिन्विद्यते शमिता कर्मणि न तद्वत्ति । रविता खच्छमिता स यस्मिन्विद्यते कर्मणि तत्तावद्ववति । रविता रवत्कर्म । शमितार इति ऋत्विज आमन्त्यन्ते । यस्मादत्र शमिता लविता न विद्यते तस्माद्यत्नं कुरुत । यथाऽन्यस्य लवने कर्तव्येऽन्यो न ^{१९}ल्घयते एवं कुरुत । पुत्रस्य वा पौत्रस्य वा न भवत्य-शुभमिति । ^{२०}प्लुतगमनत्वादमिरधिगुः, तस्यामन्त्रणम् । अधिगो इति । शामीधर्वं शमनं

१. Ibid निर्मासं.

२. Ibid कश्यपेन कच्छुपाकृती.

३. B. 2. omits स्फिजौ and ते

४. B. 2. reads पोमिधानं. (१)

५. B. 1. reads तत्पर्णे पत्राकृती.

६. B. 2. reads अष्टीवन्ता अस्थिवन्तौ.

७. B. 1. reads जातु for ओनि.

८. B. 2. and क omit यत्नेन.

९. B. 2. reads वंकीः.

१०. B. 2. and क read गृष्माते.

११. B. 2. reads असृगेवाभिहितं.

१२. B. 1. omits सं.

१३. B. 2. reads वर्हिष्टं.

१४. B. 2. reads परियज्ञते and B. 1 परियज्ञतेऽधर्व्युरुश्यते.

१५. B. 2. reads तस्य.

१६. B. 1. and 2 omit यथा

१७. B. 1. adds शमिता after ल्घयते.

१८. B. 1. reads अपीतगमनत्वात्. B. 2. read अप्लुतगमनत्वात्.

क. कवषौ-कपाटाकाराविति सायणः । गतिसायनाश्वादिस्थानसदृश इति खण्डदेवः ।

ख. करबीरपत्रमिति सायणः ।

ग. अस्थिसंयुक्ती इत्यर्थः ।

घ. यनिष्ठुनाम वपासनिहितो वपासद्वौऽत्रयविशेष इति पूज्यपादाः ।

कुस्त पशोमरणम् । सुशामि शामीध्वं सुप्टु शमनं कुरुत । हृष्टार्थं लोक(व)त्पुनवैचनम् । अग्निगुरमिः अपापो वायुः, अलोपकत्वात् । एतौ देवौ मारणस्य कर्तरौ । ताकिमं पर्णु श्रप्यताम् अति^१प्रकृष्टविद्वांसौ । यथा यथा येन येन प्रकारेण साधु तेन तेन प्रकारेण श्रपणमुभाभ्य^२ कर्तव्यम् । शामीध्वमधिगा ३उ इति^३ प्लुतिः । अपापेत्युपांशु । अग्निगो शामीध्वमित्येवमादि अपापान्तं त्रिः । अग्निगुरापापद्येत्यादि सकृत् । ‘स्तोकेभ्योऽनुशूहि’ इत्युक्ते “‘जुषस्व सप्रथस्तम्” इति^४ मैत्रावरुणः । “‘ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भूतम् इति त्रिः । “‘आ वृत्रहण” इति पुरोनुवाक्याः प्रपाश्य मैत्रावरुणस्य “वपा”पुरोडाश-

१. B. १. reads प्रकृष्टं.

२. B. १ and २ read शवक्षा,

३. B. २. reads उष्णः.

४. B. १. reads मैत्रावशः प्रथगा श्रिः उत्तगा श्रिः.

५. B. २. adds पशुः

१ जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् । हृष्या जुह्वान भासनि ॥ १ ॥

इमं नो यज्ञमस्तेषु धेहाहीमा हृष्या जातवेनो जुषस्व ।

स्तोकानामभे मेदसो धृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निष्पथ ॥ २ ॥

धृतवस्तः पावकवते स्तोकाः श्रोतन्ति मेदवसः ।

स्वधर्मं देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् ॥ ३ ॥

तुभ्यं ५ स्तोका धृतद्युतोऽधे विप्राय सन्त्य ।

ऋषिः श्रेष्ठस्समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥ ४ ॥

तुभ्यं श्रोतन्यधिगो शचीवः स्तोकासो अभे मेदसो धृतस्य ।

कविशस्तो धृहता भानुनाडगा हृष्या जुषस्व मेधिर ॥ ५ ॥

२ ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भूतं प्रते वर्यं वदामहे ।

श्रोतन्ति ते घसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तां देवशो चिह्नि ॥

३ “यदा जानातीन्द्रामिभ्यां छागस्य वपाया मेदसोऽवकीयमानस्यानुशूहीति तदा मैत्रावशः

पुरोनुवाक्यामाह- “आ वृत्रहण” इति ।

४ वपायाः पुरोनुवाक्या—

भा वृत्रहणा वृत्रहमिश्चाहौरिन्द्र यातं नभोभिरग्ने भर्वाक् ।

सुयं राष्ट्रोभिरक्षेभिरिन्द्रादेभस्मे भवतमुत्तमेभिः ।

वपायाः प्रैषः—

‘होता यक्षविन्द्रामी छागस्य वपाया मेदसो जुपता हृविहोतर्यज’ ।

५ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या—

विष्णुव्यन्मनसा वस्य हृच्छिन्द्रामी ज्ञास उत वा सजातान् ।

नाम्या युवध्यमतिरिस्ति भृष्टं स वा धियं धाजयम्सीमक्षयम् ॥

स्त्रेषुकृताम् । “गीर्भिर्विप्र” इत्यादि क्तेषामैव याज्या होतुः । “मनोतापै
हविषोऽवदीयमानस्य” इत्युक्ते मैत्रावरुणः “त्वं द्व्यमे प्रथमो मनोता इति त्रिः ।
क. वपापुरोडाश्चिवष्टकृतामेवेति ।

पुरोडाशस्य प्रेषः—

‘होता यक्षदिन्द्रामी पुरोडाशस्य ज्ञुष्टां हविहोत्यर्ज’ ।

१ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या—

त्वामीडते अजिरं दूर्याय हविष्मन्तस्सविमान्मानुपासः ।
यस्य देवैरासदो वहिरभेदान्यस्मै सुविना भवन्तु ॥

स्विष्टकृतः प्रैषः—

‘होता यक्षदधिं पुरोडाशस्य ज्ञुष्टां हविहोत्यर्ज’ ।

२ वपाया याज्या—

गीर्भिर्विप्रः प्रसतिमिष्ठमान ईडे रथि यशसं पूर्वभाजम् ।
इन्द्रामी ब्रुत्रहणा सुवज्रा प्रणो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः ॥

पुरोडाशस्य याज्या—

मा च्छेष्य रथमी अरिति नाथमानाः पितॄणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।
इन्द्रामिभ्यां कं द्युषणो मदन्ति ता ह्याद्री धिषणाया उपस्थे ॥

स्विष्टकृतो याज्या—

अप्ति सुर्दीति सुदृशं गृणातो नमस्यामस्त्वेष्ठ जातवेदः ।
त्वा दूतमरतिं हृथ्यवाहं देवा अक्षुणवशमृतस्य नामिम् ॥
त्वं द्व्यमे प्रथमो मनोताऽस्या धियो भभवो दस्म होता ।
त्वं सीं द्युषकृणोर्द्युषीमु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्यै ॥ १ ॥

अधा होता न्यसीदो यजीयानिडस्पद् हृषयन्नीड्यस्सन् ।
तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चिन्तयन्तो अनुगमन् ॥ २ ॥
बृतेव यन्तं बहुभिर्विष्टव्येष्टव्ये रतिं जागृद्वासो अनुगमन् ।
सशन्तमधिं वर्षतं बृहन्तं वपावन्ते विश्वदा वीदिवासम् ॥ ३ ॥
पदं देवस्य नमसा वियन्तः श्रवस्यवः श्रव आपशमृकतम् ।
नामानि चिह्निधिरे यज्ञियानि भद्रायन्ते रणयन्त सन्दृष्टौ ॥ ४ ॥
त्वां वर्द्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वं राय उभयासो जनानाम् ।
त्वं ग्राता तरणे लेत्योऽभूः पिता माता सदभिन्मानुषणाम् ॥ ५ ॥
स पर्येष्यः स प्रियो विक्षमिहोता मन्द्रो निपसावा यजीयान् ।
तं त्वा घर्णं दम आ वीदिवाससुपक्षु धाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

AC NO 1866.

“‘पुरुण्यम्’ इति परिधानीयां त्रिः । “‘आभरतम्’ इति ‘पुरोनुवाक्यावत्पैषाश्च

सं त्वा वर्यं सुधियो नव्यमसे सुमनायवं ईमहे देवयन्तः ।
स्वं विशो अनयो दीयानो दियो अगे वृद्धता रोचनेन ॥ ७ ॥
विशो कविं विश्पतिं शाखतीनां निशोशानं वृषभं चर्वणीनाम् ।
प्रेती पणि मिषयन्तं पावकं राजन्तसमिं यजतं रथीणाम् ॥ ८ ॥
सो भग्नं ईजे शशमे च मर्तों यस्त भानद् समिधा हृष्यदातिम् ।
य आहुतिं परिवेदा नमोमिथिष्ठेऽस वामा दधते स्तोतः ॥ ९ ॥
यस्मा उ ते महि महे विधेम नमोमिरने समिधोत हृष्यैः ।
येदी सूनो सहसो गीर्भिरुक्तैराते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥
आ यस्ततन्थ रोदसी विभासा श्रवेमिश्र श्रवस्यस्त्रुतः ।
ब्रुहिर्वर्णैः स्थविरेमिरस्मे रेवद्विरग्ने वितरं विभाहि ॥ ११ ॥
नृद्वलो सदमिष्टे श्वसे भूरि तोकाय तनयाय पथः ।
पूर्वीरिषो बृहतीरो अद्या अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

I. B. 2. reads पुरोनुवाक्याः.

- १ पुरुण्यते पुरुद्धा त्वाया वसूनि राजन्वसुताते अश्याम् ।
पुरुणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वे ॥
- २ आ भरते शिक्षतं वज्रब्रह्म अस्मौ इन्द्रानी अवतं शचीसिः ।
इमे तु ते रसयः सूर्यस्य येमिः सपितवं पितरो न आयम् ॥
- ३ होता यक्षदिन्द्रानी छागस्य हविष आत्माय मध्यतो मेद उद्धृतं पुरा हैयेभ्यः पुरा पौरुषेभ्या
गृभो घस्तां नूनं धासे अज्ञाणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामस्मिष्वात्तानां
पीतोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवज्ञानां करत एवेन्द्रानी जुवेता
हविहौतर्यज ।

वनस्पतेः पुरोनुवाक्या—

वेदेभ्यो वनस्पते हर्वीषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणदशनया नियूय अतस्य वक्षि पथिभी रजिष्टः ॥
प्रैषः—

होता यक्षद्वन्द्वनस्पतिमिभि हि पिष्टतमया रभिष्टया रशनयाऽधित यद्रेन्द्राऽन्योश्छागस्य हृविषः
प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र वेदानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्रानेहौंतुः
प्रिया धामानि तत्रैत प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्त्रक्षत् रभीयांसमिव कृत्यी करदेवं देवो वनस्पतिः
षुष्टतो हविहौतर्यज ।

स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या—

पिप्रीहि देवौ उशतो यंविष विद्वौ ऋतौ ऋतुपते यजेह ।
ये ईस्या अस्त्रिवजस्तेमिरग्ने स्वं होतृणामस्याऽस्यजिष्टः ॥

हविर्विनस्पतिस्थिष्टकृतां मैत्रावरुणस्य । “उपोह यद्वितयं वाजिनो भूः” इति होतुरेतेषामेव याज्याः । ‘प्रभितिमिच्छमाना’ इत्यद्वेचे विरामो वसोर्होमार्थम् । “देवं बर्हिस्तुदेवं देवैः” इति प्रैषा मैत्रावरुणस्यानूयाजानाम् ।

प्रैषः—

होता यक्षदमिं स्त्रिष्टकृतमयाऽभिरिन्द्राभियोऽलागस्य हविषः प्रिया धामानि अयाङ्गवनस्पतेः प्रिया पाथांसि अयाङ्ग देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदमेः होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्थं महिमानमायतामेज्या हृषःकृणोतु सो अध्वरा जातयेवा जुषतां हविर्हीतयेज ।

१ हविषो याज्या—

उपोह यद्वितयं वाजिनो भूर्गीर्भिर्विप्राः प्रभितिमिच्छमानाः ।

अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणां हन्द्राभीं जोद्युवतो नरस्ते ॥

वनस्पतेयाज्या—

वनस्पते रशनयाऽभिधाय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।

वह देवता दिविषो हवीषि प्रचदातरमसुतेषु वोषः ॥

स्त्रिष्टकृतो याज्या—

अभिं स्त्रिष्टकृतमयाऽभिरिन्द्राभियोऽलागस्यहविषः प्रियाधामानि, अयाङ्ग वनस्पतेः प्रिया पाथांसि, अयाङ्ग देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदमेहीर्तुः प्रिया धामानि यक्षत्स्थं महिमानमाय-जातामेज्या हृषा कृणोतु सो अध्वरा जातयेवा जुषतां हविः । अमे यद्य विशो अध्वरस्य होतः पावक शोधे वेष्टयं हि यज्या अस्ता यजासि महिना वियद्धृहीन्या वह यविष्ट था ते अथ ।

२ देवं बर्हिस्तुदेवं देवैस्त्यात्सुधीरं वीर्वैस्तोर्वैज्येताक्तोः प्रभियेतालन्यान् रायां बर्हिम्बतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १ ॥

देवीद्वारः सङ्घाते विष्ट्रीयार्मषिड्धिरा ध्रुवा देवहूतौ वत्स ईमेनाक्षस्ण आसिमीयात्कुमारो वा नवजातो मैना अर्वा रेणुककाटः पृणावसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ २ ॥

देवी उपासानक्ताऽस्मिन्नन्यज्ञे प्रयत्नहेतामपि नूनं देवीर्विशः प्रायाशिष्ठां सुग्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३ ॥

देवी जोष्टी वसुधिती ययोरन्याऽवा द्वेषांसि यूयवदन्या वक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ४ ॥

देवी ऊर्जाहुती इष्टमूर्जमन्याऽवक्षत्सर्थिं सपीतमन्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम पुरागेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ५ ॥

देवा वैव्या होतारा नेष्टारा पोक्तारा हृताघरः साधाभरद्वसु वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ६ ॥

देवीस्तस्तिष्ठो देवीरिद्वा सरस्ती भारती थां भारत्यावित्यैरस्पृक्षरसरस्तीम् रूपैर्यज्मा-वीविहैवेष्ट्या वसुमत्या सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ ७ ॥

देवो नरा सञ्चिशीर्षा बहक्षः शतमिदेन शितिपृष्ठा आद्यति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणेदस्य होग्रमद्वतो वृहस्पतिस्तोत्रमधिनाऽधर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ८ ॥

‘उत्तरा याज्या होतुः । “अभिमद्य” इति सूक्तवाक्प्रैषा मैत्रावरुणस्य । यदाऽऽज्य-
भागौ तदा ‘अग्न्य आज्यस्यानुबूहि’ इत्युक्ते “अभिः प्रत्नेन” इति पुरोनुवाक्या ।
‘अग्न्य आज्यस्य प्रेष्य’ इत्युक्ते “होता यक्षदभिमाज्यस्य जुपता हविर्होतर्येज” इति ।
अथवा न हविशशब्दः । ‘अग्नेस्सर्वत्रास्य प्रकृतिवत् । ‘सोमायाज्यस्यानुबूहि’ इत्युक्ते

देवो वनस्पतिर्विषयावा धूतनिर्णितामप्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षं मध्येनाऽप्राः प्रथिश्चिपरेणाद्युद्दिसुवने
वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ९ ॥

देवं अहिर्वर्णरितीनां निधे धासि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पाहं यशस्वदेना वर्हिषाऽ-
न्यावद्वीव्यमित्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १० ॥

देवो अभिः स्विष्टकृसुद्विणा मन्द्रः कविस्तत्यमन्माऽयज्ञी होता होतुहोतुरायजीयानप्ते
यान्देवानयाह याँ अपि प्रेये ते होत्रे अमत्सत तां ससनुर्धीं होत्रां देवज्ञमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेम
स्विष्टकृष्णाने होताऽभूर्धेसुवने वसुधेयस्य नमोवाहो धीहि यज ॥ ११ ॥

I. क. reads आपेयः

१ देवं अहिर्विषयने वसुधेयस्य वेतु ॥ १ ॥

देवीर्द्वारः वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु ॥ २ ॥

देवी उपासा नक्ता वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ॥ ३ ॥

देवी ज्ञोर्धी वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ॥ ४ ॥

देवी ऊज्ञाहुती वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ॥ ५ ॥

देवा दैव्या होतारा वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ॥ ६ ॥

देवीस्तिस्तिस्तिदो देवीर्विषयने वसुधेयस्य वियन्तु ॥ ७ ॥

देवो नराशेषो वसुवने वसुधेयस्य वेतु ॥ ८ ॥

देवोधनस्पतिर्विषयने वसुधेयस्य वेतु ॥ ९ ॥

देवं अहिर्वर्णितीनां वसुवने वसुधेयस्य वेतु ॥ १० ॥

देवो अभिरिष्टवृष्टकृसुद्विणा मन्द्रः कविस्तत्यमन्माऽयज्ञी होता होतुहोतुरायजीयानप्ते यान्दे-
वानयाह याँ अपिप्रेयः ये ते होत्रे अमत्सत तां ससनुर्धीं होत्रां देवज्ञमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेम
स्विष्टकृष्णामे होताऽभूर्धेसुवने वसुधेयस्य नमोवाहो धीहि ॥ ११ ॥

अभिमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोडारं ग्रन्थजिन्द्रापिभ्यां छागं
सूपस्या भद्र देवो वनस्पतिरभवदिव्याग्रिभ्यां छागेनाधस्तं तं मेदस्तः प्रति पचताप्रभीटामयी-
वृधेतां पुरोषाशेन त्वामर्थं ऋषेयर्पणां नपादवृणीतायं यजमानो वहुभ्य आसङ्गतेभ्य एष मे
देवेषु वसुवर्योक्तयत इति ता या देवा देववानान्यवुस्तान्यस्मा आञ्ज शास्त्राऽच गुरस्वेषितश्च
होतरसि भद्रवद्याय प्रैषितो मानुषस्सूक्तवाकाय सूक्तता श्रूहि ॥

अभिः प्रत्नेन जन्मना शुभामत्सुवने स्वाम् । कविर्विषेण वाक्ये ॥

“ सोऽम गीर्भिष्ठा वयम् ” इति सोमायाज्यस्य प्रेष्य ॑ इत्युक्ते “ होता यक्षत्सोममाज्यस्य जुषतां हविर्होतर्यज ” इति । नित्यो हविशशब्दः । रभिष्ठया रशनयाधित । यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्राग्न्योः यत्र वनस्पते-रिति न देवतोपलक्षणं होतुः सर्वत्र मैत्रावरुणेनोपलक्षितत्वात् । पशुस्विष्टकृद्वर्ज याज्यायां देवतानिगमाः । वनस्पतौ ये यजामहे भूर्भुवस्तुवरयाद् वनस्पतेरग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया धामान्ययाद् इद्राग्न्योः प्रिया धामान्ययाद् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षद्वनस्पतेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षस्वं भहिमानमित्येवमादि । जुषतां हविर्वनस्पते रशनयेति याज्या ।

उपदेशः—व्याहृतीरुक्त्वा “ वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया ॑रभिष्ठया रशनयाऽधित ” इति पूर्ववदुक्त्वा “ जुषतां हविः ” “ वनस्पते रशनया ” इति केचित्कुर्वन्ति । “ होता यक्षद्विभिं स्विष्टकृतमयाऽग्निरग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि अयाडिन्द्राग्न्योऽचागस्य हविषः प्रिया धामानि ” इत्येवमादि । याज्यायामप्येवम् । व्याहृतीरुक्त्वा “ अर्मिं स्विष्टकृतम् ” इत्येवमादि च । “ पचन् पक्तीः पचन् पुरोडाशं गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णन्सोमायाज्यं ब्रह्मनिन्द्राग्निभ्यां छागं सूपस्था ॑अद्य देवो वनस्पतिर-भवत् अग्नय आज्येन सोमाऽज्ञनेन्द्राग्निस्यां छागेनावस्ताम् ” इत्येवमाद्यविकृतम् ॥

^३इति पाशुकं हौत्रं मैत्रावरुणञ्च समाप्तम् ॥

1. B. 1. reads रक्षिष्ठया.

2. B. 2. reads आज्यरेव.

3. B. 1. reads इति पशुवन्धहौत्रम्.

१ सोम गीर्भिष्ठा वयं दर्ज्यामो वचो विदः । सुसृष्टीको न आ विश ॥

अथ चातुर्मास्यहौत्रम् ।

सूक्षेवता अन्वारम्भणीयायां याज्यानुवाक्याः । “‘अग्ने यं यज्ञमध्वरम्” “सोमं यास्ते मयोभुवः” इत्याज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये । वेश्वदेवस्य सर्वत्र जुपाण्याज्यात्मेव । “‘अग्निर्मूर्ढा” “‘भुवो यज्ञस्य” इत्याग्नेयस्य । “‘त्वं नस्साम” “‘या ते धामानि” इति सोमस्य । “‘तत्सवितुः” “‘अन्विती यच्चक्षुम्” इति सवितुरुपांशु । “‘चोदयित्री” “‘पावीरवी” इति सरस्वत्याः । “‘पूषा गाः” “‘शुक्रं ते” इति पूष्णः । सर्वकर्मेषु पौष्णान्तानाम् । “‘तेऽवद्वेन्त” “‘प्र चित्रार्कम्” इति मस्ताम् । “‘विश्वेदेवा कृता-

१. B. १. reads अथ चातुर्मास्यानां.

१ अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इदेष्येषु गच्छनि ॥	(तै. सं. ४.१.११.१.)
२ सोमं यास्ते मयोभुव ऊत्यस्संक्षिप्त दाश्युषे । तेभिन्नोऽविता भव ॥	“
३, ४ See page 281 of आपस्तम्यश्रौतसूत्र Vol. I for अग्निर्मूर्ढा and भुवो यज्ञस्य.	
५ त्वं नस्सोम विश्वतो रक्षा राजन्नधायतः । न रित्ये त्वावत्सस्माक्षा ॥ (तै. सं. २.३.१४.१.)	
६ या ते धामानि विद्य या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोपर्थीश्वरप्सु । तेभिन्नो विद्येस्सुमना अहेन्द्र राजन्तसोम प्रतिहृत्या गृभाय ॥	“
७ सत्सवितुर्येष्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ (तै. सं. ४.१.११.१.)	
८ अन्विती यच्चक्षुमा दैष्ये जने दीनैदेक्षेः प्रभूती पूरुपत्वता । देष्येषु च सवितमानुषे च त्वंशो अग्नं सुवतादनागतः ॥	“
९ षोडयित्री सूनूतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥	“
१० पावीरवी कन्या चित्रायुसस्सर्वती धीरपत्नी धियं धात् । आमिरचिद्दं शरणं सजोषा दुराधर्वं गृणते शर्मी यं सत् ॥	“
११ पूषा गा अन्वेषु नः पूषा रक्षत्वर्थतः । पूषा वाजे सनोतु नः ॥	“
१२ शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विपुरुषे अहनी शौरियासि । विश्वा हि माया अवसि स्वधात्रो भद्रा ते पूष्यनिः रातिरस्तु ॥	“
१३ तेऽवद्वेन्त स्वतवसो महिस्वना नाकं तस्थुरुरु चक्रिरे सदः । विष्णुर्येष्टवद्वृष्टेण मदद्युतं वयो न सीदक्षिधि वर्हिषि प्रिये ॥	
१४ प्रचित्रमकं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् । ये सहस्रि सहस्रा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥	
१५ विश्वेदेवा कृतावृधं कृतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तो युजयं पयः ॥ (तै. सं. २.४.१४.५.)	

वृधः” “‘विशेषदेवा: शृणुतेदं हवं से” इत्यामिक्षायाः। “‘यावा नः पृथिवी” “‘प्र पूर्वजे पितरः” इत्येककपालयोपांशु। “‘अस्मि स्तोमेन” “‘स हव्यवाडमत्यः” इति स्थिष्टकृतः। उक्ता आध्वर्यवा: प्रयाजानूयाजानाम्। “‘शक्तो भवन्तु” “‘वाजे वाजे” इति वाजिनस्य। ॐद्वजुर्द्वच्चस्य सन्तानम्। प्रणयनामिमन्थनसामिधेन्यः पशुवत्।

वरुणप्रधासानाम्—“‘इन्द्रानी रोचना दिवः” “‘श्वद् वृत्रम्” “‘प्र चर्षणिभ्यः” “‘इत्यैन्द्रामस्य। “‘मरुतो यस्य हि क्षये” “‘त्रियसे कम्” इति ३मारुत्याः। [“‘अव ते हेऽवरणः” “‘उदुत्तमम्” इति वारुण्याः।] “‘क्या नश्चित्र आभुवत्”

१. B. १. and २ read अधर्ष्णुरवानमर्ष्णस्य.

२. B. १. reads इति च.

३. B. १. and २ read मरुता.

४. कुण्डलान्तर्गतो भागः क पुस्तके त्रुटिः..

५ विशेषदेवा: शृणुतेदं हवं से अन्तरिक्षे य उप द्यायिष्ठ।

ये अमिजिह्वा उत वा यजत्रा आसत्तास्मिन् बहिंषि मादयध्वम्॥ (तै. सं. २,४,१४,५.)

६ यावा नः पृथिवी इसं सिधमश्च दिविस्पृशम्। यज्ञं देवेषु यच्छताम्॥

७ प्र पूर्वजे वितरा नव्यसीमिर्गीर्भिः क्षणुर्वं सदने ऋतस्य।

आ नो यावापृथिवी दैव्येन जनेन याते महि वा वरुथम्॥

८ अस्मि स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम्। हव्या देवेषु नो दधत्॥

९ स हव्यवाडमत्य उशिङ्गूतश्च नो हितः। अमिर्धिया समृष्टवति॥

१० शक्तो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्वयः स्वर्काः।

जस्मयन्तोऽहिं धूकं रक्षांसि सनेम्यस्युयवन्नमीवाः॥

११ वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतश्चाः।

अस्य मध्वः पिष्ट भादयध्वं तुसा यात पथिभिर्देव्यानैः॥

१२, १३ See page 281 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I.

१४ प्र चर्षणिभ्यः पृतना हवेषु प्र पृथिव्या रिरिचा ये लिंगश्च।

प्र सिन्धुभ्यः प्रतिगिरिभ्यो महि त्वा प्रेन्द्रासी विश्वा भुवनान्यन्या॥

१५ मरुतो यस्य हि क्षये पाये क्षियो विं महसः। स सुगोपातमो जनः॥

१६ भ्रियसे कं भाजुभिस्समिक्षिरे ते रथिमभिस्त ऋतवाभिस्सुखावयः।

ते वाशीमन्त इदिमणो अभीरवो विंश्रे प्रियस्य माहतस्य धामः॥

१७, १८ See page 295 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I.

१९ क्या नश्चित्र भाभुवदूती सदाधृथसत्त्वा। क्या शक्तिरथा वृत्ता॥

“‘को अद्य युद्धके’” इति [^१कस्योपांशु] “‘अग्ने नय’” “‘आ देवानाम्’” हति स्विष्ट-
कृतः। “‘शं तो भवन्तु’” “‘धाजे वाजे’” इति]वाजिनस्य। ^२प्रयाजाद्यनूयाजान्तोऽवभृष्टः
बहूवृच्छोधायनमतात्। वर्हिर्वर्जा;^३ प्रयाजानूयाजाः। “‘अप्स्वने’” “‘अप्सु मे सोम’”
इत्याज्यभागयोः। “‘वृषा सोम’” इति वा इह^४ सोमस्य परिपाठात्। “‘इमं मे वरुण’”
“‘तत्त्वा यामि’” इति वरुणस्य। “‘त्वं त्वं अग्ने’” “‘स त्वं त्वं अग्ने’” इत्यभिवरुणयोः^५।
नायाट्करणनिगदः। केचित्त्वनर्थलुप्तं कुर्वन्ति। सामिधेनीनिवृत्तिः, इन्धनाभावात्।
प्रवरनिवृत्तिः, श्रुतेः। क्रष्णिष्टुता इत्यूहेन “‘अग्निमप आवह’” इति यक्ष्यमाणानामावाहनम्।
त वरुणस्य। यदि निष्कासः-^६आज्यपानावाह्य आनीवरुणौ स्विष्टकृतौ होत्रायावह, इति।

१. Ibid.

२. B. १. and २ read प्रयाजप्रभृति.

३. क and B. २ read वर्जा.

४. B. २ and क omit इह.

५. B. १. reads इत्यभिवरुणस्य

६. क reads आज्यपानाज्यपानावह.

- १ को अद्य युद्धके भुरि गा ऋतस्य शिरीशतो भासिनो दुर्हणायून।
आसविष्णुन्नहत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यासृष्टाधत्स जीवात्॥
- २ असे नय सुपथा राये असात् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्।
युगोध्यसञ्जहुराणमेनो भूयिष्ठा ते नमतार्कि विधेम॥
- ३ आ देवानामपि पन्थामगम्न यद्यद्यक्षनदाम लद्दनु प्रवोऽहुम्।
अभिविद्वान् त्स यजान् सेतु होता सो अध्वरान् त्स ऋतून् कल्पयाति॥
- ४ शं तो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मित्रद्वः स्वर्कीः।
जरभयन्तोऽहिं वृकं रक्षीसि सनेम्य सद् युयवशमीवाः॥
- ५ वाजे वाजेऽवत वाजिनो तो धनेषु विप्रा असृता ऋतज्ञाः।
अस्य मध्यः पिषत मादयध्वं तृता यात पथिभिर्देवयानैः॥
- ६ अप्स्वद्वे सधिष्ठव सौषधीरनुरुद्धयसे। गर्भे सज्जायसे पुनः॥
- ७ अप्सु मे सोमो अश्रीदम्तर्विश्वानि भेषजा।
अप्सिङ्ग विश्वदम्भुवमापश्र विश्वभेषजी॥
- ८ वृषा सोम शुमाँ असि वृषा देव वृषवतः। वृषा धमाँणि दधिये॥
- ९ इमं मे वरुण शुष्ठी हवमया च मृडय। त्वामवस्युराचेत्॥
- १० तत्त्वा यामि श्रश्णा वन्वमानलदाशासते यजमानो हविर्मिः।
भद्रेष्वमानो वरुणेह योध्युरुत्स मा न भावुः प्रमोषीः॥
- ११ त्वं शो असे वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेष्टोऽवयासिसीष्टाः।
यजिष्ठो वन्दिसमश्शोशुचानो विश्वा द्वेष्टोसि प्रसुपुरुद्यस्त्॥
- १२ स त्वं शो अप्तेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टी।
अवयक्ष नो वरुणं रराणो वीहि मूलीकं सुहयो न एषि॥

न वा स्विष्टकृद्गुणो वाजसनेयिमतात् । उहेन समाप्य जातवेदस इति । प्रादेशो वेदिपक्षे प्रवराङ्गमभिमर्शनं ‘होतृवर्य’ इति लिङ्गात् । अतो लुप्यते । धून्वतः सञ्चहनाभावात् नोपदेशेन तदर्थं गमनं विद्यते । जपाः प्रधानस्य बाऽदृष्टोपकारात् । सुगादानादि पूर्ववत् । सुगापादानादेव युक्तम्, उपदेशादितरणीति वचनात् ॥

साक्षेषेषु—वार्तेन्नावाज्यभागोः । “अग्नेऽनीकवतः” “‘भद्रा ते अग्ने” “‘भद्रं ते अग्ने” “‘सैनानीकेन” इति प्रधानस्य । “स्वस्ति नो दिवः” “‘यथा होतः” इति स्विष्टकृतः । “‘अभिमीडे” “‘वृषा सोम” इत्याज्यभागयोः । सान्तपनस्य “‘सान्तपना इदं हविः” “‘संवत्सरीणा मस्तः” इति हविषः । प्राकृते स्विष्टकृतः । गृहमेधीय ‘आज्यमाग-प्रभुतीडान्तः । अयाऽट्करणवर्जन्म स्विष्टकृतः । “‘अभिना रथिमश्वत्” “‘गयस्फानो अमीवहा” इत्याज्यभागयोः । गृहमेधीयस्य “‘गृहमेधास आगत” “‘प्रबुद्धिया”

1. क reads होतृवर्य.

2. B. 1 and 2 omit अग्ने:

3. B. 2. reads आज्यभागप्रवासकः:

- १ भद्रा ते अग्ने स्थनीक सन्दृक् घोरस्य सतो विकुण्णस्य चाहः ।
न यत्ते शांचिस्तमसा वरन्त न ध्वसानस्तनुकी रैप आ धुः ॥
- २ भद्रं ते अग्ने सहस्रिनीकमुपाक भा रोधते सूर्यस्य ।
रुचद् दृशे दवृशे नकतया चिदरूक्षितं दृश भास्ये अक्षम् ॥
- ३ सैनानीकेन सुषिद्वो अस्मे यषा देवां भायजिष्ट स्वस्ति ।
अदृढयो गोपा उत नः परस्या अप्ने शुम्हुत रेवहिर्दीहि ॥
- ४ स्वस्ति नो दिवो अप्ने पृथिव्या त्रिशायुर्धेहि यजथाय देव ।
यस्तीमहि दिविजात प्रशस्तं तदसामु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥
- ५ यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिस्सूनो सहसो यजासि ।
एवा नो अश्च समना समानानुशक्त्र उक्तो यक्षि देवान् ॥
- ६ अभिमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्यजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥
- ७ वृषा सोम शुमां असि वृषा देव वृषवतः । वृषा धर्माणि द्विषे ॥
- ८ सान्तपना हृदं हविमैरतस्तज्जुगुष्टन । शुम्हाकोती रिशादसः ॥
- ९ संवत्सरीणा मस्तस्त्वकौ उरुक्षयास्तरणा भानुपेषु ।
ते अस्मत्पाशान् प्रमुच्छन्त्वं हस्तस्तान्तपना भविरा मादपिभ्यः ॥
- १० अभिना रथिमश्वत्सोव्यमेव दिवे दिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥
- ११ गयस्फानो भभीयहा वसुवित्पुष्टिवृद्धेनः । सुमिश्रसोम नो भव ॥
- १२ गृहमेधास आगत मस्तो माप भूतन । प्रमुच्छतो नो अहसः ॥
- १३ प्रबुद्धिया हैरसे वो महासि प्रणामानि प्रयउवरितरध्मम् ।
सहस्रिय दम्पत्र भागमेत्त गृहमेधीय मस्तो जुषध्मम् ॥

इति प्रधानस्य । “‘उपयमेति” “‘इमो अभ्” इति स्विष्टकृतः । ‘एषा क्वच्चवृच्चमतिः । केचित्सामिधेनीप्रयाजप्रतिषेधादप्रतिषिद्धं कुर्वन्ति । अग्निमम आवह सोममावह मरुतो गृहमेघिन आवह अग्निं होत्रायावह’ इत्येवमादि । प्रयाजाङ्गत्वात्सुगादापनमाज्यभागाभ्याम् । ‘मरुतां गृहमेघिनां प्रिया धामानि यक्षदानेः’ “इत्येवमादीडान्तः । प्राकृतौ क्रीडिन आज्यभागौ । “क्रीडं वशश्चार्द्धो मारुतम्” “प्रैषा भज्मेषु” इति प्रधानस्य । “अग्निं हवीमभिः” “तं हि शश्वन्त ईडते” इति स्विष्टकृतः । [“तेऽवर्द्धन्ते” “प्रचित्रमर्कम्” इति स्वतवत्याम् । महाहविषः पञ्च सश्वरान्ते “इन्द्राभी रोचना दिवः” “शथद्रूत्रम्” इत्यैन्द्राभ्यस्य । “इन्द्रं वो विश्वतस्परि” “इन्द्रं नरः” इत्यैन्द्रस्य ।

-
१. येषाम् इति का पुस्तके,	२. B. 1. reads प्रवरतिगदान् after कुर्वन्ति.
३. क. and B. 2. read इत्येव इडान्तः.	४. B. 2. omits क्रीडिनः.
५. गुण्डलान्तर्गतो भागः क्षुस्तो नारित । B. 2. पुस्तके तु ‘एषा बहवृच्चमतिः’ इत्यतः पूर्वं लिखितः ।	
- १ उप यमेति युवतिस्सुदक्षं योषा वस्तोहैविज्ञती धृतार्थी ।
उप स्वैनमरतिर्थस्युः ॥
- २ इमो अग्ने वीतरमानि हृथ्याऽज्ञतो वक्षि देवतानिमच्छ ।
प्रति न ईं सुरभीणि विषयन्तु ॥
- ३ क्रीडं वशश्चार्द्धो मारुतमनर्दीणं रथे शुभम् । कण्वा अग्नि प्र गायत ॥
- ४ प्रैषामज्मेषु वियुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद् युज्यते शुभे ।
ते क्रीडयो धुनयो भ्रात्रवृद्यः स्वर्यं महित्वं पनयन्त धूतयः ॥
- ५ अग्निमभिं हवीमभिस्सदा हृवन्त विश्वपतिम् । हृव्यवाईं पुरुषियम् ॥
- ६ तं हि शश्वन्त ईडते प्रिया देवै धृतश्चुपा । अग्निं हृव्याय चोढवे ॥
- ७ तेऽवर्द्धन्त स्वतवसो महित्वना नाकं तस्युरुह चक्षिरे सदः ।
विष्णुर्यज्ञायद् वृष्टयं मदद्युतं वयो न सीवश्च अर्दिषि प्रिये ।
- ८ प्रचित्रमर्कं गुणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।
ये सदासि सहस्रा सहस्रे रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ।
- ९ इन्द्राभी रोचना दिवः परि वाजेषु भूमयः ।
तद् यां चेति प्र वीर्यम् ॥
- १० श्रयद् वृत्रमुत सनोति धाजमि द्वा यो अभी सहुरी सपर्यात् ।
इत्यन्तो वसव्यस्य भूरेः सहस्रमा सहस्रा धाजयन्ता ॥
- ११ इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥
- १२ इन्दं नरो नेमधिता हृवन्ते यत् पार्या युनजते धियस्ताः ।
श्चरो नृषाता शवसश्चकान आ गोमति घजे भजा त्वं नः ॥
- क. ‘पुष्टिमन्तौ विराजौ सांप्राज्ये अनिगदे’ (आथ. सू. २.१८.) इति स्विष्टमुग्याज्ययोरनिगद्व-
मुक्तमिति । निगः ‘अग्नाडभिः’ इत्यारभ्य ‘जुमताम्’ इत्यन्तो मन्त्रः । तद्रहिते संग्राज्ये इति ।

“‘विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः’” “‘विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन’” इत्येककपालस्य ।
“‘तमिन्द्रं वाजयामसि’” “‘युजे रथम्’” इति वृत्रघ्नः । “‘आगे नय’” “‘आ देवानाम्’”
इति स्विष्टकृतः ।]

पितृयज्ञे न ‘पित्रुदेशाः । न वर्हिष्मन्तौ प्रयाजानूयाजौ । न जपाः । शंयुवाकान्तं
कर्म होतुः । ‘अर्भिं होत्रायावह’ ‘स्वं महिमानमावह’ इत्यस्य स्थाने [‘अर्भिं कव्य-
वाहनमावाहयेत् । उत्तमे चैवं प्रयाजे प्रागाज्यपेष्यो निगमयन्ति तदुपांशु । अनिगदः
स्विष्टकृत् । आवह देवान् पितृन् यजमानायेति नित्यमेषा ब्रह्मवृचमतिः । कस्यचिद्दौत्र-
स्यामानात् । यदन्यत्प्रकृतिवत् । हिङ्कृत्य “‘उशन्तस्त्वा हवामहे’” इति त्रिः । न प्रवर
उभयमतेऽपि ।]’ अर्भिं कव्यवाहनं स्विष्टकृतं होत्रायावह स्वं महिमानमावह’ इत्येव-
मादि । ^३न वा स्विष्टकृतः, कव्यवाहनेन ‘निवृत्तत्वात् । ‘स्वाहा’ देवानाज्यपान् स्वाहार्भिं
कव्यवाहनं होत्राज्जुपाणा’ इति प्रयाजान्ते । “‘आ नो अमे सुकेतुना’” “‘त्वं सोम
महे भगम्’” इत्याज्यभागयोः । “‘त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा’” “‘त्वया हि नः पितरः

I. पितृदेशा इति क and B. 2.

2. कुण्डलान्तर्गतो भागः क्षुरत्के नास्ति.

3. B. 2. omits न वा.

4. B. 2. reads निर्वृतस्त्वात्.

5. B. 2. reads देवं.

१ विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्य पृथिवीमुत आम् ।
मुद्दान्तवन्ये अभितो जनास इहासाकं मधवा सूरिरस्तु ॥

२ विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन ग्रातारमिन्द्रमकृपोरवध्यम् ।
तस्मै विद्याः समनमन्त पूर्वीर्यमुष्मो विहृयो यथासत् ॥

३ तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तये ।
स वृषा वृषभो भुवत् ॥

४ युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुञ्जाणमस्थुः ।
वि वाधिष्ठ स्य रोक्षसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥

५-६ See page 108, Foot-notes 2-3.

७ उशन्तस्त्वा हवामह उशन्तस्त्वमिधीमहि ।

उशश्वशत आवह पितृहविषे अत्तये ॥ (तै. सं. २.६.१३.१.)

८ आ नो अमे सुकेतुना रथिं विश्वामुपोषसम् । मार्डिकं धेहि जीवसे ॥

९ त्वं सोम महे भगं त्वं यून ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥

१० त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा त्वं रयिष्मनुनेषि पन्थाम् ।

तव प्रणीती पितरो न इन्द्रो देयेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥

(तै. सं. २.६.१३.१.)

११ त्वया हि नः पितरसोम पूर्वे कमीणि चक्रुः पवमान धीराः ।

बन्धवातः परिधीरपोर्णु वीरेभिरस्त्वैर्मधवा भवा नः ॥

,,

सोम पूर्वे” “‘तं सोम पितृभिस्संविदानः” इति सोमस्य पितृमतः । “‘बहिंपदः पितरः” “‘आहं पितृन्” “‘उपहूताः पितरः” इति बहिंपदः । “‘अभिष्वात्ताः पितर एह गच्छत” “‘ये अभिष्वात्ताः येऽनभिष्वात्ताः” “‘वान्यायै दुर्घे जुषमाणः करम्भम्” हत्यभिष्वात्तानाम् । प्रधानानां “तिस्त्रितसः” । “‘यदग्ने कव्यवाहन” “‘त्वमग्न ईडितो जातवेदः” “‘मातली कव्यैः” इति स्थिष्टकृतः । निगदश्च यथादेवतम् । यद्याऽनये कव्यवाहनाय भन्यं तदाप्येत एव निगदाः^१ । “‘यमो दाधार यथा पञ्च” “‘त्रिकदुकेभिः”

१. B. १. reads बहिंपदाम्,	२. B. २. reads न तिस्त्रितसुः.
३. क. omits मन्यं	४. B. २. reads भेदाः
१ तं सोम पितृभिस्सं विदानोऽनु यावापृथिवी आतसन्ध्य । तस्मै त इन्द्रो हविषा विधेम वर्य स्याम पतयो रथीणाम् ॥	(तै. सं. २.६.५२.२.)
२ बहिंपदः पितर उत्तर्यामिमा वो हव्या चकुमा जुषधम् । त आ गतावसा इन्तमेभाथासमभ्यं ज्ञयोररपो वधात ॥	”
३ आई पितृन् सुविद्ग्रामवित्तिस नपातश्च विक्रमणञ्च विष्णोः । बहिंपदो ये स्वधयासृतस्य भजन्त वित्वस्त इहागमिधाः ॥	(तै. सं. २.६.१२.३.)
४ उपहूताः पितरस्त्रोम्यासो बहिंपदेतु निषितु प्रियेतु । त आगमन्तु त इह श्रुवन्त्वधिश्रुवन्त्वन्तु ते अवन्त्वस्मान् ॥	”
५ अभिष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदव्स्सदः सदत सुप्रणीतयः । अत्ता हर्वीषि प्रयतानि बहिंपद्या रयिं सर्वैवीरं वधातन ॥	(तै. सं. २.६.१२.२)
६ ये अभिष्वात्ता ये अनभिष्वात्ता मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते । तेभ्यः स्वारादसुनीतिमेतां यथावशं तन्यं कल्पयाति ।	”
७ वान्यायै दुर्घे जुषमाणः करम्भम् । उदीरणा अवरे परे च । अभिष्वात्ता अनुभिः संविदानाः । इन्द्रद्यन्तो हविरिदं जुषन्ताम् ॥	”
८ यदग्ने कव्यवाहन पितृन्यक्ष्यृतापृधः । प्र च हव्यानि वक्ष्यसि देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥	(तै. सं. २.६.१२.५.)
९ त्वमग्न ईडितो जातवेदोऽवाहव्यानि सुरभीणि कृत्वा । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षक्षमिति त्वं देव प्रयता हर्वीषि ॥	”
१० मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्यूहस्पतिर्कञ्चाभिर्वाचृधानः । यौश्र लेदा वायुष्युर्यै च वेदान्तस्याहाऽन्ये स्वधयाऽन्ये मन्त्रिति ॥	”
११ यमो दाधार पृथिवीं यमो विश्वमिदं जगत् । यमाय सर्वैसिन्तस्ये यत् प्राणद्वायुरक्षितम् ॥	”
१२ त्रिकदुकेभिः पतति षड्वीरेकमिदू बृहस् ।	”
त्रिपद्युग्मायत्री छन्दांसि सर्वां ता यस भाहिता ॥	

इति १यमाय । “ ‘इमं यम प्रस्तरम्’ ” “ ‘अङ्गिरोभिरागहि’ ” “ ‘अङ्गिरसो नः पितरः’ ”
इत्यङ्गिरस्वतः । सर्वाङ्गु विकृतिषु ‘इडोपहूत’ इति परिपाठात् । “ ‘अदितिने उरुष्यतु’ ”
“ ‘महीमूषु मातरम्’ ” इत्यादिक्षेत्रस्य । “ ‘अग्नाविष्णू’ ” “ ‘अग्नाविष्णू महि धाम’ ”
इत्यग्नावैष्णवस्य । “ ‘बृहस्पते’ ” “ ‘एवा पित्रे’ ” इति बृहस्पतेः । “ ‘इन्द्रं वो विश्व-
तस्परि’ ” “ ‘इन्द्रं नरः’ ” इत्यैन्द्रस्य । “ ‘प्रणो देवी’ ” “ ‘आ नो दिवः’ ” इति सरस्वत्याः ।
“ ‘पूषा गा अन्वेतु नः’ ” “ ‘शुक्रं ते अन्यत्’ ” इति ‘पूषणः’ ।

१. क. omits यमाय.

२. क. reads पौष्णः.

३ इमं यम प्रस्तारमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिस्त्विदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशाम्ता वहन्त्वेना राजन्हविषा मादयस्व ॥ (तै. सं. २.६.१२.६.)

४ अङ्गिरोभिरागहि यश्चियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वन्त ५ हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बहिर्व्या निषय ॥ ”

६ अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा अथर्वाणो भृगवस्सोम्यासः ।
तेषां व्रत ५ सुमरौ यश्चियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ”

७ अदितिने उरुष्यत्ववित्तिशर्मे यस्त्वतु । अदितिः पार्वत्वहसः ॥ (तै. सं. १.५.११.५.)

८ महीमूषु मातरं सुव्रतानामृतस्य पर्तीमवसे हुवेम ।
तुविक्षत्रामजरन्तीमुरुर्जीवीं सुशर्मणमदितिं । भ्रणीतिभ्य् ॥ ”

९, १० See page 152 of आपस्तम्बशौतसूत्र Vol. I for both अग्नाविष्णू.

११ बृहस्पते अति यदर्थो अर्हाद् शुमद् विभाति क्रतुमज्जनेषु ॥
यद् शीवयच्छवस अदत्यन्नात तदमासु द्रविणं चेहि वित्रम् ॥

१२ एवा पित्रे विश्वदेवाय शृण्यो यज्ञविचेम नमसा हविभिः ॥
बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वर्यं स्याम पतयो रथीणाम् ॥

१३ इन्द्रं वो विश्वतस्परि क्ष्वामहे जनेभ्यः । अस्माकमन् केवलः ॥ (तै. सं. १.६.१२.१.)

१४ इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते विष्टत्वाः ।
श्वरो नृषाता शवसश्कान आ गोमति व्रजे भजात्वज्ञः ॥ ”

१५, १६ See page 152 of आपस्तम्बशौतसूत्र Vol. I.

१७ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाङ्म सनोतु नः ॥ (तै. सं. ४.१.११.२.)

१८ शुक्रं ते अन्यद्विजुरुमे अहनी यौरिवासि ।
विश्वा हि मायाः अवसि स्वचावो भद्रा ते पूषशिह रातिरस्तु ॥ ” -

शुनासीरीयस्य “‘इन्द्रामी रोचना दिवः” “‘भथद् वृत्रम्” इत्यैन्द्रागत्य । “‘विश्वदेवाः” “‘विश्वदेवाः” इति वैश्वदेवस्य ‘परिपठिते । “‘वायो शतम् ५ हरी-
णाम्” “‘प्र याभिर्यासि” इति “वायोः । अन्यद्वैश्वदेववत् । वायोर्निर्गुणस्यापि॑ सगुण
एव॒ याज्यानुवाक्ये । यस्मान्निर्गुणस्यापि॑ “वायोः शेतवत्यः पठिताः ॥

“इति हौत्रं पशुबन्धवातुमास्यानाम् ॥

1. B. 1 and 2 read शुनासीरीयरय after परिपठिते.

2. क reads पयसः.

3. क omits अपि.

4. B. 2. omits एव.

5. B. 2. reads वायव्यस्य विपरिपठिताः शेतवत्यः.

6. Ibid समाप्तं पशुचातुमास्यवैश्वम्.

१, २ See page 281 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I.

३ विश्वे देवा ऋतावध ऋतुभिर्हवनश्चतः । शुष्ण्ता युज्ये पयः ॥

४ विश्वे देवाः शृणुतेऽम हवे मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष ॥
ये अभिजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्यम् ॥

५ वायो शत ५ हरीणां युवस्त्र पोख्याणाम् ।

उत वा ते सहस्रिणो रथ भायात् पाजसा ॥ (तै. सं. २.२.१२.५.)

६ प्र याभिर्यासि वाधा ५ समच्छा नियुक्तिर्वायविष्टये दुरोणे ।

नि नो रयि ५ सुभोजसं युवेह नि धीरवद्वध्यमधियं च राधः ॥ (तै. सं. २.२.१२.६.)

श्रीः

धूर्तस्वामिकृते आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्ये नवमः प्रश्नः ।

प्रथमः पटलः ।

श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराये विद्धीयते ॥ १ ॥

उक्ता कैहर्विर्यज्ञाः । तेषु प्रायश्चित्तमवश्यम्भावि दैत्यात्प्राणाहृष्टु पुरुषस्य भवति । न च 'शास्त्रप्रत्यये कर्मण्यशास्त्रीयं कर्म शक्यते कर्तुम् । अतः प्रायश्चित्तानि च शास्त्रलक्षणान्युपदिश्यन्ते श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तमिति । श्रूयते च नित्यकालं न केनचिल्कियत इति श्रुतिर्वेदः । येन लक्ष्यते 'ज्ञायते तलक्षणम् । श्रुतौ लक्षणमस्य तदिदं श्रुतिलक्षणम् । किं पुनस्तत्र प्रायश्चित्तम् । प्रायो विनाशः । कथं प्रायमुपदिष्टं विनाशं कर्तुमात्मन उपदिष्ट इति ज्ञायते ? 'चिती संज्ञाने' इत्यस्य धातोश्चित्तम्, अनेकार्थत्वाद्वातोस्सन्धानं चित्तमित्युच्यते । प्रायस्य चित्तं विनष्टस्य कर्मणस्सन्धानं प्रायश्चित्तम् । १० चित्तचित्तयोस्सुडागमो लक्षणात्कृतः । श्रुतौ लक्षणं प्रायश्चित्तस्योपदिष्टमिति ११ पिण्डतार्थः ।

तत्र चोदयति-^{१२} सर्वकर्मसु श्रुतिलक्षणेषु प्रायश्चित्तं श्रुतिलक्षणमिति न वक्तव्यमिति ।

१. B. 2. reads शास्त्रे.....प्यशास्त्रम् .

२. Ibid omits च.

३. B. 2. and 3 read केनचिदविकृतेन.

४. B. 2. omits ज्ञायते.

५, ६. B. 2. reads उपविष्ट.

७. B. 2. reads धातुः । तस्य चित्तः.

८. B. 2. omits प्रायस्य चित्तं.

९. B. 1. reads उच्यते for प्रायश्चित्तं.

१०. B. 1. adds प्रायस्य.

११. B. 2. reads पिण्डार्थः.

१२. B. 3. reads सर्वकर्मणि श्रुतिलक्षणे.

क. सौत्रामण्यपि पशुबन्धविकारत्वादुक्तप्रायेति हर्विर्यज्ञा इत्यविशेषोऽस्मि ।

ख. सर्वेषामाचार्योचारणपूर्विकैव प्रथमावगतिर्वेदस्य । नियतस्वरक्मविशिष्टस्य तस्य तथैव सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अतो न केनचित्पुरुषेण स्वातन्त्र्येण वेदो विरचितो भारतादिवत् । तथा च नियतस्वरक्मविशिष्टत्वे सति आचार्योचारणानूचारणपूर्वकप्राप्यत्वे च सत्यलौकिकार्थबोधकत्वं श्रुतेलक्षणं सम्पदयते ।

ग. प्रायशब्दस्य विनाशपर्यायस्याकारान्तत्वाच्चित्तचित्तयोस्सुडागमेन प्रायश्चित्तमिति रूपसिद्धिः । लक्षणाच्च सुडागमः । गणसूत्रश्रुतिरूपेण 'प्रायस्य चित्तचित्तयोस्सुडः सकारो वा' इति पठितत्वात् ।

तत्र परिहारः—अन्यानि कर्मणि श्रुतिलक्षणानि न भवन्ति, प्रायश्चित्तमेव 'श्रुतिलक्षणमिति नैवमुपदिश्यते । 'कस्तर्हि ? श्रुतौ लक्षणमात्रं प्रायश्चित्तस्योपदिश्यते चिह्नमात्रम् । यथा "यस्य पुरोडाशः क्षायति" इति । 'क्षाणो दाहः । तलक्षणं प्रायश्चित्तस्य । अतो द्वयोर्बहुनाश्च' क्षामत्वे प्रायश्चित्तम् । इतरथा 'पुरोडाश' इत्येकवचनचोदितत्वादेकसैव क्षामत्वे प्रायश्चित्तं स्यात् । यथा "क्रक्षांसि वा एतत्पशुं सचन्ते यदेकदेवत्य आलङ्घो भूयान् भवति" इति खलिङ्गसंख्ययोरविविक्षितत्वालक्षणचोदनासु "गर्भिणीप्रायश्चित्तं द्वादशपद्यांश्च घोडशपद्यांश्च भवति ।

"विध्यपराधे विधीयते- [विधीयत^१] इति विधिः कर्म, अपराधोऽन्यथा किया । विधेरपराधो विध्यपराधः तस्मिन् विध्यपराधेऽन्यथाभावे प्रायश्चित्तं विधीयते ।] यथा "यस्यानो वा रथो वाऽन्तराइनी याति" इति अविधानेनान्तरा रथादिनां गमने प्राय-

१. B. १. reads श्रुतिलक्षणमेवमुपदिश्यते.

२. B. १. and ३ read कस्तर्हि॒र्थः.

३. B. १. reads क्षाणं; B. ३ क्षामः

४. B. २. reads वा for च.

५. कुण्डलान्तर्गतो आगः; B. २. पुस्तके नारित.

६. B. २. omits रथादीनां.

क. "यस्यास्ते हरितो गर्भः,, (तै. सं. ३.३.१०१) इति मन्त्रस्य तात्पर्योधकमिदं वाक्यम्
‘यस्यास्ते हरितो गर्भ इत्याह देवतैर्नां गमयति रक्षासमपूर्वत्ये’ इत्युक्तत्वात् । एकदेवत्य
आलब्धः—एका देवतासुद्विद्योपाकृतः पशुः गर्भधारणेन भूयान् भवतीति यदेतद्वैकलयं तेन रक्षांसि
सचन्ते—‘सच षच समवाये’ समवयन्ति, तत्परिहाराय पूर्वोक्तामन्त्राभिमन्त्रणेनैतां वशा देवत्र
गमयति देवेष्वेव प्रापितवान्भवति, ततो रक्षांस्यपहन्यन्त इति वाक्यस्यार्थः ।

ख. ग्रहैकत्वादिकरणन्यायेनोद्देश्यविशेषणानामविवक्षेव निमित्तविशेषणानामप्यविवक्षेति ।

ग. ‘यद्यष्टपदीयनुबृष्ट्येत् “धाता रातिस्सूर्यो देव” इत्याहुती हुत्वा’ (आप. श्रौ. ९.१८.१६.)
इत्यादिना विहितम् ।

घ. प्रायश्चित्तविधायकवाक्ये ‘अष्टपदी’ति पदं गर्भिणीत्वं बोधयति, गर्भपादैस्सहास्या अष्टौ पादा
भवन्तीति । अत्रैकत्वस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षाया सत्यां द्वादशपद्यां घोडशपद्यांश्च गर्भद्वित्वे च
समानमिदं प्रायश्चित्तमिति ।

ङ. सूत्रमेवमाश्रिय व्याख्याति । तत्र प्रथमसूत्रेण-प्रायश्चित्तस्य श्रुतौ लक्षणं चिह्नमुक्तम् । द्वितीय-
सूत्रेण-विहितस्य पुरुषप्रवृत्यपराधे प्रायश्चित्तं, न विधानान्तरेण विहितस्यान्यथाभावे भवतीति ।

च. “वज्रो वै चक्रम् । वज्रो वा एतस्य यज्ञं विच्छनति, यस्यानो वा रथो वाऽन्तराइनी याति
आहवनीयसुद्वाप्य गाईपत्यमुद्धरेत्” (तै. आ. १.४.४.१०.) इति रथचक्रस्य वज्रसमानत्वात्
आहवनीयगाईपत्यमोर्मध्ये रथस्य शकटस्य वा गमने सति वज्रेण यज्ञो विच्छिन्नयेत् । अतस्तप्तपरि-
हारायाहवनीय विनाशय गाईपत्याख्यनुरुद्धरणं प्रायश्चित्तं विहितमिति ।

श्चित्तम् । यत्र विधिः, न तत्र प्रायश्चित्तम् । यथा रथे वाऽनसि वा दक्षिणाभूते नीयमाने ।

अथवा 'श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विघ्यपराधे विधीयत' 'इत्येकं सूत्रम् । अर्थ-विशेषश्चान्यः—विधीयते ब्राह्मणेनेति विधिः कर्म । तस्यापराधेऽन्यथाक्रियायाम् । श्रुतिलक्षणं विधीयते न स्मृतिलक्षणम्, विधानसामर्थ्यां । यत्र हुभयस्य प्राप्तिः कर्ममध्येऽपि हि 'स्मृतिलक्षणं प्रमाणम् । तत्र ब्राह्मौदनिको यदा सर्वे औपासन आहितोऽनुगच्छति तदौपासनानुगमनप्रायश्चित्तश्च प्राप्नोति "यदि प्रायायादनु वा गच्छेत्" इति । ब्राह्मौदनिकश्च विघ्यपराधे श्रुतिलक्षणमेव 'विधीयत इति नियमाद्ब्राह्मौदनिकमेव भवति । अन्युपत्पत्तिस्तु या औपासनस्योक्ता सैव भवतीति । 'यावत्त समारोप्यते विघ्यपराध' हति वचनात् ॥ १ ॥

पुरुषापराधे तु सार्तश्च श्रौतश्चोभयै भवति प्रायश्चित्तम् । यथा पर्याहितादीनादेष्टत्यांगां यूपादीनां विकल्पो दृष्टः, इहाऽप्येतत्तिनिक्षत्रं 'प्रायश्चित्तानां विकल्पस्त्यादत् इदमुच्यते—

एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युच्चीयीरन् अयात्पदात्पदात् ॥ २ ॥

एकस्मिन्दोषे एकस्मिन्निमिते यानि श्रूयन्ते प्रायश्चित्तानि-यथाऽभिहोत्रस्कन्दने "अस्कान्दौः पृथिवीम्" इत्यमिमन्त्रणम्, "उच्चमय" इत्युपसर्गः, अनशनम् 'आ होतोः प्रातस्सायं नाभित्' इति । 'पतेषां समुच्चय एव भवति । किं कारणम्? अर्थान्तरत्वात् ।

I, 2. B. 2. omits वा.

3. B. 2. reads इत्येतदेकं.

4. B. 2. omits हि.

5. B. 2. reads भवतीति.

6. B. 2. omits उभयं.

7. B. 1. omits प्रायश्चित्तानां.

8. B. 2. omits प्रातः:

9. B. 2. reads समुच्चय पतेषां भवति.

क. "यज्ञुर्वक्तं रथमध्यवै ददाति" इति वाजपेये विधिः । तत्रान्तराऽग्नी नीयमानेऽपि तस्मिन्न प्रायश्चित्तमिति ।

ख. यथाऽत्तमनादिकं कर्माङ्गत्वेन वेदमूलस्मृतिवाक्यैविहितम् ।

ग. ब्राह्मौदनपाकार्थमौपासनस्सर्वे आहितः पाकात्पूर्वं यदनुगच्छेत् तदौपासनानुगमप्रार्थक्षतम् । उत्पत्तिस्तु-औपासनविहितैव स्मृतिप्राप्ता । यदि पाकाददर्धमनुगच्छेत् तदाप्युपत्पत्तिरौपासनविहितैव । प्रायश्चित्तन्तु-‘यदि प्रायायादनु वा गच्छेत्’ इति । नात्र स्मृतिप्राप्तं प्रायश्चित्तम् । तस्माच्चुतिलक्षणं प्रादश्चित्तं विघ्यपराधे विधीयते न स्मृतिलक्षणमिति योजना ।

अथन्तरस्य भावोऽर्थन्तरत्वम्, तस्मादर्थान्तरत्वात् । अर्थः प्रयोजनम् । ^१प्रयोजनान्यत्वा-
दित्यर्थः । अन्यतप्रयोजनमभिसन्त्रणेन, अन्यतुपसर्गेण, अन्यव्याप्तशनेन । ^२अतस्सुच्ययः ।
यथा लोके-अक्ष्यामयेऽन्यो दोषोऽञ्जनेन हन्यते, अन्योऽनशनेन, अन्यो निवातशयनेन ।
^३अतो दोषनिर्धारार्थत्वात्समुच्ययः ।

उपदेशस्तु-यत्रार्थवादेनार्थान्तरत्वादो^४ न भवति, एकार्थतैव, तत्र विकल्प एव
भवति न समुच्चयः । यथा-पथिकृतः स्वर्गपथप्रतिपत्त्यर्थः, 'तथा वैश्वानरोऽपि स्वर्गपथ-
प्रतिपत्त्यर्थ एव । अतस्त्योर्विकल्प 'एव भवतीति समुच्चयोऽन्याश्यः : अदृष्टदोष
उभयोरुपदेशादुभाभ्यामेव हन्यते इति । यस्तु शाखान्तरस्यो विधिः 'एकेषाम्' इत्युच्यते
'तत्र विकल्प एवाधिकविधेरनित्यत्वात्' । यथा 'देवांजननमगन्यज्ञ इत्येकेषाम्' इति
^५समुच्चयसम्भवेऽपि तत्र विकल्प एव ॥ २ ॥

तत्र त्रिविधं प्रायश्चित्तम्—

जपो होम इज्या च ॥ ३ ॥

जपोऽनाज्ञातस्य । होमस्तस्यैव । अन्येषान्तु^६ “त्वं नो आन” इत्येवं
प्रकाराणाम् । इज्या पुनःक्रिया । यथा “अन्यां तु ध्वा पुनर्होतव्यम् । अथोत्तरस्मै हविषे

१. B. 2. adds प्रयोजनार्थत्वात्.

२. B. 2. omits अतः and reads दोषनिर्धारार्थत्वैऽपि.

३. B. 1 and 2 read अर्थान्तरामावः.

४. B. 1. reads यथा.

५. B. 2. omits एव भवति.

६. Ibid तत्र.

७. B. 2 and 3 read च.

क. यथपिदोषनिर्धारातः प्रयोजनमेकम्, तथाप्येऽस्मिदोषे निर्मितेऽनेकप्रायश्चित्तोपदेशाद्विकल्पस्य चान्याश्य-
त्वाद्वैष्णवनिर्धारार्थत्वेऽपि चावान्तरप्रयोजनमेदेन साधनतया समुच्चयोपपत्तेः पाक्षिकद्वयमन्याश्यमिति
समुच्चयः ।

ख. यथा “यिहिमिर्यजेत्” “यवैर्यजेत्” इत्यनयोर्यागिसाधनव्रीहियविधायकत्वैनैकार्थत्वात्समुच्चयो
न भवति तथैव पथिकृत्यान्तरयोरपि स्वर्गपथप्रतिपत्त्यर्थत्वयस्थैर्यकस्य प्रयोजनस्यार्थवादैर्बोधितत्वात्
समुच्चयः । ‘अनये पथिकृते मुरोऽपाशमष्टाकायालं निर्वयेषो दर्शपूर्णमासयाजी सशमावास्या
पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् पथो वा एषोऽध्यपथेनैति’ “अव वा एष सुवर्गाङ्गोकाच्छ्रुत्यते यो दर्शपूर्णमा-
सयाजी सज्जभावास्यां वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासायिर्यते वैश्वानरे द्वादशकपालं
निर्वपेत्” इत्युभयत्र सार्थवादो विधिरित्युपदेशमतम् । Cf. पूर्वीमासासूत्र. I.2.3.I2.

ग. एकशास्त्रीयप्रयोगेष्वेषो शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारे ‘एकेषाम्’ इति न वक्तव्यम् । अतो यत्रैकेषामिति
निर्देशस्तत्र विधीयमानप्रयोगादधिकधर्मोपदेश इत्यवगमादनित्यत्वमिति ।

घ. अदृष्टकार्थत्वात्समुच्चयसम्भवेऽपि विकल्प एव मतान्तरत्वैनोपन्यासादिति ।

वत्सानपाकुर्यात् ” इति ॥ ३ ॥

दोषनिर्धार्ता थानि भवन्ति ॥ ४ ॥

एतानि त्रिविधान्यपि प्रायश्चित्तानि यो विघ्यपराधे दोषस्तस्य निर्धार्तार्थानि
भवन्ति, त्रिविधस्यानुक्रमणात्^१ । “ यद्युत्पूतं विचित्रं देयम्^२ ” इत्यत्र दानं केवलं
दोषनिर्धार्तार्थं न भवति । अत्र होमो वा सर्वप्रायश्चित्तस्य जपो वाऽनाज्ञानत्रयस्य कार्यं एव ।
कर्माङ्गं प्रायश्चित्तं दोषनिर्धार्तत्वं करोति । ^३अत्र होमो वा गृहदाहादौ फलवदिति
मीमांसकाः ॥ ४ ॥

अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि ॥ ५ ॥

तत्र ^४‘दोषादनन्तरं कर्तव्यम्, न ^५पर्वाणेक्षा इष्टीनामपि ॥ ५ ॥

निर्हृते दोषे पुनःकृत्स्नं कर्म ॥ ६ ॥

अपनीते दोषे प्रायश्चित्तेन पुनस्तकर्म कृत्स्नं भवति-सकलं ^६भवति । यथा
लोके छिन्नो हस्तो न पुनर्जायते क्षतसंरोपणमेव^७ कियते मेषजेन । इह पुनस्सकलं जायते
कर्म प्रायश्चित्तेन फलदाने^८ समर्थं श्रुतिप्रत्ययात् ॥ ६ ॥

तस्य नावच्चनात्पुनः प्रयोगः ॥ ७ ॥

तस्य कर्मणोऽपनीतदोषस्य वचनादृते पुनः प्रयोगो न भवति^९ । सकृत्प्रयोग-
स्त्वन्तरेणापि वचनं भवति^{१०} । यथा कालातिपत्तौ कृत्वा ^{१०}पाणिकृतं वैशानरक्षा पौर्णमासो
दर्शो वा कियते । यथानस्य पर्वणो न कालो ^{११}विरुद्ध्यत इत्युपदेशः^{११} । ^{१२}एवमुपदिष्ट

१. B. २. omits भवन्ति.	२. Ibid reads अनुक्रमात्.
३. B. १. reads देयमित्यस्य.	४. B. २. reads आनाज्ञातस्य.
५. B. २. omits अत्र.	६. B. १. reads दोषानन्तरं.
७. B. १. reads पर्वाणेक्षणामिष्टादीनामपि.	
८. B. १. reads इव.	९. B. २. reads दानसमर्थं.
१०. B. ३. reads पाणिकृतीं वैशानरक्षा.	११. Ibid अपरुद्धते.
१२. B. १. reads एवमपि शिष्टं.	

- क. प्रायश्चित्तेन दोषनिर्हृणे कृते कर्मवैगुण्यपरिहारात्फलदाने समर्थं कर्म भवतीति ।
ख. “ अन्यां दुरध्वा पुनर्होत्तव्यम् ” इत्यादि वचनं यत्र नास्ति न तत्र पुनः प्रयोगः ।
ग. गौणकालेऽप्यननुष्ठितस्य कर्मणः फलसाधनत्वासम्भवात् प्रायश्चित्तस्य च क्रियमाणकर्मवैगुण्यसमाधान-
मात्रत्वात्तावता फलसिद्ध्यनुपमते: सकृदनुष्ठानं कर्तव्यमेवेति ।
घ. पूर्वस्य कर्मणस्त्वकालाननुष्ठाने तस्योत्तरकर्मकालानुष्ठानेऽपि कालवाधप्रसङ्गात्परकर्मकालात्प्रागेत्र पूर्वस्या-
नुष्ठानमिति । स्वपञ्चोऽप्यदमेव-परकर्मकालात्प्राक्पूर्वकर्मण ऽनुष्ठानसम्भवे कर्तव्यमेवेति ।

निदानकारेणापि^१ 'सर्वमहः प्रातराहुतेः स्थानं सर्वा रात्रिसायमाहुतेः । आपूर्यमाणपक्षो दर्शस्य, कृष्णः पौर्णमासस्य, तथा पशुरपूर्णे संवत्सरे सोमश्च' इति । ख्यवाये तु प्रायश्चित्तमेव क्रियते उत्तरेज्याधिकारार्थम् । ^२अकाले 'च कृतमकृतमिति न क्रियते तत्कर्म । उन्नेनान्यस्य^३ कर्मणः कालोऽपरुद्ध इति । तथाऽङ्गमपरिसमाप्ते 'प्रधाने क्रियते, परिसमाप्ते तु न कर्तव्यम्, 'तदुपकारार्थत्वात्' । द्रव्यसंस्कारस्तूपयुक्ते द्रव्ये लुप्यते, तदर्थत्वात् । अन्तरितप्रायश्चित्तन्तु द्वयते, संस्कारलोपात् । संस्थिते प्रधाने यद्गङ्गं लुप्तं तस्यार्थे यत्र तु वचनं तत्र 'पुनः प्रयोगोऽपि भवति । यथा "अन्या दुर्ब्धा पुनर्हीतव्यम् अथान्यामिष्टमनुलब्धां तन्वीत" इति ॥ ७ ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरसतमेत्यन्वाहितार्णिः प्रथास्यञ्जुहुयात् ॥ ८ ॥

अन्वाहितार्णिः ^४'कृतान्यन्वाधानः । तस्य यदावश्यम्भावि दैवाङ्गमनं भवति स गमिष्यामीति जुहोति—"तुभ्यं त" इति । वास्तोष्पतिप्रत्याम्नायः^५ ॥ ८ ॥

पृथगरणिष्वरनीन्समारोप्य प्रयाति ॥ ९ ॥

१. B. 1. omits च.

२. B. 1. reads अन्येन कर्मणास्य.

३. B. 2. omits प्रधाने.

४. B. 2 and 3 read उपकारित्वात्.

५. B. 1. reads तु for पुनः.

६. B. 2. reads कृतान्वाधानः.

७. B. 2. reads इति जुहोति.

क. नित्यानां कर्मणामसकृत्यत्वानां मुख्याकालातिपत्तौ आगामिकर्मकालात्प्राकृ एव स्वेणानुष्ठानं कर्तव्यमित्यनेन सूक्ष्मेणोद्यते । न चेदं वचनं मुख्यकालविधायकम् 'आपदि हुतमिष्येव प्रतीयात्' इत्युक्तत्वात् ।

ख. मुख्यगौणकालानुष्ठाने प्रायश्चित्तमेव कर्तव्यं न तत्कर्मस्वरूपानुष्ठानम् । तत्र प्रायश्चित्तेनैव तत्कार्यसिद्धिः कलायते उत्तरकर्मस्वधिकारार्थित्यम् । यावज्जीवाभ्यासेन नियतपूर्वपिरवर्तिना कर्मणां तत्त्वज्यतकालोऽधिकारप्राप्तेः कङ्गृपत्यात्पूर्वाधिकारकार्यसिद्ध्युत्तरकालमुत्तराधिकारप्राप्तिः । यद्यपेतादृशाधिकारकमपरवचनं नास्ति "वृहस्पतिसेवेनेष्टवा वाजपेयेन यजेत्" इतिवत्, तथापि प्रयोगविधिना सामर्थ्यप्राप्तक्रमस्याप्यगुज्ञातत्वात्पूर्वकाले तत्कालवर्तिकर्माधिकारे प्राप्ते तत्साधनानुष्ठानस्यावश्यम्भावित्वात् तत्कार्यसिद्धानुत्तराधिकारः । अतः प्रायश्चित्तेनापि पूर्वाधिकारकार्ये सम्पन्ने उत्तराधिकारप्राप्तिरिल्लमिप्राप्तः ।

ग. उत्तरकर्मकाले पूर्वकर्मनुष्ठानानन्तरमुत्तरकर्मनुष्ठाने पूर्वकर्मणोऽकृतत्वमेवेति न तस्मित इति ।

घ. प्रधानोपकारकत्वादङ्गस्य प्रधानप्रयोगसमाप्तेः पूर्व व्युत्कर्मणान्तरितप्रायश्चित्तं कृत्वा तत्कर्तव्यम् । परिसमाप्ते तु प्रधाने विस्मृतमङ्गं न कर्तव्यम्, यदिः प्रयोगे कियमाणस्योपकारकत्वाभावादिति ।

ङ. गमिष्यामीति सङ्कल्प्य यानेपु भाष्वानि समारोप्य वास्तोष्पतीयस्थाने "तुभ्यं त" इति जुहोति ।

अधार्याणामपि समारोपणम्, अन्वाहितत्वात् । आत्मसमारोपणमपि लभ्यते ।
नेत्युपदेशः ॥ ९ ॥

यत्र वसेद्देशः । मेर्षि संस्थापयेत् ॥ १० ॥

यत्र वसतिरस्य भवति निर्भये तत्रैषिसंस्था, कृतान्तात् ॥ १० ॥

यद्यन्वाहिताग्रेरा . वनां योऽनुगच्छेदन्वाग्रेरुषसामग्रमह्यम्-
त्यन्यं प्रणीय भूरित्युपस्थाय यो अर्पितेवत्वाय हविष्मां आवि-
वासति । तस्मै पावक मृडय स्वातेऽपि पूर्णं सुवं संष्टाणाऽचं हुत्वा
“इदं विष्णुर्विष्वक्रम” इत्यातेऽपि पुरुषात् ॥ ११ ॥

अन्वाहिताग्रेरनुगमने प्रायश्चित्तं भूरित्युपस्थानं मनसा । सुवेण सर्वप्रायश्चित्तम् ।
समुच्चयेनापि न 'हृयते सर्वप्रायश्चित्तमिति । केचित्त्वाहुः- 'पूर्णश्च सुवं हुत्वा सर्वप्रायश्चि-
त्तमास्य' नियतं जुहोतीति ॥ ११ ॥

जपेदित्येके ॥ १२ ॥

मनसा व्रतोपायनीयं यजुर्जपे ॥ १३ ॥

व्रतोपायने भवं यजुर्ब्रतोपायनीयम् “‘अमे व्रतपत” इति । यावद्वा “येनोक्तं
तदेव मनसा केवलं जपति । यजमानार्थत्वाङ्गतानां याजमानम्, “चरिष्यामि” इति
लिङ्गात् । ‘योऽभीनन्वाधाय व्रतमुपैति स यदुद्गावत्वति विच्छितिरेवास्य सा’ इत्यमुगते
‘व्रतविच्छेदाद्यजुषा तस्य सन्धानम् । उपदेशस्तु- पूर्वं सर्वं व्रतोपायनीयं पुनर्यजमानस्येति ।
केचित्तु-व्रतोपायनीयं यजुरध्वर्युर्जपतीत्याहुः, यजमान इत्यवचनात् ॥ १३ ॥

१. B. 2 reads श्वर्यते

२. Ibid पूर्णसुवं

३. Ibid अत्र नियते

४. B. 1. reads येन नोक्तं

५. B. 1. reads व्रतच्छेदात्.

क. आहवनीयादीनामित्यर्थः ।

ख. ‘पृथगरणीषु’ इति वि उद्दिष्टात् आत्मसमारोपणं नेत्युपदेशमतम् ।

ग. पूर्वं यावत्कृतं तत ऊर्द्धं कुर्यादित्यर्थः ।

घ. “मनसोपतिष्ठेत मनो वै प्रजापतिः” इति श्रुतेः ।

घ. उत्तमपुरुषसामव्याधियाजमानत्वं व्रतस्य । व्रतस्य विच्छेदे सति ‘अमे व्रतपत” इति यज्ञुषस्तस्त्वचा-
यकत्वाद्यजुरपि याजमानमिति ।

च. हष्टश्चर्थं नेन पुनर्यजमानो व्रतोपायनीयं सर्वं यजुष्वतुष्यं जपतीनुपदेशमतम् ।

१. ‘अमे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, आयो व्रतपते, आदित्यं व्रतपते, व्रतान्तं व्रतपते व्रतं चरिष्यामि’ ।

यः कश्चनानुगच्छेदेतदेव प्रणयनवर्जमावर्तेत ॥ मन्थेद्वाहं-
पत्यम् ॥ १४ ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणाम्भेः ॥ १५ ॥

यः कश्चनानुगच्छेदिति नान्वाहितप्रायश्चित्तम् । सभ्यावसर्थयोरसर्वप्रायश्चित्तमेव
या प्रकृतिरितरेषामित्यवचनाद् द्वयोरेवानुक्रमणात् । निरवशेषपादात्सोमेऽपि दीक्षणीयोत्तरकाल-
मन्त्राहितप्रायश्चित्तमेव ब्रयाणामपि । प्रणीते त्वौत्तरवेदिके यद्वाईपत्यमुद्ग्राह(स)येत्, अत एव
पुर्मन्थेदिति शालामुखीयस्य स्यात् । औत्तरवेदिकस्य त्वन्वाहितप्रायश्चित्तमेव, यावत्रामी-
श्रीयप्रणयनमेतदेव प्रणयनवर्जमावर्तेतेति वचनात् यस्मिन् ^१कस्मिंश्चिदग्नानुगस्थानादि
सहोमकं क्रियते^२बृष्टरूपसाधनत्वात् । इतरथा^३ आहवनीय एव हूयेरन् । केवितु होम
आहवनीय ‘एवापरिहार्योऽयमिति ॥

यद्याहिताम्भेरप्रिरपक्षायेदा शम्यापरासात्परिवाजपतिः कविर-
ग्निरिति त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य तं सम्भरेदिदं त एकं पर उत
एकं तृतीयेन उयोतिषा संविशस्व । संवेशास्तनुवै चाहरोधि प्रिये
देवानां परमे जनित्र इति ॥ १७ ॥

^१अपक्षाणं देशान्तरगमनम्, ^२अम्भेरविधानात् । अन्वाहिताम्भेरेव मा भूदपक्षाण-
प्रायश्चित्तमिति सर्वार्थं पुनराहिताम्भिरहणम् । आहिताम्भेरिति वचनाद् ब्राह्मौदनिके न
भवतीत्युपदेशः^४ । अन्वाहिताम्भेरपक्षाणविधिः, पुनराहिताम्भिरहणात्^५ । सोमे चित्येऽमौ
च कालवृद्धिभयान्नापक्षाणविधिः । शम्यापरासः शम्याक्षेपः । यावच्छम्यया प्रविधेत्
तावति गते चामौ प्रायश्चित्तम् । ^६उपदेशो मर्यादा शम्यापरासः । अर्वागपि प्रायश्चित्तम् ।

1. B. 2. omits कस्मिंश्चित्.
2. B. 1. reads उपस्थानादि होमान्तं and omits बृष्टरूपसाधनत्वात्.
3. B. 2. adds होमाः after इतरथा and omits एव.
4. B. 1. reads अपरिहारः.
5. B. 1. reads अवक्षणं
6. B. 1. adds असौ च after उपदेशः.

कः प्रणयनादिविधानगत्तरेणामेरायतनाद्विर्गमनपक्षाणम् ।

खः ‘यद्यमिरपक्षायेत्’ इत्येनावतैव सर्वगामिसिद्धेराहिताम्भिरहणाच्छ्रुतं वेऽपि ब्राह्मौदनिकावस्थायां न
भवति प्रायश्चित्तम् ।

गः अन्वाहितावस्थाविशिष्टस्य नापक्षाणविधिः, आहिताम्भिराज्ञोपाज्ञानस्थाहिताम्भिमात्रे तात्पर्याद् ।

यत्र परिक्रमणाय शक्यम् । परिक्रमणं सर्वतः प्रदक्षिणीकरणम् । ^१यस्मादभिर्गतः तत्र क्षेपः^२
सम्मरणम् ॥ १७ ॥

यदि परस्तरामपक्षायेदनुप्रयावस्येत् ॥ १८ ॥

परस्तरां परतश्शम्याप्रासात्^३ । अत् प्रयायं तं देशं गत्वा यत्र गतोऽग्निः ।
असमाख्यात् अभयः प्रत्यक्षं नीयन्ते, एकदेशस्य ‘समारोपणाशक्यत्वात् । ^४प्रवृत्तमित्यन्येऽपि
प्रत्यक्षं नीयन्ते । केचित्तु-अपक्षाणवर्जं समारोप्य नयन्ति, देशान्तरगमने समारोपणं दृष्टमिति ।
अवसानं तत्रैकमहस्तिष्ठति ॥ १८ ॥

तदग्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्बोपेत् ॥ १९ ॥

पथोऽनेत्कर्मद्विर्हाहरेत् ॥ २० ॥

कृत्वा ‘पथिकृतीम् । पथोऽनेत्कारं पथस्तमीपात् वर्हिः । “‘अग्ने नय ”
“‘आ देवानाम् ” इति पाथिकृतः, ^५प्राकृते स्विष्टकृतः ॥ १९, २० ॥

अनेत्कारं दक्षिणा । चिरमिष्टेस्सन्तिष्ठते ॥ २१ ॥

यद्यमिदौत्रमध्येऽवसानं कृत्वाऽग्निहोत्रसंस्था^६, तत् हष्टिः । अथेष्टिमध्ये पञ्चमध्ये वा
पथिकृतोऽपि तदेव तन्त्रमुपजीवति । नीत्वाभीन् कृतान्ताम्ब्रकमः । अथेष्टिमध्ये ^७‘सर्व-
प्रायश्चित्तम्, नान्येष्टिः “‘यस्य यज्ञे प्रतत ” इति लिङ्गात्सर्वत्र ॥ २१ ॥

ततः श्वोभूते गृहेषु प्रत्यक्षं यति ॥ २२ ॥

श्वोभूते श्वः प्रभाते गृहानागच्छति^८ । ^९सोमेऽपि दीक्षासु देवयजनम् ॥ २२ ॥

यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुस्तत्स्थाने वायव्यां यवाग्नु
निर्बोपेत् ॥ २३ ॥

१. B. 2. reads यस्मादभिर्गतः.

२. Ibid wrongly reads पक्षेयः for प्रक्षेपः.

३. B. 2. reads परायाव्.

४. Ibid समारोपणस्य.

५. Ibid प्रहृष्टि.

६. Ibid पाथिकृतं.

७. Ibid प्राकृतः स्विष्टकृत.

८. B. 2. omits सर्वप्रायश्चित्तम्.

९. B. 2. and 3 read गच्छति.

१०. B. 2. reads सोमोऽपि दीक्षिगामु.

क. देशान्तरं इति शेषः ।

१ अन्ने नय सुपथा राये अस्मात् विश्वानि देव वयुनानि विद्वात् ।

युपोद्ध्यमज्जुहुराणनेनो भूयिषां ते नमउर्किं विषेम ॥ (तै. सं. १.१.१४.३.)

२ आ देवानामपि पञ्चामगन्म यच्छक्तनशाम तदनु प्रवोङ्कुम् ।

अप्निविद्वान् त्स यजात् सेदु होता सो अध्वरात् त्स ऋद्वन् कल्पयाति ॥ (तै. सं. १.१.१४.३.)

यदि पिबेयुर्वत्सा अपाकृताः यदेज्या न संवर्तते तदा यवागृः । कर्त्तव्यपाने त्वन्तरित-प्रायश्चित्तम्, सर्वप्रायश्चित्तच्छ 'हृयते । यवागृः त्रीहिभिरपि ^२वालपेया ख । ^३साक्षाये पूर्व-निर्वापादयस्त्वर्थलोपान्विवृत्ताः, न शास्त्रात् । इह तु तस्यैपधगुणत्वात्कियन्ते 'निष्पत्यश्रेत्वाद्विषः' । उद्ग्रासनोत्तरकालन्तु साक्षात्यधर्मा एव, स्थानापत्तेः । अन्ये त्वाहुःतिरः पवित्रसेकादयस्साक्षात्यधर्मा एव स्थानापत्तेः, नार्थलुसा इति । शास्त्राहरणादयस्तु दोहनान्ता^४ अर्थलुसा इति न क्रियन्ते । निर्वापणादयस्तु तण्डुलोत्पादनान्ता^५ अर्थलोपात्साक्षात्यापूर्व-निवृत्ताः । इह त्वैषधगुणा^६ उपकुर्वन्तीति क्रियन्ते । " 'वायो शतम्' " " 'प्र यामि' " इति वायोः । हुतानुमन्त्रणं साक्षात्यवत् । ^७नातादेवतत्वात्पृथक्प्रदानम्^८ । साक्षात्यस्य यदा तु दोह-द्वयं पित्रनिति वत्सास्तदा यवाग्वोरेकदे^९वत्त्वात्सह प्रदानम् ॥ २३ ॥

१. B. २. reads हृयत इति.	२. Ibid wrongly reads वालपेया.
३. B. १. reads साक्षात्यापूर्वान्विष्वपणादयः.	४. Ibid निर्वापेयत्वात्.
५. B. २. reads दोहनार्थाः.	६. B. १. तण्डुलोत्पादनान्ताः.
७. B. २. reads गुणवत्.	८. Ibid गिष्ठा.
९. Ibid प्रधानं.	१०. Ibid देवतस्वात्.
- क. एकदेशपरोऽर्थशब्दः, यागमात्रद्रव्यसम्भवेऽपि प्रायश्चित्तं कृत्वा दोहनादि यत्तेव्यम् । सर्वप्रायश्चित्तन्तु समुच्चयपक्षे यागनिवृत्तिसम्भवेऽपि " नार्थैतां रात्रि कुमारा अपि पयो लभन्ते " इति सर्वस्य पयसो दोहत्वादेकदेशविनाशोऽपि प्रायश्चित्तं भवत्येवेति ।
- ख. घनीभावनिवृत्यर्थं यालपेयेति । यथा नाला अपि पिबेयुस्तथा यवागृहसम्पादनीया । रापि यवैरेवेति न, किन्तु त्रीहिभिरपि सम्पादयितुं शक्यत इत्यर्थः ।
- ग. निर्वापादधातदयस्त्विष्योपकारकः धर्मा दर्शपूर्णम्। सप्रकरणे पठिताः प्रकरणात्सर्वागार्थत्वं भज-माना अपि " त्रीहीनवहनित " " चतुरो मुष्टीन्विष्वपति " इत्यादिविनियोजकनामयसामर्थ्यदीपय-द्रव्यक्यागार्थत्वमेव तेषाम् । ईदृशायागार्थत्वमपि न स्वरूपेण, आनर्थक्यापातात्, किन्तु तत्त्वाग-जन्योत्पत्यपूर्वार्थत्वमेव स्वीकर्तव्यम् । तथा सति साक्षात्यापूर्वप्रयुक्तत्वं निर्वापाशीना न प्राप्नोति, साक्षात्ययागस्त्रौषधद्रव्यक्त्वाभावात् इति यथापीयं स्थितिः तथापि प्रकृते नैगितिकप्रयोगे साक्षात्यया-गस्य यवागृहव्यर्थं देवतान्तरश्च विहितम् । तत्र यवाग्वा निष्पत्यर्थमवधातनिर्वापाशीनामपेक्षित-त्वाद् द्वारस्त्वातेषां साक्षात्यापूर्वार्थत्वमपि प्राप्तमुपवेशत एव । न चार्य कर्मणो विकृतिलृपत्वम्, प्रकृते भूतस्थैव कर्मणोऽभ्युदयेष्विवद् देवतान्तरविशिष्टप्रयोगमात्रोपवेशात् । अत उपदेशत एवौपूर्वधर्मा अत्र क्रियन्त इति ।
- १ वायो शत^४हरीणां युवस्य पोव्याणम् ।
दत या ते सहस्रिणो रथ आयातु पाजसा ॥ (तै. सं. २.२.११.७)
- २ प्र धामिर्याति वाश्वा५समच्छा नियुक्तिर्यविष्टये दुरोणे ।
नि नो रथिं६ सभोजसं युवेह नियीवद्रव्यमधिर्यं च राधः ॥ (तै. सं. २.२.११.८)

अथोत्तरस्मै हविषे वत् इन्द्राणुत्यापवसेत् ॥ २४ ॥

उत्तरं हविः । पुनरावृचिसर्वस्य दर्शम्य, हविशशब्दस्य ^४प्रदर्शनार्थत्वात्^१ । प्रणयनादिग्राहणमोजनान्तं तत्संस्थाप्यान्यद्विः ‘तद्वतं निर्विषेत्’ इत्यत्र तद्वत्वचनात् । केद्विद्विष्ट दधि पयो वा पुनरावर्तयन्ति, इतरयोरदुष्टत्वातः अन्ये तु प्रधानेज्यां कृत्वा तदैव वत्सापाकरणादीन्यावर्तयन्ति । तेन चेष्ट्वा शेषं सर्वप्रधानानां तन्त्रेण ॥ २४ ॥

यस्य सायं बुग्धं हविरार्तिमार्छ्वतीन्द्राय ब्रीहीभिरुप्योपवसेत् ॥ २५ ॥

सायं दोहस्यार्तिः नाशो दोषोऽपहरणं वा । इन्द्रायेति ^५प्रदर्शनम् । महेन्द्रायजित्^६ महेन्द्रायेति । ब्रीहीनिति^७ वचनाद्यवकालेऽपि ब्रीहय एव निरुप्यन्ते । निर्वापं कृत्वा ग्राम्येभ्य उपवसति आरण्याशनं करोति । अथ तु कृते,^८ विनाशो निर्वाप^९ एव क्रियते । अन्य-ग्राम्यार्तिगतावनन्तरं निर्वापः । दर्भानास्तीर्थ, अभीहोत्रहवणी^{१०} शूर्पञ्चापरतः । पुरतः पात्री यदि पात्र्यां निर्वापः^{११} । “संविशन्ताम्” इत्यभिमृश्य वायतः सुगादानादि अन्वावापनान्त-मिन्द्राय कृत्वा विरमति । शोभूते यथा प्रकृति कृत्वा^{१२} वायतः “पात्राण्यभिमृश्यासंमृष्टान्याभेय-निर्वापादि प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

यत्प्रातस्यात्तचतुं कृत्यात् ॥ २६ ॥

ब्रीहयः^{१३} प्रवृत्ताः साक्षात्यस्य प्रतिनिधिरिति प्रातदोहेऽपि त एव स्युः, अत उच्यते-

१. Ibid संप्रश्ननार्थत्वात् । B. I. हविशशब्दसंगित्वात् ।

२. B. I. reads निर्वापण । ३. B. 2. reads शूर्पञ्च परतः पात्री ।

४. B. I. reads रक्षयश्च पक्षात् after निर्वापः । ५. B. 3. omits कृत्वा ।

६. B. 2. reads पात्राणि संमृष्टानि ।

७. ‘उत्तरस्मै हविष’ इत्येकवचनभवणेऽपि हविशशब्दस्यैकविषिद्धिस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कुत्सलप्रयोगाभ्युत्तिरिति ।

८. सदेवताके यागे द्रव्यमात्रं प्रतिनिधीयते । तेन साक्षात्ययाजिमाग्रत्रय नैमित्तिकमिदं कर्म स्थिरत्वा इन्द्रायेति देवतानिर्देशाभावे प्रकृतत्वायाद्याग्नेवैवात्रापि प्राप्नुयात् । अतस्साक्षात्यस्य देवता-प्रदर्शनार्थमिन्द्रायेनि निर्देश ।

९. निर्विपतिचोदनया ब्रीहीववयोरुभयोः प्राप्तौ सत्यां ब्रीहीनिति वचनाजियमः क्रियते “सोमाभावे शूलिकानभिमृष्टादि” तिवर् । तेज यवकालेऽपि ब्रीहय एव निरुप्यन्त इति ।

१०. कृते तूपवासे पक्षायदि सायं दोहारितस्तर्हि निर्वाप एव नोपवासः ।

११. “इन्द्रस्य बृत्रं जच्छुष्टः” (तै. स. २.५.२.२.) इति साक्षात्योत्पत्तिब्राह्मणे साक्ष द्येन सह ब्रीहीणामप्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । अतस्तुत्यधर्मतया प्रतिनिधिरुपेणैकस्मिन् सायं दोहे प्रवृत्ता ब्रीहयः

यत्प्रातस्यात्तच्छृंते कुर्यादिति ॥ २६ ॥

अथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशस्यात् ॥ २७ ॥

इतरः कृतनिर्विप ऐन्द्रो वा माहेन्द्रो वा पुरोडाशः क्रियते । क्रप्रतिनिधित्वात्साक्षायधर्मा एव यवाग्वादीनां पञ्चशरावपर्यन्तानाम् । यैम्तु हविसिसङ्गिस्त ओपधिधर्मा अपि कार्यास्तद्द्वारम् इति ॥ २७ ॥

तस्य प्रातदौहेन समवदाय प्रचरेत् ॥ २८ ॥

एतदेव प्रातदौह आर्तिंगते प्रायश्चित्तम् ॥ २९ ॥

सायं दोहेनास्य समवदाय प्रचरेत् ॥ ३० ॥

दोहेन सह प्रदानं पुरोडाशस्य । अत्रापि पुनरिज्या श्रुतेः ‘अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकुर्यादि’ ति । यद्यपि नोगदिष्टा “सूत्रकारेण, वत्सापाकरणग्रहणश्च पुनरिज्याप्रदर्शनार्थं सर्वत्र” ॥ २८—३० ॥

यस्योभौ दोहावार्तिमाच्छेयातामाग्नेयमष्टाकपालं निर्वर्षेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनम् ॥ ३१ ॥

युगपदुभयोरात्मौ पञ्चशरावः । यदा तु कृते पुरोडाशो दोहेनाशः, तदा द्वितीयो-

प्रातदौहेऽपि गवेशुरित्याशक्षयं समाधीयते—अग्नयोर्गित्यागत्वायशीयद्रव्यस्य दोषः तस्यैव प्रतिनिधिर्युक्त इति ।

क. यवाग्वादयः पञ्चशरावपर्यन्तास्ताशाक्षयप्रतिनिधयः । प्रतिनिधीना ‘प्रतिनिधिथ तद्वत्’ (जै. सू. १.६.१४.) इत्यधिकरणे मुख्यद्रव्यसगानविवानत्वं सिद्धान्तिं जैमिनिना । अतः प्रतिनिधिष्ठूपवेशैव धर्माणां प्राप्तौ विनियोगशास्त्रार्थनिरूपणपर्यवसानं भवति । एवं विकृतिप्राप्त्यपेक्षाद्यां तु अपघाताश्चपदेशनिरूपणपर्यवसानम्—यदीयोऽपघातः, तर्वयं हविः प्रकृतिग्रव्यरांकर्यमिति । अतो यथासम्भवं साक्षायधर्माः । हविस्तरपर्यधर्मेन त्वांपधर्मां अपि कार्यास्तद्द्वारमिति ।

ख. सम्प्रतिपश्येत्वाद् दोहद्रव्यवत्सहप्रदानमित्यर्थः ।

ग. पुनरिज्येति शेषः ।

घ. ‘यस्य सायं दुधम्’ इति सूत्रकारेणारमच्छाखासुवादेन प्रत्यभिशाप्रदर्शनादसमच्छाखायाश ‘उत्तरस्मै हृषिषे यत्सान्’ इत्युपरेशात्सर्वेष वत्सापाकरणग्रहणं पुनरिज्याप्रश्ननार्थंगिति ।

ঙ. एकत्राशप्रयुक्तत्वान्मितिकेऽनारब्धे सति यदा द्वितीयस्यापि नाशो भवति तदा नाशकमेण युगपद्विनियोगः ।

চ. प्रथममन्यतरात्मौ सत्या तज्जिमितिके पुरोडाशो निष्पत्ते द्वितीयार्तिर्यदा भवति तदा पुनरप्यैन्द्र वए पुरोडाशः, न पञ्चशराव ओदन इति ।

उच्छैन्द्र एव पुरोडाशः । शरावो मुष्टिष्ठकप्रत्यान्नायो क्मलकः । त्रीणि समग्राणि द्वे तूष्णीकविकारे, 'द्वादशमन्त्रेण' इति चर्दर्शनात् ॥ ३१ ॥

अभिं पुरोडाशेन यजेत्, इन्द्रं पञ्चशरावेण ॥ ३२ ॥

"द्वितीय आभेयः, कपालोपधाने कृते पूर्वस्याभेयस्य प्रातदोहोत्पत्तिः^१ । अन्ये त्वाहुः—एक एवाभेयः, शास्त्रान्तरे प्रातदोहोत्पत्तिः प्रातरभिहोत्रकाल^२ उपदिष्टा । यदा निरुप आभेय उभयोर्नाशः तदाभेयं निरुप्य पञ्चशरावः । उत्पन्ने त्वागेये यदा 'दोहनाशस्तदा पञ्चशराव एव केवल इति । उभयोराभेययोस्सहप्रदानं च विभवात् ॥ ३२ ॥

पञ्चशरावेण वोभे देवते यजेत् ॥ ३३ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपान्त्योपवसेत् ॥ ३४ ॥

यदापि पञ्चशरावेणोमे देवते, तदाप्याभेयस्य पञ्चशरावस्य चैकदैवतत्वात्सह प्रदानम् । केचित्त्वाहुः—'अभिं पुरोडाशेन यजेत्' इति पुरोडाशाभ्यामित्यवचनात्^३ सह प्रदानमाभेययोरिति । इन्द्राय निरुप्य 'तेनाभिश्चेन्द्रश्च पश्चादिज्येते । केचित्त्वाहुः—इन्द्राय ब्रीहीनिरुप्य रात्रौ सङ्कल्पमात्रमिन्द्रायकुर्वन्ति, काल एव निर्वापः । तदनुपचमम्; पय एवारभ्य गृहीत्योपवसतीति ग्रहणं हि निर्वापः,^४ 'यस्या गृहीतं हविरभ्युदियादि'ति । न्या-

१. B. 2. reads उत्पत्तेः.

२. B. 1. wrongly reads अभिशेषकालोपरिषदापदा.

३. B. 2. omits पञ्च.

४. Ibid दोह.

५. B. 1. reads चैकत्वात्.

६. B. 3. reads अवचनात्पृथगदानं

७. B. 1. reads तेनाभिश्चेन्द्रश्च.

८. B. 1. and 3 read निर्वाप एव.

क. 'मह्वकु' इति भाषागाम्

ख. वाजपेये वार्हस्पत्यस्सप्तदशशरावो नैवारश्चर्विहितः । तत्र द्वादशमन्त्रेण तूष्णीमितराणि^५ इति सूत्रकारेणोक्तम् । सप्तदशशरावः प्राकृतमुष्टिकविकारः । प्रकृतौ च चतुर्षु मुष्टिषु त्रयाणां समन्त्रकत्वं चतुर्थस्य तूष्णीकत्वमस्ति । तथैव सप्तदशशरावेऽपि समन्त्रकत्वतूष्णीकत्वयोः प्राप्तौ सर्वां 'द्वादशमन्त्रेण तूष्णीमितराणि' इत्युक्तम् । तेनैव न्यायेन प्रकृतनैमितिकप्रयोगेऽपि द्वे तूष्णीकविकारे ।

ग. नित्यादाभेयाद्यमन्यः, न तु नित्यानुवादः । नित्यस्याभेयस्य कपालोपधानोत्तरकालं प्रातदोहोत्पत्तेनित्यस्य निर्वापकाले उभयोरार्द्धसम्भवात्तज्जिभित्ताभेयो नित्याद्विज्ञ एव भवति इति । अन्येषांनुभवे एक एवाभेयः । शास्त्रान्तरे प्रातदोहोत्पत्तिः प्रातरभिहोत्रकाल एवोपदिष्टा । अत आभेयनिर्वापात्मागेवोभयार्त्तिसम्भवाभित्यानुवाद इति ।

घ. एऽदैवताकत्वादुभयोस्सह प्रदानसम्भवाभित्यस्य नैमितिकस्य च सह प्रशनमिति ।

ङ. ग्रहणस्य निर्वापिपरत्वे प्रमाणं 'यस्या' इति ।

यस्तु—यवागृः ऐन्द्रः पुरोडाशः पञ्चशरावश्चाङ्गविधयः, पटे निमित्संपोगार्थीः। आग्नेयविकारो
यवागृः, ऐन्द्रः पुरोडाशः पञ्चशरावश्चैन्द्रामविकारौ, न सान्नाय्यस्थाने ॥ ३३, ३४ ॥

हति प्रथमा कण्ठका

यत्य व्रत्येऽहन् पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामपरुद्ध्य यजेत् ॥ १ ॥

क्रत्यमहः व्रतोपायनप्रभृति यावद्वत्विसर्ग^१ इति । अनालम्भुका आर्तवोप-
जनने नालभते भाण्डादीनिति । अपरुद्ध्य^२ यजेत् न तां खपत्नीकार्याणि कारयेत् ॥ १ ॥

जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वोदक् शुल्वं संनहनं स्तुणीयात् ॥ २ ॥

१. B. 2. omits विसर्गः

२. B. 1. and 2 read यजेतेति तां पत्नीं कारयेत्

क. पूरीमासे धर्मिण्या हियमःगेऽमावास्यायां वृत्ते च वत्सापाकरणे व्रतोपायनं भवति (See आप.
श्रौ. ४.२.६) व्रतविसर्गक्षम यज्ञविमोक्षनन्तररग् । (See आप. श्रौ. ४.१६.११) व्रतोपायनाद्यूष्म
पत्न्या रजस्युत्पत्ते तामपरुद्ध्य—निसर्गाय याग इति गाय्यात्प्रथमीयते ।

‘प्रकान्तमग्निहोत्रादि यत्क्रियित्युत्तित्येऽदितम् ।

आर्तवाभिष्ठुतां नारीं विहाय कुरुते द्विजः ॥ ॥

इति स्मृत्यनुसारेण तु प्रकान्ते कर्मणि सङ्कल्पाद्युद्गेत तथांविधापनीं विहाय याग इति प्रतीयते ।
अत्र किं व्रतोपायनाद्यूष्म पूर्वोक्तनिमित्ते जातेऽपरुद्ध्य यागः, उत सङ्कल्पाद्यूष्मेवेति संशयो भवति ।
अत्रायं समन्वयः—दर्शपूर्णमासयोर्यावज्जीवसङ्कल्पदशायां पत्न्याः प्रतिगासं रजःप्रावृभाविमङ्गीकृत्यैष
यावउर्जीवाधिकारा “अनालम्भुका भवति” (तृ. ग्रा. ३.७.१) इति वर्तमानापदेशाच्च तत्र प्रयोग-
सङ्कल्पात्मूर्त्यै रजस्युत्पत्तेऽपि अपरुद्ध्य यागः, मुख्यकालाविकामस्यायुक्तात्वात् । येष्व यावज्जीवसेकसङ्कल्पे
प्रमाणाभावात् प्रतिप्रयोगमधिकारमेदेन सङ्कल्पमेऽ इति विगाद्यते तेषागपि गते सङ्कल्पाद्यूष्म
रजस्वला चेदपरुद्ध्य याग एव । ‘प्रतोपायनप्रभृति यावद्विसर्गः’ इति भाष्यन्तु सूत्रस्य ‘व्रत’
शब्दनिर्विचनपरम्, अन्यथा व्रतविसर्गनन्तररे रजस्युत्पत्तेभ्योर्भवित्येऽधसम्भवात् कर्मसमापने न स्यात् ।
यदि च व्रतविसर्गाद्युष्म पत्नी कार्यागावाकर्मसमापने न विरोध इति विभाव्येत, तद्विव्रतविसर्गाद्युष्म-
पत्नीपुष्टिगतीरुपस्थानाद्यूष्म पत्नीकार्यागावाक् ‘यावद्विसर्गः’ इत्यविवक्षितं स्यात् । तस्माद्वय-
कालेऽनालम्भुत्वमात्रं विवक्षितम्, न पुनस्तदायामीव रजस उत्पत्तिः । अत एव ‘अग्न्यगवधान-
प्रभृत्यवरुद्ध्य यजेत्’ इति गगवान् वोधायनः । तद्विवक्षिते कर्मणि संकलिपते रजस्वला चेतां विहाय
कर्म कर्तव्यमेव । ‘यस्य व्रत्येऽहन्’ इति ब्राह्मणानुकरणं सूत्रकारस्य, सूत्रस्थवर्यशब्दनिर्विचन-
प्रदर्शनश्च भाष्यकारस्य कर्मकालोपलक्षणार्थमेवेति ।

ख. पत्नीकार्याणि-आज्यावेक्षणार्थीनि, पत्नीसंस्कारास्प्रव्रह्मनवदयाः । अत्र ‘प्रोक्षणीरासादयेभ्याद्यहिँ
पसादय सुवृद्धं सुवृद्धं पत्नीं संनष्टायेनोद्देहि’ इति प्रेषे पत्नीं संनष्टेति पदद्वयनिश्चित्तः
प्रेषे प्रयोजनमेदेन मन्त्राणां मित्रत्वात् । अत एतेषां लोपेऽपि कर्म रामापत्नीयनेव ।

जघनेन वेदिं पश्चाद्वेदेः । अ'न्तर्वा वेदेः । कुदक् शुल्वम् उदगत्रं शुल्वे
निपातितेऽपि^१ उदग्भवति, उदगप्रस्य पत्नीयोक्त्रस्य^२ ॥ २ ॥

यदा त्रि त्रिणा स्यादधनासुप्त्येत “‘अमूहमस्मि सा त्वं
योरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेहि सम्भवाव सह रेतो दधावहै
मुंसे पुत्राय वेत्तवै रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुधीर्याय” इति ॥ ३ ॥

त्रिरात्रीणा त्रिरात्रातीता, यदहः करोत्युत्तुगमनम् । इत्तेष्वेतेत्यनन्तरं स्यात्^३ ।
अतस्मिरात्रीणेत्युच्यते । व्याहरणमेवैर्मञ्जैर्मिथुनार्थमुपहानम् । पश्चादभिमञ्जणं “विष्णु-
र्योनि कल्पयतु” इति ॥ ३ ॥

यस्यामे त्रेत्रं साक्षात्ययं वा विष्यन्देतोदृशं परेत्य वस्त्वांक्षयन-
म् शुभृत्य “प्रजापते न त्वदेतानि” इति प्रजापत्यर्थ्यर्चा वल्मीकिपा-
याहरणम् । “भूः” इत्युपस्थ यान्यां कुरुद्वा पुनर्जुहुयात् । यदि सा-
क्षात्यमन्यदागमयेत् ॥ ४ ॥

उद्गत्तमानस्य विविधं स्यन्दनं विष्यन्दनम् । यदि प्राप्नोत्यमिं भूमिं वा, उद-
गत्त्वा यो वल्मीकिः तस्य वपायाम् । वल्मीमिरुदृता^४ मृतिका वल्मीकवपा । उद्गननं तस्या
अपनयनः । वल्मीक एव वल्मीकवपा तस्या उद्गनम् । यथा विलमपाह्येत्^५ ।
“प्रजापत” इति बिले क्षेपसर्वत्य । न च स्वाहाकारः, होमो न भवतीति^६ । भूरेत्य-
पस्यानमुपां^७ । हविसंस्कारो ‘दोहनेन विनाप्यन्यस्यागमः’, साक्षात्यस्य कुम्म्याम-

१. B. १. and २. read अन्तर्वेदि.

२. B. २. omits अपि

३. B. १. reads व्याहरणमेभिः

४. B. १. reads उद्भूत्य वल्मीकवपामृतिका

५. B. २. omits वल्मीक एव

६. B. १. reads अपाद्रियते

७. B. ३. reads दोहनं

८. B. २. omits आगमः

क. शुल्वं सज्जहनसाधनं योक्त्रम् । उदक् उदगदेशो स्तरणं न भवति, किन्तु उदगप्रस्तरणमेव । अन्यथा
‘जघनेन वेदिम्’ इति विरोधात् ।

ख. स्तरणादिति शेषः ।

ग. ऋतुगमनमिति शेषः ।

घ. यद्यपि ‘प्राजापत्ये’ ति निर्देशाद् देवतास्मरणम्, तथापि ‘अवनीय’ इत्यवनयविधानेन होम-
रूपत्वाभावाज् स्वाहाकारः । अतोऽन्यत्रापि होमचोदनाग्रहितेषु न स्वाहाकारः न वा देवतानिर्देशः ।

ङ. “भूरित्याह भूतो वै प्रजापतिः” (तै. ब्रा. ३.७.२ १.) इत्यर्थवादे भूरित्यस्य प्राजापत्यत्वं
कीर्तनात् “यत्किञ्चित्प्राजापत्यम्” इति तस्योपांशुत्वम् ।

१ तै. ब्रा. ३.७.१.९

२ प्रजापते न स्वदेतान्यन्यो विश्वा ज तानि परिक्तो वभूव ।

यस्कामास्ते शुद्धमस्तशो अस्तु वय “स्वाम परयो रथीणाम् ॥

(तै. ब्रा. ३.५.७.१.)

धिश्रयणादि^१ ॥ ४ ॥

यदि कीटोऽवपदेत मध्यमेनान्तमेन वा पलाशापर्णेत् “मही
थौः पृथिवी च नः” इति आवाप्तिव्ययर्चान्तःपरिधि निनीयान्या
दुर्ध्वा पुनर्जुहुयात् । यदि साक्षात्यमन्यदागमयेत् ॥ ५ ॥

कीटः अमेध्यसेवी यदि पतति पिण्डसंवर्तकः, अग्निहोत्रे साक्षात्ये वा । अन्तः-
परिधीति देशमात्रं मध्यमपरिधिदेशस्य^२ ॥ ५ ॥

‘यस्याग्निहोत्रमववर्षेत् “मित्रो जनान्कलपयति प्रजान-
निमन्त्रो दाधार पृथिवीसुत वाम् । मित्रः कृष्णरनिमिषाभिचष्टे सत्याय
हृष्यं घृतवज्जुहोत” इति तत्कृत्वान्यां दुर्ध्वा पुनर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

“पुनरग्निहोत्रवचनात् साक्षात्यस्याववृष्ट्य प्रायश्चित्तम् । “स जुहुयादि” ति श्रुते:
“मित्रो जनान् कल्पयति प्रजानन्” इति ^३पूर्वाहुतिः । संसाप्य मार्जनान्तं पुनर्होमो विह-
रणादिमार्जनान्तः । ^४उपदेशो ^५घृष्यन्तः पूर्वहोमः, द्वितीयो दोहनादि मार्जनान्तं इति ॥ ६ ॥

1. B. 2. and 3. read प्रभृति.

2. B. 3. reads पूर्वो धृष्ट्यन्तो होमः.

क. यथापि ‘यदि साक्षात्यमन्यदागमयेत्’ इति पयसः प्रक्षेपमात्रविधिः, तथापि कुम्भ्या अपनीतस्वा-
त्पुनरधिश्रयणादि समन्वयं दोहनव्यतिरिक्तस्तंस्कारः । अग्निहोत्रे तु वल्मीकवपायामवनीय तदन्त-
मुस्तुज्य पुनर्होम इति ।

ख. उपलक्षणमिति योगः ।

ग. अववृष्टम् अवपतितेन धर्षेण दूषितमभिहोत्रसम्बन्धिं हविः, न तु साक्षात्यम् । विष्यन्तरनकीर्त्यतनमिति
प्रायश्चित्तमिहोत्रे साक्षात्ये चोपदिष्टम् । तथावश्वद्विनिर्माणं प्रायश्चित्तं नोगयोः किन्त्यग्निहोत्र एव ।
अत एव सूत्रेऽभिहोत्रशब्दः पुनरुपातः ।

घ. ग्राहणेऽवश्वेन द्रव्येण कि होतव्यमिति सन्दिध्य, तोनेव द्रव्येण होमे सम्पाद्यमाने शरीरे
फलवप्राप्तिः, होमस्याकरणे यज्ञविच्छेद इति पक्षद्वयेऽपि दोपगभिनाय तज्जित्यत्त्वे “मित्रो जनान्”
इति मन्त्रेण “स जुहुयात्” इति होमो विहितः । सूत्रकारस्तु ‘तत्कृत्वा’ इत्येव निर्देशति, त
होमकरणगुपदिशति । तथापि “स जुहुयादि” ति श्रुतिश्वेन “मित्रो जनान्” इत्यवश्वेन पूर्वा-
हुतिं हुत्वा मार्जनान्तं समाप्य विहरणादिमार्जनान्तः पुनर्होमः कर्तव्य इति ।

ङ. अवश्वप्रायश्चित्ततया नैमित्तिः पूर्वहोमः कर्तव्यः । तत्र मन्त्रान्तरच्च विहितम् “मित्रो जनान्”
इति । अनेन देवतान्तरात्मुप्रवेशे जाते निरयहोमस्याकृतत्वात् अग्निहोत्रप्रकरणे “वृद्धिरसि वृक्ष मे
पाप्मानमृतात्सत्यसुपागम् इति हुत्वाऽप उपस्थृश्य” (आप. श्रौ. ६.११.४) इति पुनर्वचनस्य

^१ मही थौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिष्ठतां नो भरीमभिः ॥ (तै. सं. ३.५.११.३)

^२ तै. आ. ३.७.२.३.

‘यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामुक्तराहुतिः स्कन्दद्यदि वात्तया पूर्वामभिजुहुयात् “यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुणा नामानि । तत्र हृष्टयानि गमय” इति वानपत्ययच्च समिघमाधाय तत एव तूष्णीं हुत्वान्यां हुरध्वा पुनर्जुहुयात् ॥ ७ ॥

हुतायां पूर्वाहुतौ यद्युतराहुतिः स्कन्दति ^१पतति भूमौ । अभिहोमः उपरि होमः । उत्तरया पूर्वस्याः । वानपत्ययेति परिज्ञानार्थम् । तत एव ^२मुगता-त्स्कवशेषात् तूष्णीमुक्तराहुतिः । यदाप्यभिहोमः कृतः, पूर्वोक्त एव पुनर्होमविधिस्सर्वत्र ॥७॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामाहवनीयोऽगच्छेदागेनदर्शै दारावग्निरिति वदन्धनन्तरे शकले हिरण्ये वा जुहुयात् ॥ ८ ॥

“अग्निदर्शै दारावग्निः” इत्युतराहुतिः । ^३वदन्ति वचनात्र मन्त्रान्तेन । अनन्तरं शकलं यतः पश्चादनुगच्छत्यग्निः, हिरण्ये वा होमः । ^४गार्हपत्यदक्षिणाम्बोहर्मसमाप्तिः । तपनेन्धनपरिसमूहनपरिषेचननिवृत्तिराहवनीयाभावात् उष्मपास्सर्षय इति तपननिवृत्तेरुद्देशस्यापि निवृत्तिः । न वा निष्टप्तमुद्देशार्थम्^५ ‘निष्टप्ति’ स्वगाङ्कुत्या’ इति ‘शंयुवाकार्थे श्रूयते । एवं सत्युद्देशनमनिष्टापत्यया क्रियते । सप्तर्षितृपत्य उद्दिशति ‘सप्तर्षी-नेव प्रीणाती’ति । केचिच्चु तपनेन्धनवर्ज सर्व कुर्वन्ति । शकले हिरण्ये वा दृढांष्ट्रियेति-निधिरिति । एतदेव प्रायश्चित्तमनुगतेष्ठिः । समाप्ते विकल्पे न सर्वत्रानुगतेष्ठिमेतामेक इति ॥ ८ ॥

‘यदि पुरा ग्रथं अभ्यो वहिः परिध्यङ्कारः इत्युक्तः स्वृवस्य बुध्नेनाभिनिदध्यात् “मा तमो मा यज्ञस्तमन्मा यज्ञमानस्तमन्मस्ते अस्त्वायते नमो रुद्रं परायते नमो यत्र निषीदसि । अध्वर्युं मा

१. B. 2. omits पतति.

२. B. 1. reads स्कन्दन.

३. B. 2. reads उत्तराहुतिं वदन्ति वचनान्तमन्त्रान्ते.

४. B. 1. reads गार्हपत्यस्य दक्षिणाम्बः । ५. B. 3. reads परिसमाप्तिः.

६. B. 1. reads उद्देशार्थत्वात् । ७. B. 3. reads ईशुवाककार्थे.

तदनन्धनैमित्तिकनिवेशार्थत्वात्कालबाधप्रसङ्गात् पूर्वो न कुत्तलसंस्थः किन्तु शृष्टयन्त एव । द्वितीयस्तु दोहनात्पूर्वभाविनां पदार्थानां कृतत्वात् द्रव्यमात्रस्यापेक्षितत्वाद् दोहनादि मार्जनान्त इत्युपवेशमतम् ।

क. शकलापरिज्ञाने गार्हपत्यदक्षिणाम्बोहर्मः ।

१ दै. आ. १.७.२.६.

२ दै. आ. २.१.४.६.

३ दै. आ. १.७.२.५.

हिंसीर्यजमानं मा हिंसीः ” इति यदि पुरस्तात् । “ ब्रह्माणं मा हिंसी-
र्यजमानं मा हिंसीः ” इति यदि दक्षिणतः । “ होनारं मा हिंसीः
पत्नीं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीः ” इति यदि पश्चात् । “ आग्नीध्रं
मा हिंसीः पश्चून् मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीः ” इति यशुत्तरतः ॥ ९ ॥

पुग प्रयाजेभ्य इति यावत्प्रयाजा नारभ्यन्ते । ‘परिधेवहिनिर्गतः स्कन्धः, पूर्वतस्तु
परिध्यग्रहात् ’पुरोगतः^५ । सुशस्य बुद्धेन मूलेन । अभिनिदध्यात् पीडयति^६ “ मा
तम् ” इति सर्वसु दिक्षु^७ । ‘अध्यर्थादि प्रतिदिशं विशेषः ॥ ९ ॥

आह यज्ञं दधे निर्क्षत्तेरुपस्थात्तं देवेभ्यः परिददामीत्येन-
मादाय ॥ १० ॥

आदानादि समानस् ॥ १० ॥

इति द्वितीया कण्ठिका

“ ‘सहस्रशूद्धो वृषभो जातवेदाः स्तोमपृष्ठो घृतवान्सुप्रतीकः ।
मा नो हासीन्मेत्यतो नेत्त्वा जहाम गोपोवं नो वीरपोषश्च यच्छ’ ”
इत्येनमर्गनौ प्रहरति ॥ १ ॥

प्रहरति क्षिपति ॥ १ ॥

प्रहृत्य वाभिजुहुयात् ॥ २ ॥

‘क्षित्प्वोपरि वाङ्गारस्य जुहोति । ‘एकस्मिन्नपि शिष्टे प्रयाजे प्रायश्चित्तमुपदेशः’ ॥ २ ॥

‘यदि कालसञ्जिकर्षेऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत यत्रान्यं पश्ये-
त्तत आहृत्य जुहुयात् ॥ ३ ॥

१. B. 3. reads वर्हिर्गतः.

२. B. 2. reads परितो गतः; B. 3. पुरतो गतः.

३. B. 1. omits पीडयति.

४. Ibid reads अध्यर्थादीपि.

५. B. 2. reads क्षित्वा वोपर्यारस्य.

६. B. 3. reads एकस्मिन्नवक्षिष्टे.

क. पूर्वस्या दिशि परिधेवभवात्तत्र यहिः परिधिदेशगमनं नाम दक्षिणोत्तरपरिध्यग्रदेशाद्विर्गमनस् । अतो
यहिः परिधीत्यस्य देशोपलक्षणार्थत्वात्परिधानात्पूर्वैमप्येतत्प्रायश्चित्तमिति ।

ख. मन्त्रस्यातुष्ण इति ।

ग. प्रयाजेभ्य इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादेकस्मिन्नवशिष्टेऽपि प्रयाजे प्रायश्चित्तमित्युपदेशमतम् ।
स्वमते तु बहुवचनस्याविवक्षायामपि ‘पुरा प्रयाजेभ्यः’ इति प्रयाजमात्रपूर्वभावित्वावगमादे-
कस्मिन्नपि प्रयाजे कुते पूर्वभावित्वं न स्याविति ।

१ तै. आ. १.७.३.७,

२ तै. आ. १.७.३.१,

समारूढोऽनुगतो वा यदि मध्यमानो विहरणकालसमीपे न जायेत, यत्रान्यं
लौकिकमर्गिन् पश्येत तत आहृत्य विहृत्य^१ होमः भारद्वाजमतात् । क्यदा 'त्वपक्षाण-
मन्थनं, भस्मनाडरणी संस्पृश्य मन्थनं वा कृत्वा खं विहरण-
काले तदा 'यस्योभावनुतो' इति 'पुनराधेयमेव । [यदा^२ तु समारूढस्तदा कृत्वाऽग्नि-
प्रतिनिधिम्, अनुद्धृतेऽस्तमिते प्रायश्चित्तमेव । ततो होमं कृत्वा मन्थनम्, अनुगतेष्ठिः ।
यावदन्यो विहरणकालो न जायते^३ । अजाते तु नष्टम्, तदा पुनराधेयमेव ।]

केचित्त्वाहुः—मन्थने प्रवृत्ते^४ यस्य वोभावनुगताविति । नैतत्; 'यदप्युदयेऽस्त-
मिते^५ वार्गिन् प्रतिनिधिं कृत्वानुद्धृतप्रायचित्तम्, ततोऽग्निहोत्रहोमः, ततो मन्थनम् ।
द्वितीयमपि होमं प्रतिनिधौ जुहोति, 'तृतीयं प्राप्य विनष्टो भवतीति । 'पुनर्मन्थेदित्यवचना-
देक एव होमः प्रतिनिधौ युक्तः । अग्निहोत्रहोमार्थं 'एव प्रतिनिधिः " 'अग्नावेवास्यानि-
होत्रं हुतं भवति " इति लिङ्गात् । मथिनेऽनुगतप्रायश्चित्तं सर्वत्र । लौकिकाभ्यन्प्रतिनिधिः
पाकाहुतिलक्षणं^६ करोतीति सर्वानीनां विभवाच्च ॥ ३ ॥

अथात्वरमाणः पुनर्मन्थेत् ॥ ४ ॥

'यद्यन्यं न विन्देऽजात्यै दक्षिणे कर्णे हातव्यः ॥ ५ ॥

अजादयस्तु त्रियमाणा अपि पाकं न साधयन्तीत्याहवनीयप्रतिनिधय^७ एव, तस्य
प्रधानाहुत्यर्थत्वात् । 'अनिपतय' इत्याहवनीयायतने प्रतिष्ठापनमनर्थलोपात् । अविकारश्च

I. B. 3. omits विहृत्य.	2. B. I. reads त्वपक्षाणमन्थनं वा.
3. B. 3. reads पुनराधेयम्.	4. कुण्डलान्तर्गतो भागः B. 2. पुस्तके नास्ति.
5. B. 3. reads अहृत्य.	
6. B. 2. reads अप्यद्युषये वास्तमिते वा कृत्वा प्रतिनिधिः; B. I. reads यथाद्युदेत्यस्तमेति.	
7. B. 2. reads तृतीयमप्यविन्दुः.	8. B. reads पुनः पुनः.
9. B. 2. omits एव.	10. B. I. reads क्षपां.
11. B. 2. omits प्रतिनिधयः.	

क. पूर्वं समारूढानुगतयोस्साधारण्योऽस्ति:; इदानीमनुगमने भेदेनोच्यते—अनुगमने मध्यमाने प्राशुदथा-
स्तमयाद्वाऽग्निप्रतिनिधिं गार्हपत्येऽवस्थाप्य विहृत्य होमः ।

ख. प्रतिनिधिं मन्थनादि करोतीति शेषः ।

ग. तावन्मन्थनमिति शेषः ।

घ. 'मध्यमानो न जायेत' इति मन्थने प्रवृत्तमात्रस्य प्रतिनिधौ होमविधानात् प्रतिनिधिस्थापनस्य च
कालविशेषानुपदेशान्मन्थने प्रवृत्तस्यास्तमितेऽपि प्रतिनिधिरित्यर्थः ।

मन्त्राणाम्, प्रतिनिधित्वात् । गर्हेत्याद्रहणमुद्धरणमिति नोद्धरणमन्त्रः । न च तद्यज्ञ-
मानम् । तृणीमजादीनामायतने प्रतिष्ठापनमुपदेशः^१, नेधो, 'न समित्, इन्धनार्थत्वात् ।
शुन्धनपरिस्तरणे तु कियेते । ततो दोहनादि । परिषेषः ^२'प्रतिनिधेद्विक्षिणानेश्च यदि
भ्रियते । '(न) धारा च । अन्यभावात्पाकादीनां निवृत्तिः । प्रतिष्ठापनं भूमौ शुगादा-
नादि । ^३'अजादौ न तपनमर्थलोपात् । संमर्शनन्तु' भवति । अभावेऽप्यर्थिपः उद्दवणार्थ-
त्वात् मन्त्रलोपः । ^४'उपसद्याप उपसृश्य प्राणनादि । कर्णे एवाहुतिद्वयप्, 'यत्र चासम्भवः ।
वचनाच्चासंसर्गदोषः'^५ । उत्तरमविकृतं तपनेन्धनवर्जे योऽग्निर्भ्रियते सर्वम् । केचित्त्वाहुः—
सङ्कलिप्तस्य होमकालस्य सन्निकर्षे समीपे यदि मध्यमानो न जायेत ^६'ततोऽग्निप्रतिनिधि
कृत्वाऽस्तमिते प्रायश्चित्तमिति ॥ ५ ॥

अजस्य तु ततो नाशीयात् ॥ ६ ॥

^१'अजादेमांसभक्षणप्रतिषेधः, स्वार्थस्य ^२'भक्षणस्य न परार्थस्येऽदादेः ^३'भक्षणस्य
क्रत्वज्ञभूतस्य । अजाक्षीरादीनां प्रतिषेध इति केचित्'^४ । शब्दया जातिः प्रतिषेधेनानुग्रहीतु-
मिति प्रतिषेधे ^५'लिङ्गसंख्ययोरविवक्षा । आलभ्मतादिपु त्वशब्दया जातिरालब्युमिति
लिङ्गसंख्यस्य विवक्षा ॥ ६ ॥

'यद्यजां न विन्देद्वात्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् ॥ ७ ॥

१. B. १. reads न समिन्धनार्थत्वात्,	२. B. २. reads प्रतिनिधिः,
३. B. २. and ३. omits अजादौ and read नाश तपनं,	
४. B. १. omits तु.	५. B. २. reads उपसद्य.
६. B. २. omits यथा चासम्भवः,	७. B. २. reads न संसर्गदोषः,
८. Ibid अजादेमांसभक्षणप्रतिषेधात्,	९. Ibid भक्षणस्य,
१०. B. २. omits भक्षणस्य.	

क. अग्निलिङ्गत्वान्मन्त्राणो समवेताभिधानासमग्वादित्युपदेशमतम् ।

ख. प्रधानकालोत्कर्षेभयादस्तमितेऽपि प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रतिनिधावभिहोत्रं कर्तव्यमिति ।

ग. 'अजस्य तु नाशीयात्' (तै. ग्रा. ३.७.३.२.) इत्यस्य प्रष्टुयाऽजस्तम्बनिध द्रव्यमुच्यते । तस्य
चाजाय्यतिरिक्तत्वं गमयते । तस्य भक्षणे प्रमो प्रतिषेधः क्रियते । अजगांसस्य तथ्यतिरिक्तत्वाभावाभ
प्रतिषेधः । क्षीरादेस्तु तथ्यतिरिक्तत्वमरित । अतस्तम्ब भक्षणीयमिति केचित् ।

घ. 'अजस्य' इत्यत्र पुरत्वमेकत्वं भासेते । तयोर्विवक्षायां छीत्वविशिष्टस्य द्वित्वेन वहुत्वेन वा
विशिष्टस्याजस्य भक्षणं कर्तव्यमित्यर्थस्यात् । अतः प्रतिषेधे लिङ्गसंख्ययोरविवक्षा । "अग्नीषोमीये
पशुमालमेत" इत्यालभ्मनविधां तु तयोर्विवक्षा । जातौ प्रवृत्तसंजालमनविधिरशक्यत्वाशक्तौ
पर्यवस्यति । व्यक्तौ तु लिङ्गसंख्ययोर्भवेशो भवितुमहृति । अतोऽन्त्र विवक्षेति ।

अजा पश्चान्सुखी^१ ब्राह्मणश्च । तयोः^२ परिस्तरणादि नाऽव्यवस्थ ॥ ७ ॥

ब्राह्मणन्^३ वसत्यै नापरुन्धीत ॥ ८ ॥

असूर्योदस्यापि वसतिं भोजनश्च दद्यात् ॥ ९ ॥

यदि ब्राह्मणं न विन्देदू दर्भस्तम्बे होतव्यम् । दर्भस्तु
गत्याद्युत ॥ १० ॥

ब्राह्मणस्योपर्यासनम् आध्यासनं दर्भणाम् । तस्य च स्वार्थस्य^४ च प्रतिषेधः ॥ १० ॥

यदि दर्भाश्च विन्देदप्सु गेतव्यम् ॥ ११ ॥

आपस्तु न परिचक्षीत-इमा भोजनीया इमा अभास्तीता इति
॥ १२ ॥

परिचक्षणं वर्जनम् । तेन तत्र कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

अप्यभोजनां य यैतं संवत्सरं परिगृहीयादेवापः ॥ १३ ॥

अभोज्यानामप्यपाम्^५ ।^६ एतस्मिन् संवत्सरे न यावज्जीवम् ।^७ अभोज्याच्च प्रति-
ग्रहणश्च^८ कार्यम् ॥ १३ ॥

अद्विस्तु न पादौ प्रक्षालयति ॥ १४ ॥

अद्विस्तु पान्त्रस्यालनप्रातिषेधः, श्रुतिवलीयस्त्वादधौतपादो^९ प्यविकुरुते^{१०} कण्डिकादि-
मिर्वा प्रक्षाल्य^{११} । केचित्त्वाहु^{१२} :—^{१३} अप्स्वनुदृष्टासु पादप्रक्षालनं करोति, अशुचेनविका-
रात् । ‘अद्विरुदृष्टामिर्वा पादप्रक्षालनं करोति’ इति ॥ १४ ॥

सांवत्त-रिक्षाप्येताने व्रतनांत्पादभस्त्वयः । यावज्जीवमित्या-
लेखनः ॥ १५ ॥

i. B. 2. reads ब्राह्मणस्य.

2. B. 1. wrongly reads परिस्तरणादि तात्पर्यवस्थात्.

3. B. 2. reads स्वार्थस्य प्रतिषेधाः.

5. B. 1. reads एतस्मिन् वस्तरे यावज्जीवं वा.

4. B. 1. omits अपाम्.

7. B. 3. reads अपूतपादः.

6. B. 1. reads प्रतिषेधश्च.

9. B. 2. reads अविकुरुते after प्रक्षाल्य.

8. B. 2. कण्डिकामिर्वा

11. B. 1. omits अप्सुः

10. B. 2. omits आहुः:

क. ‘आपस्तु न परिचक्षीत’ (तै. ग्रा. ३.७.३.४.) इत्यनेनैवापां प्रतिग्रहे सिद्धेऽपि ‘अप्यभोजनीयस्य’
इति सूत्रे पुनः प्रतिग्रहविधानात् एकदेशानिर्देशाच निनिदत्ताज्ञस्यापि भोजनं प्रतिगृहीयादेव, अपश्च
प्रतिगृहीयादभोज्या अपीति गम्यते ।

‘सांघत्सरिकाण्येतानि “ ‘संवत्सरं हि व्रतं नाती ” ति लिङ्गात् । यावज्जीवं वाऽविशेषश्चतुः । एवज्ञ सति ‘ संवत्सरं हि व्रतं नाती ’ ति प्रायवादः ॥ १५ ॥

संवत्सरस्य परस्तादग्रये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेष्ट
॥ १६ ॥

संवत्सरस्य परस्तात् पूर्णे संवत्सरे । ‘व्रतपतिः यत्र व्रतपतिरस्ति । व्रत-
पतये व्रतपतिरस्ति । “ ‘त्वमस्मे व्रतपा असि ” “ ‘यद्वो वर्यं प्रभिनामे ” ति ॥ १६ ॥

अग्रये क्षामवतेऽष्टाकपालं येषां पूर्वापरा अन्वश्चः प्रमीयेरन् ।
गृहदाहे वा ॥ १७ ॥

पूर्वाः पूर्ववयसो वृद्धा ज्ञातयः । अपराः अपरे पुत्रपौत्रनप्त्रादयोऽज्ञातयः ।
अन्वश्चः सन्ततम् प्रमीयन्ते वृद्धाश्च बालाश्च । नैमित्तिकी क्षामवती । “ ‘नैसां
पुराऽऽयुषोऽपरः प्रमीयते ” “ ‘नास्यापरं गृहान् दहति ” इत्यर्थवादो न कामः । निमित्तत्वेन
चौदितत्वात् । अग्रये क्षामवते, अमे क्षामवन्, अभिं क्षामवन्तम्, अमेः क्षामवतः,
अभिः क्षामवान् । “ ‘अकन्दमिः ” “ ‘त्वे वसूनि ” इति ॥ १७ ॥

अग्रये विविचयेऽष्टाकपालं यस्याहिताग्रेरन्यैरग्निभिरग्रयः
संस्तुज्येरन्मिथो वा ॥ १८ ॥

अन्यैरग्निभिः औपासनादिभिर्विदि^१ मिश्रणम् । मिथो वा^२ गार्हपत्यादयः ।

१. B. 2. reads एवं before सांघत्सरिकाणि. २. B. 2. लिङ्गात्.

३. B. 2. reads गित्यविशेषः ४. B. 1. omits व्रतपतिः यत्र व्रतपतिरस्ति

५. B. 2. omits नप्त्.

६. B. 1. omits यदि.

७. B. 2. omits वा.

१ तै. सं. २.५.४.३.

२ त्वमस्मे व्रतपा असि देव आ मत्येन्ना । त्वे यज्ञेन्नीडयः ॥ (तै. सं. १.१.१४.४.)

३ यद्वो वर्यं प्रभिनाम व्रतानि विद्युषां देवा अविद्युषरासः ।

अग्निष्ठद्विश्वसापृणाति विद्वान्येभिर्देवाऽऽत्मतुमिः कल्पयाति ॥ (तै. सं. १.१.१४.४.)

४ तै. सं. २.२.२.५.

५ तै. सं. २.२.२.५.

६ अकन्दमिः स्तनयश्चिष्य द्यौः क्षामा रेतिहृदीस्थः समञ्जन् ।

सद्यो ज्ञानो विद्वीमिष्ठो अख्यदा रोदसी भानुना भावन्तः ॥ (तै. सं. १.३.१४.५.)

७ त्वे वसूनि पर्यणीक होतर्देवा वस्तोरेति यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा मुवनानि यस्मिन्तर्मैं सौभग्यानि दधिरे पावके ॥ (तै. सं. १.३.१४.३.)

'यदा सर्वे सह 'भवन्ति मिश्राः परस्परेण । अग्ने विविचये, अग्ने विविच्ये', अग्निं विविच्यम्, अग्नेर्विविच्येः, अग्निर्विविचित्रिदम् । " 'वि ते विष्वक्' " " 'त्वामग्ने मानुषीरीढत इति ॥ १८ ॥

अग्ने विष्वचेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहवनीयौ ॥ १९ ॥

अग्निना विचारं वयं गीर्भिः स्तोमं मनामहे । स नो रात्रं सहस्रिणः ॥ काविरग्निस्तमिध्यते विप्रो यज्ञस्य साधनः । विष्वश्चन् रात्रं नो वसु इति याज्याऽवाक्ये ॥ २० ॥

गार्हपत्याहवनीयोस्तंसर्गे अग्नये विष्वचे । अग्ने विष्वह्, अग्निं विष्वचम्, अग्नेर्विष्वचः, अग्निर्विष्वगिदम् ॥ १९, २० ॥

अग्नये वीतयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी चक्षेणा-
उन्याऽवनायौ वा ॥ २१ ॥

अग्नये वीतये, अग्ने वीते, अग्निं वीतिम्, अग्नेर्वीतिः, अग्निर्वीतिरिदम् । " 'अग्न आयाहि वीतये' " " 'यो अग्नि देववीतये' " इति । " 'सर्वत्र चतुर्थी परिपठिता ॥ २१ ॥

अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं यदि प्रादाव्येनाभ्यादाहेन विचारिना वा । अग्नये सङ्कुसुकायाष्टाकपालं यदि सूतकाग्निना । " 'सङ्कुसुका विकिरो यश्च विष्विः । माषाज्येन नलेध्येन ऋूयाऽशमयामसि' " ॥ " 'अस्मिन् वयं सङ्कुसुकऽग्नौ रिग्मणि मृज्महे । अभूम यज्ञियाः शुद्धाः प्रण आर्यूषि तारंष' " ॥ इति याज्याऽवाक्ये । अग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं यदि वैद्युतेन ॥ २२ ॥

I. B. I. reads तदा.

2. B. 2. विभवन्ति.

3. B. I. विविच्यन्.

क. सर्वत्र देवतानिर्देशश्चतुर्थ्यन्तः परिपठितस्सूत्रकारेण । तदनुसारेणान्यासां विभक्तीनामूहः कार्य इति ।

१ विते विष्ववात् तासो अग्ने भामासः । शुचे शुचयश्चरन्ति ॥ (तै. सं. ३.३.११.१.)

२ स्वामप्ते मानुषीरीढते विशो होत्राविदं विविच्य रत्नधातमम् ।

गुहा सन्तं सुभग विष्वदर्शतं तुविष्मणसं सुथजं शृतश्चियम् ॥ (तै. सं. ३.३.११.२.)

३ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हृष्यदातये । नि होता सत्ति वर्हिषि ॥

४ यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविवासति । तस्मै पावक मृदय ॥

आनये शुचये, अग्ने शुचे, अर्जिन् शुचिम्, आग्नेः शुचेः, अग्निश्शुचिरिदम् । प्रायाद्यो वनदाहः । अभ्यादाद्यो यो गृहान्दहति । द्वावाग्निः येन मनुष्या दद्यन्ते । “अग्निश्शुचिव्रततमः” “उदाने शुचयस्तव” इति । ^५सङ्कुपुकस्य वृभवद्विभक्तिः । सूतकाग्निः यस्मिज्ञातकर्म करोति, सूतिकां वा येन तापयन्त्यग्निना । वैश्युतेन संसर्गे । अप्सुमानुकृतः । अप्सुमतः “अप्स्वग्ने” “गर्भोऽस्यौपधीनाम्” इति ॥ २२ ॥

यदि सर्वाससन्निपत्तेरन् विविचये निरुप्य शुचये निर्वर्षेद्वात् भृत्रीं तृतीयामप्सुमतीं चतुर्थीं क्षामवतीमन्तं परिक्रमयेत् ॥ २३ ॥

उक्तानां संसर्गेष्टीतां यदि सर्वासां निमित्तान्युत्पद्यन्ते तदा ^१सर्वसन्निपाते खक्म इष्टीताम् । ^२यद्यन्येन क्रमेण निमित्तान्युत्पद्यन्ते ^३व्रातपती चाधिका तृतीया ^४वचनाच्च । कृत्वा चतुर्थीमप्सुमतीमन्यासंसर्गेष्टयः । क्षामवती गृहद्वाहेष्टिरन्ते ॥ २३ ॥

व्रातभृत्रीं द्वितीयामेके समामनन्ति । व्रातपतीमुक्तमाम् ॥ २४ ॥

अथवा विविचये निरुप्य व्रातभृते, ततः शुचयेऽप्सुपाते, ततोऽन्याः क्षामवत्यन्ताः । ततोऽन्यये व्रतपतये । ^५एकेषामुक्तवचनात् सर्वपन्निपाते क्रम इष्टीताम् । केवित्तगाहुः—इहासिद्धाया दर्शनात्प्रायश्चित्तेष्टु ^६सर्वासु व्रातपती समुच्चीयत इति ॥ २४ ॥

इति तृतीया कण्ठिका

गर्भं स्ववन्तमगदमकरणिरिन्द्रस्त्वष्टा वृहस्पतिः । पृथिव्यामवश्योत्तैनज्ञाभिप्राप्नोति निर्क्रितिं परावैः इत्यग्निहोत्रस्याली

१. B. 2. omits सर्वं.

२. B. 2. & 3. यथापि.

३. B. 1. व तमूरी.

४. B. 1. omits एषोपर्याप्ते उत्तरवचनात्.

५. B. 3. reads सर्वं च.

६. शीतापनोदनाद्यर्थो लौकिकोऽस्मिः सङ्कृत्युक्तः ।

७. सूत्रोकृतः क्रम इष्टीताम् ।

८. निमित्ताभावेऽपि वचनात्कर्तव्येत्यर्थः ।

९ अस्मिः शुचिव्रततमः शुचिर्प्रियः शुचिः कविः । शुची रोचत आतुतः ॥

१० उदमे शुचयस्तव शुका आत्मत ईरते । तत्र ज्योतिंव्यर्चयः ॥ (तै. सं. १.३.१४.८.)

११ अप्स्वमे सधिष्ठव सौशरीरनु रूप्यते । गर्भे सङ्कायते पुनः ॥

१२ गर्भोऽस्यौषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्तापो गर्भो अपाप्रसि ॥

(तै. सं. ४.३.३.३.)

स्ववन्तीमभिमन्त्र्य विदुं दद्राणमिति सन्दध्या-त् ॥ १ ॥

स्ववन्तीमभिमन्त्र्य सन्धाय च स्थालौ स्कन्धप्रायश्चित्तमग्निहोत्रस्य ॥ १ ॥

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्विपेद्यो दर्शपूर्णमास-
याजीत्युक्तम् ॥ २ ॥

प्रवृत्तदर्शपूर्णमासयाजिनः पाथिकृती । 'यस्य तु प्राप्तेऽपि काले नारभ्येते
दर्शपूर्णमासौ तस्य यज्ञविग्रहेष्टि । 'दर्शपूर्णमासयाजी भूत्वाऽमावास्यां पौर्णमासीं वाऽति-
पादयेत् । "काले उभयोरप्यतिरक्तौ पाथिकृति प्रायश्चित्तं श्रुतिलक्षणत्वात् । 'देखाजिनो न
कुर्यात् हि पन्था यदर्शपूर्णमासौ । तस्मादेष पथः । अपथेनैति योऽतिगतयेत् स पथिकृत्
अपथात्रन्थामपि नयति । अनहूवान् 'यो वहति शक्टम् स दक्षिणा । अग्नये पथिकृते,
अने पथिकृत्, अग्निं पथिकृतम्, अनेः पथिकृतः, अग्निः पथिकृतिः । "अने नय"

१. B. २. reads यन्तु प्रासे काणे.

२. B. १. reads शक्टं योजयति.

क. "रेतो वा एनद्वजिनमादितामेवैदभिहोत्रम् तथस्त्वेत्" (तै. आ. ३.७.३.६.) इति होमशब्दं
प्रकृत्य "गर्भं स्ववन्तमग्नमकरित्याह" इति विनियोगादभिहोत्रशब्दस्यैव स्वतोऽभिमन्त्रणमिति
प्रतीयते, तथापि 'अभिहोत्रस्थालीं स्ववन्तीम्' इति सूत्रे निर्देशान् विनियोजकब्राह्मणे द्रव्यपरनिर्देशो
द्रव्यविशिष्टस्थाल्यमित्यन्तर्णपर इति सूत्राशयः ।

ख. "यो दर्शपूर्णमासयाजी सञ्चमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत्" (तै. सं. २.२ २.१.) इति
ब्राह्मणव्याख्यानरूपसिद्धं भाष्यम् ।

ग. 'अमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत्' इत्येकातिपतिश्वरणेऽपि एकसिमन्तिपक्षे अकृते नैमित्तिके
द्विनीयस्थाप्यतिपक्षौ उभयन्त्र दोषपरिहारार्थमप्येकैव पाथिकृती, तत्राप्येकातिपतिपक्षेविद्यमानत्वात् । यथा
ज्योतिष्ठौमे प्रसर्पतामृत्विजां युगपदवच्छेदावसरे प्रन्येनात्मच्छेदनैभित्तिकशास्त्रावप्येकमेव नैमित्तिकं
तन्त्रेण क्रियते तद्वत् । उद्भवेत्यविशेषणानामिव निमित्तविशेषणानामप्यविवक्षितत्वादिति ।

घ. "पथो वा एषोऽन्यपथेनैति यो दर्शपूर्णमासयाजी सञ्चमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपादयत्यमिमेव
पथिकृतं स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनमपथात्पन्थायापि नयत्यनहूवान्दक्षिणावही शेष सम्भवै"
(तै. सं. २.२.२.१.) इति वाक्यशेषस्य व्याख्यानपरमिदं भाष्यम् । "एष वै देवयानः पन्था
यदर्दर्शपूर्णमासीं" (तै. सं. २.५.६.२.) इत्युक्तत्वात् ।

१ अग्ने नय सुरया राये अस्त्रान् विश्वानि देव वयुनानि रिद्वान् ।

युयोद्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम डार्किं विधेम ॥

(तै. सं. १.१.१४.३)

“‘आ देवानाम्’ इति पथिकृतः । “‘यद्वाहिष्ठं तत्” “‘अग्ने त्वं पारय” इति स्थिष्ठकृतः । कैमित्तिकत्वादैश्वानर्यपि पश्चात् । ततो ^१दर्शः पूर्णमासो वा, यावदन्यो न पर्य-
कालः । सर्वाऽपरपक्षः पूर्णमासस्य, सर्वैः ^२पूर्वपक्षो दर्शस्येति च निदानकारमतिः^३ ॥ २ ॥

समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः ॥ ३ ॥

द्रव्योर्बहुना ^४वाऽप्यतिपत्तौ पथिकृदैश्वानरावेव ^५समानतन्त्रौ वा बौधायनमतेन । प्रवृत्तस्य कालात्यये पथिकृत्, अप्रवृत्तस्य वैश्वानरीति हिरण्यकेशिनः । ^६उपदेशः—पाथिकृतोऽपि^७ स्वर्गपथप्रतिपत्त्यर्थः वैश्वानरोऽपि, एकार्थत्वादैश्वानरो विकल्प इति । ^८शासान्तरोक्तेषु न वैश्वानरसमुच्चयः । अतिपत्रेन सह पर्वणा एकस्मिन् तन्त्रे प्रथमः

१. B. १. दर्शपूर्णमासी.

२. B. २. सर्वैः पूर्वैः.

४. B. २. omits वा.

५. B. १. omits अपि.

३. B. २. निदानमतिः.

६. B. २. reads समानतन्त्रेण नानातन्त्रेण वा,

७. B. १. शासान्तरेषु मुख्यकरणात्रिषु.

क. “अप वा एष सुवर्गग्लोकान्त्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सज्जमावास्थां वा पौर्णमासीं वातिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासात्पिञ्चयते वैश्वानरं द्वादशकपाले निर्वपेदमावास्था पौर्णमासी वाऽप्यतिपथ” (तै. सं. ३.२.५ ३.) इति दर्शपूर्णमासात्पिञ्च निमित्तीकृत्य वैश्वानर्यपि विहिता । पाथिकृतस्य वैश्वानर्याथ निमित्तमेकमेव, तथाप्येकशाखापठितत्वादनयोरसमुच्चयः न तु विकल्प इत्यपि शब्देनोच्यते । तत्रापि पथिकृतः प्रथमपठितत्वात्तपश्चादैश्वानरीति पश्चाच्छब्देनोच्यते ।

ख. ‘पौर्णमासेन हविषाऽपरपक्षमभियजते अग्नावास्येन पूर्वपक्षम्’ इति निदानसूत्रम् ।

(नि. सू. प्र. २. ख. ५.)

ग. ‘स ह स्माह बौधायनः पाथिकृतं निरुप्य वैश्वानरं द्वादशकपालमनुनिर्वपेदथातिपश्चा प्रतियजेत्’ (बौ. श्रौ. सू. २३.१.) इति बौधायनः स्वमतसुकृत्वा ‘अत्रो ह स्माह शालीकिः पाथिकृतं निरुप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं समानतन्त्रमनुनिर्वपेन चातिपश्चा प्रतियजेत्’ इति शालीकिमतेन समानतन्त्र-स्वमतयोराह । अतो बौधायनमतेन नानातन्त्रत्वमनयोरिति ।

घ. वैश्वानरस्यापि “अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकेति” इति वाक्यशेषद्वारा देवथानमार्ग-प्रापकत्वश्रवणात्तस्यापि पाथिकृतस्येव स्वर्गपथप्रतिपत्त्यर्थत्वं ज्ञायते । तथा सत्येकार्थत्वादनयोर्विकल्प इत्युपेशमतम् ।

१. आ देवानामपि पञ्चामगन्म यच्छकनवाम तदनु प्रश्नोद्गम् ।

भमिविद्वान् स यजास्तोदु होता सो अध्यरान् स ऋत् न् कल्पयति ॥ (तै. सं. १.१.१४.३)

२. यद्वाहिष्ठं तदप्ये ब्रह्मवर्थं विभावसो । महिषीव त्वद्विस्त्वद्वाजा उदीरते ॥

३. अमे त्वं पारया नद्यो अस्मान्तस्वस्तिभिरति दुर्गणि विश्वा ।

४. पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाथ शंयोः ॥ (तै. सं. १.१.१४.४.)

पथिकृत् कार्यः । प्राकृत एव स्थित्वा न “यद्वाहिष्ठम्” इति, अस्य पथिकृतश्शाखान्तरे विहितत्वात् ॥ ३ ॥

अथैकेषाम्-वि वा एतस्य यज्ञशिद्यते यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरेताभिष्ठिं निर्वपन्ति । य एवासावाग्नेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्यां योऽमावास्यायां तमग्नये पथिकृते कुर्यात् । तेनैव पुनः पन्थामवैति न यज्ञं विच्छिन्नतीति विज्ञायते ॥ ४ ॥

सांयाज्ये वा पाथिकृती स्याताभित्यपरम् ॥ ५ ॥

अन्ये स्वाहुः—विच्छिद्यते वा एतस्य यज्ञो यस्य यज्ञे प्रतते आरब्धे अपरिसमाप्ते अन्तरेताभिष्ठिं पाथिकृतीं मुख्यां कुर्वन्ति । अत आग्नेय एव पथिकृहेवत्यः कार्यं ^१आरब्धे कर्मणि । पुनश्च पन्थानं प्रतिपद्यते, ^२न यज्ञविच्छेदः । स्थित्वा तो वा “अग्ने नय” “आ देवानाम्” इति याज्यानुवाक्ये । ^३अप्रारब्धकर्मणस्तु मुख्यः ‘पाथिकृतः’ ^४प्रथमविधिवा । उपदेशः—यावज्जीवं प्रवृत्तौ दर्शपूर्णमासौ । तयोर्मध्ये न कार्यः पथिकृन्मुख्यो न कर्तव्य इति निन्दा उत्तरविधिप्रशंसार्था । त्रयोऽप्येते विकल्प्यन्त इति ॥ ४, ५ ॥

५ यस्य हविर्निरुत्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

I. B. 2. reads प्रारब्धे.

2. B. 2. omits न.

3. B. 1. आरब्ध.

4. B. 2. मुख्यो वा पथिकृत्.

क. प्रयोगानारम्भे उभौ कल्पौ भवतः ।

ख. ‘यस्य हविर्निरुत्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्यै मध्यमासस्युस्तानमये दावे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दर्थं दर्थं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय श्रृते चरम्’ (तै. सं. २.५.५.२.) इति । अस्यार्थसायणाचार्यैरेवमुक्तः—‘चतुर्दश्याममावास्यां ग्राम्या सन्दिहानो रात्रावेद्य हवीषि निर्वपेत् । तथा च श्रुत्यन्तरमान्नायते—“यदि विभीयादभि मोवेद्यसीति महात्रे हवीषि निर्वपेत्, फलीकृतैस्तण्डुलैरपासीति, अर्द्धं हविरातश्चनार्थं निदध्यात्” अर्द्धं न; यद्युदियात् तेनाऽतव्य प्रचरेत् । यदि नाभ्युदियात् तेन ग्राम्यान् भोजयेत्’ इति । अस्यार्थः— यदि चतुर्दश्यां प्रातरमिहोत्राद्दूर्ध्वममावास्याभ्राम्या वस्तानपाकृत्य सायं दुर्ध्वा दध्यर्थमातश्चनं विधाय पथातिथौ सन्दिहानः मा प्रति चन्द्रोऽभ्युवेद्यसीति भीतो भवेत् तदा रात्रिमध्ये हवीषि निरुद्ध्य, फलीकरणान्ते विधाय तादृशैस्तण्डुलैरुक्तश्चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । तत्पूर्वात्मनेन निष्पञ्चस्य दण्डोऽर्धमुत्तरस्या रात्रौ पुनरातश्चनार्थमवस्थापयेत् । इतरत्त्वर्द्धं न पृथगवस्थापयेत् किंतु तण्डुलैसह पुरतोऽवस्थाप्य चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । यदि चन्द्रोऽभ्युदियात् तदानीं पृथग-

निर्विषेषं कृते यस्य पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा दृश्यते, असावास्येति प्रमादात् । व्रेधा त्रिभिर्भग्नैः । ^१आगेश्वस्तष्टुलान् आगेश्वैन्द्राग्नयोर्ग्नि विभजेत् । मध्यगानग्नये दात्रे । स्थविष्टान् स्थूरुतमान् इन्द्राय प्रश्नत्रे दधनि सायन्दोहे श्रगयितव्याः । अणिष्ठाः सर्वेभ्यो हसिष्ठाः ते विष्णवे शिपिविष्टाय प्रातदोहे भाविनि पश्यसि श्रगयितव्याः । श्रपणार्थं प्रणीताधर्माः । ऊहेन यजुरुपूतेन वाऽऽनेयापूर्वेगुणविकारः । स्थानाहेत्वासामान्याच्च । ^२अनिर्दीता, इन्द्रः प्रदाता, विष्णुः शिपिविष्टश्च स्थानात् । साक्षात्यश्राणत्साक्षात्यापूर्वयोर्गुणविकारौ । वायव्य यवाग्वर्विधिलक्षनश्वर्वोरिति । असोनयाजिन उदके चरू, ऐन्द्राग्नापूर्वेगुणविकारौ यतश्च प्राकृतानां स्थाने । अतोऽभ्युदयेष्टग्रामा^३ विकृती यजमानो न द्वे यजेतेति ।

^१अन्ये त्वाहुः—आगेयद्रव्यविभागाद्वानेयस्यैवाभ्याससो याजिनः । असोनयाजिनोऽनिर्दीता । आगेयस्यैन्द्राग्नस्य चरू इति । उपदेशः—अनिर्दीता । विष्णुशिश-पिविष्टश्चानेयस्य, इन्द्रः प्रदाता ऐन्द्राग्नस्य ॥ ६ ॥

अनिरुद्धेष्टुदिते प्राकृतीभ्यो निर्विषेदित्याइमरथ्यः ॥ ७ ॥

अनिरुप्ते द्वेष्टे चन्द्रमसि प्राकृतीनामेव निर्विषः ॥ ७ ॥

तण्डुलभूतेष्वपनधेत् ॥ ८ ॥

प्रश्नालय विभागः । व्रेधा तण्डुलानिति ‘प्राकृतानामपनयः ॥ ८ ॥

व्यृद्धभागभ्य इत्यादेखनः ॥ ९ ॥

१. B. २. आगेयतण्डुलान्.

२. B. १. omits असिर्दीता.

३. B. २. अभ्युदयेष्टया विकृतिः.

४. B. २. प्रकृतानां.

स्थापितेनादेन परेयुर्मुख्यामावास्यायां रात्रौ सायन्दोइमातष्ट्य निष्प्रक्षेप दधना प्रतिपदि प्राप्तः प्रचरेत् । यदि तु न चन्द्रोऽभ्युदयात् तदा तण्डुलैर्द्यर्धेन च दर्शकम् निष्पाय पृथगवस्थापितेनाद्वान्तरेण व्राक्षणान् भोजयेत् इति । एवं रिथते सति यस्य यजमानस्य रात्रावेव फलीकृततण्डुलैर्यन्तं हविनिरुद्धसं सज्जदितं भवति ततः प्रतीक्ष्यमाणश्वन्दमाः पूर्वस्यां दिशि अभ्युक्ते स चन्द्र एन यजमानं प्रजया पशुभिश्च व्यर्द्धयति, अस्य भ्रातृव्यय वर्द्धयति । अतोऽभ्युदयं निमेत्तीकृत्यततण्डुलात् मध्यमस्थविष्टाणिष्टुपैक्षेभानिष्ठान् तान् पूर्वदेवताभ्यो विभजेत् । विभज्य च दात्रादिगुणकाम्यादिदेवताभ्यो हृचिः कुर्यादिति ।

क. चन्द्रमसोऽभ्युदये सति “व्रेधा तण्डुलान् विभजेत्” इति पृथकृतानां तण्डुगानां “ये मध्यमा” इत्यादिना देवतासंयोगश्वणात् “श्रुते चरू दधंश्वम्” इति श्रूतदध्नोरधिकरणनिर्देशात्थोः श्रपणादेवताण्डुलसाध्यापूर्वेगुणविकारा एव ग्रन्थोऽपि यागाः, असोनयाजिन ऐन्द्राग्नविकारौ चरू इति ।

अकाले प्रवृत्तं तन्त्रम्, ^१व्यूद्धं हविः तद्भजन्तीति दातृप्रभृतयो व्यूद्धभाजः ।
ताम्य एव निर्वाप इत्यालेखनमतिः । चन्द्रदर्शनकारितो हि^२ प्राकृतानामपनय इति । काले
तु विभागखेघा तण्डुलानिति ॥ ९ ॥

विनिरुसेऽभ्युदिते प्राप्तोऽन्यश्चाप्तः ॥ १० ॥

विनिरुसम् अर्धनिरुसम् । तत्र प्राकृतीभ्य एव शेषो निर्वापः, ताः प्रवृत्ता
इति । अपनयश्च प्राकृतीनाम् ॥ १० ॥

तण्डुलभूतेष्वपनयेत् ॥ ११ ॥

तण्डुलभूतेषु सर्वत्राभ्युदयेष्टिरेव^३ ॥ ११ ॥

यस्य गृहीतं हविरभ्युदियाद्वतचर्या वा नोदाशंसीत । स त्रेघा
तण्डुलानिति पूर्ववत् । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्यापवसरे
॥ १२ ॥

अगृहीतम् अनिरुसम् । तत्र चन्द्रदर्शने विकल्प उच्यते । व्रतचय
उपवसथाभ्यासः । तस्य विभिरुत्तरत्रोच्यते । यदि नोदाशंसीत न शक्नुयात्कर्तुम् ।
स त्रेवा तण्डुलानिति पूर्ववक्त्वाऽभ्युदितेष्टिः । ^४‘पुनरामावास्यं सर्वं करोति । विहरणाद-
विकृतम् । वत्सापाकरणं पुनरिज्याप्रदर्शनार्थम् । तत्र विभिन्नयम्—निरुसेऽभ्युदितेष्टिरेव ।
उपवसथाभ्यासो वा । कृत्वाऽभ्युदियष्टिं पुनरामावास्यमविकृतमिति ॥ १२ ॥

अथ यस्य गृहीतं हविरभ्युदियात्सैव प्रायश्चित्तिः सा इत्याप्तिः ॥ १३ ॥

गृहीतं निरुसम्, तत्राभ्युदितेष्टिः^५ । पूर्वेणोवसथाभ्यासो वा सैव प्राय-
श्चित्तिः । सा व्रतचर्या अनशनसत्यवचनादि च^६ ॥ १३ ॥

**वत्सान्मातृभिस्संसूज्य पुनरपाकृत्यं पूर्वेण्युर्दुर्गमं दधि हवि-
रातन्नार्थं निदध्यात् ॥ १४ ॥**

वत्सान्मातृभिस्सह संसूज्य प्रातदोहार्थन् ^७‘सायंदोहार्थं पुनरपाकरणम् ।
पुनश्च प्रातदोहार्थम् । श्वोमूते कृतान्तात्प्रक्रमः । पूर्वमिज्यायां कृतायां यदा ज्ञायते

1. B. 1. यद्भद्रव्यं तद्भद्रत इति.

2. B. 2. omits हि.

3. B. 2. अभ्युदितेष्टिः.

5. B. 2. अभ्युदयेष्टिः.

4. B. 2. आमावास्या स्त्रीं.

7. B. 2. adds वेलायं after सायंदोह.

6. B. 2. इति.

दृष्टश्नन्दमा इति तदा पुनरिज्जैव । हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तम् अकाले कृतमकृतमिति । उपवस्थाभ्यासः । 'उत्पन्नोऽपि प्रातदोहः परित्यज्य उत्करे । क्यद्वै यज्ञस्येत्युपदेशः । न्यायत्तु देवतार्थं गृहीतस्य हविषो वचनमन्तरेण त्यागो न युक्त इति स एवानेयः श्रृतश्च धार्येते । खुपुनरन्यदेव क्रियते 'पुनरपाकृत्ये'ति । सायंदोहस्यातश्चनार्थो भवेत् ॥ १४ ॥

'अग्रये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्विषेद्य आहिताग्नि-स्सम्भवत्यमिव चरेत्प्रवसेद्वा व्रत्येऽहनि मांसं वाभाति स्त्रियं वोपैति ॥ १५ ॥

अनये व्रतपतयेऽष्टाकपालः य आहिताग्निर्भूत्वा अवत्यमिव चरेत्-आहिताग्निर्वतलोपं कुर्यात् । तत्र ^३व्रतपतिः । प्रवसति वा व्रत्येऽहनि 'कृतान्वाधानः । मांसभक्षणे स्त्र्युपगमने च' व्रत्य एवाहनि । आहिताग्निवचनाद् ब्राह्मौदनिके व्रतातिपत्तौ अनुकृतप्रायश्चित्तम् । मांसभक्षणादौ न व्रातपती, अनाज्ञा तमेव । अनये व्रतपतये, अनेन व्रतपते अग्निं व्रतपतिम् अग्निर्वतपतेः, अग्निर्वतपतिरिदम् । "त्वमने व्रतपा असि" "यद्वा वयं प्रमिनाम" इति ।

"उपदेशः—एतदेवावत्यं प्रवासादि । अहिताग्निवतलोपे सर्वप्रायश्चित्तमिति । असुद्धिपूर्वकं स्कन्ने रेतसि सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥ १५ ॥

I. B. 2. उत्पत्तेनापि.

2. B. 2. धार्येते.

3. B. 2. व्रतपतिदेवता.

4. B. 2. कृत्वाऽन्वाधानम्.

5. B. 2. omits च.

6. B. 2. प्रायश्चित्ते.

7. B. 2. पूर्वं.

क. उपवसथाभ्यासपक्षे उत्पन्नोऽपि प्रातदोहः उत्करे त्यज्यते, अकाले कृतस्य हविषोऽकृतत्वात् । 'यद्वै यज्ञियस्य कर्मणं' इत्याभ्य 'उत्करे धाव तस्य प्रतिष्ठा' इति सिद्धवदनुवादादुत्करे त्यागः । सायन्दोहस्यातश्चनार्थं एव । पूर्वेण्युर्दुर्घं दधि हविरातश्चनार्थं निदध्याविति वचनाद्विति ।

ख. कालब्रान्त्या प्रवृत्तेऽपि तन्ने देवतार्थं गृहीतस्य त्यागो न युक्तः । अतस्स एवानेयः श्रृतश्च धार्येते । प्रातदोहो निर्वृत्येत्पुनरन्यदेव कृतं क्रियते, 'पुनरपाकृत्ये'ति वचनात् पुनरसायदोहः प्रातदोहश्च क्रियते । पूर्वेण्युर्दुर्घं पश्चदश्या सायन्दोहस्यातश्चनार्थम् । अतःप्रातदोहाभ्यां सायन्दोहेन च यागः ।

ग. "आहिताग्निसम्भवत्यमिव चरेत्" इति श्रुतिगताग्रत्यशब्दस्यार्थविवरणपरमिदं सूत्रम्—'प्रवसेद्वा व्रयेऽहनि मांसं वाऽक्षाति स्त्रियं वोपैति' इति । अन्वाधाने कृते प्रवासमांसाशनस्त्युपगमनानि-अन्वत्यमिति नाहिताग्निवतलोप इत्युपरेशमतम् ।

१ तै. सं. २.२.२.२.

२, ३ तै. सं. १.१.१४.५.

अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं यद्यार्तिजमशु कुर्यात् ॥ १६ ॥

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर्देवाँ आसादया इह । अग्ने व॒धाय वोढवे ॥

व्रतानुषिष्ठद्वत्पा अदाभ्यो यजा नो देवाँ अजरःसुवीरः ।
द्वच्छ्रद्धनाने सुविदानो अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ इति
याज्यानुवाक्ये । व्रातभृतीं प्रवास एके समामनन्ति व्रातपतीमशु-
कर्मणि ॥ १७ ॥

व्रतभृतेऽष्टाकपालमित्यर्थपाठः । अग्निं लःशु यदा दुःखेन व्रतेऽहनि ।
अग्नये व्रतभृते, अग्निर्वतभृत्, हव्यमन्निं व्रतभृतम्, अग्नेर्वतभृतः, अग्निर्वतभृदिदम् ।
प्रवासे वा व्रतभृते, व्रतपतये चाश्रुक्रियायाम् ॥ १६, १७ ॥

इति चतुर्थी कण्डिका

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रीयधूर्तस्वामिभाष्ये नवमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

द्वितीयः पटलः

यद्यग्निहोत्र्युपसूष्टा वाद्येत यस्माद्गीषा वाशिष्ठास्ततो नो
अभयं कृथि । अभयं नः पशुभ्यो नमो रुद्राय मीढुष इति ज्ञुयादभि
वा मन्त्रयेत ॥ १ ॥

अग्निहोत्रहोमार्था धेनुरग्निहोत्री । उपसूष्टा सज्जता वत्सेन ^१प्रस्तवनार्थेन ।
सा यदि वाद्येत ^२शब्दं कुर्यात् “यस्माद्गीषा” इति होगः, अग्निमन्त्रं वा ॥ १ ॥

यद्यु वै निषीदेदेत्यैव यस्माद्गीषा न्यषद इत्यभिमन्त्र्य ^३‘उद-
स्थाद् देव्यदितिर्विश्वरूप्यायुर्यज्ञपतावधात् । इन्द्राय कृष्णती भागं
मित्राय वरुणाय च’ ॥ इत्युपस्थाप्य ताँ दुर्गध्वा ब्राह्मणाय दद्याद्य-
स्यान्नं नाद्यात् । ‘अवर्तिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रतिसुच्छतीति विज्ञा-
यते ॥ २ ॥

निषण्णायामेत्यैवेति वचनापूर्वे एव मन्त्रो न्यषद इति ^४विपरिणीयते ।
अग्निमन्त्रणमेवैतया । निषण्णायां दुर्गध्वा ^५सह क्षीरेण दीयते धेनुः ब्राह्मणाय, यस्यान्नं न
भक्षयेत् । अवर्तिः दारिद्र्यम् । ‘तच पाप्मानश्च तस्मिन् ब्राह्मणे स्थापयति ^६प्रयच्छन् ।
अनियम उत्थापनद्रव्ये । अन्यस्याः पयसा होमः ॥ २ ॥

अथ वा दण्डेन विविद्याऽविविष्य वोत्थाप्याऽस्मिन् कुर्वीत ॥३॥

१. B. ३. reads प्रस्तवनाय.

२. B. २. reads शश्वती स्थारा.

३. B. १. and २. विपरिणतः.

४. B. २. reads तत्र.

५. B. २. omits प्रयच्छन्.

क. क्षीरस्यान्यत्र विनियोगाभावत्सह क्षीरेण दानम् । इष्टफलरहिता दक्षिणा दानयोग्या न भवति ।

तस्माद् दुर्गध्वा क्षीरे ब्राह्मणाय प्रदर्श्य त्वमेवं दुर्गध्वा भुड्क्येति दद्यात् । “दुर्गध्वा ददाति न शृण्दा
दक्षिणा दीयते” (तै. ब्रा. १.४.३.३.) इति ।

१ तै. ब्रा. १.४.३.१.

२ “अवर्ति वा एवैतस्य पाप्मानं प्रतिख्याय निषीदति यस्याग्निहोत्र्युपसूष्टा निवादति । ताँ दुर्गध्वा
ब्राह्मणाय दद्यात्, यस्यान्नं नाद्यात्, अवर्तिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रतिसुच्छति” (तै. ब्रा.
१.४.३.२,) इति ।

^१अथवा दण्डेन विपिष्याऽविपिष्य वा ^२सञ्चूर्णयन्निवेत्थापयेत् तुष्णीम् । पूर्वस्मिस्तु विनापि दण्डेनाऽस्त्वस्थां करोति । 'न ददाति ब्राह्मणाय ॥ ३ ॥

'सूयवसाद्गवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तुणमधन्ये विश्वदानीं पित्र शुद्धमुदकमाचरन्ति इति दर्भस्तम्बमालुप्य प्रा(ग्रा)सयेत् ॥ ४ ॥

सूयवसादिति 'ग्रास्यदर्भस्तम्बम् । तामेव होमार्थं दोहयति । ('आलुप्य स्यमवाच्छिद्धि । ग्रासनमन्त्रोऽयं नाच्छेदनमन्त्रः । सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा तस्याः पथसा होमः ।) अन्ये त्वाहुः—न्यषद् इत्यभिमन्त्रणम् ^३उत्थापनश्च । दण्डस्तु विशेषः । 'आत्मन् कुर्वीत' इति नृपमात्रे धात् सर्वविधिप्राप्तिः ^४ ॥ ४ ॥

यद्यु वै लोहितं कुहीत व्युत्कामतेत् कृत्वा दक्षिणमर्जिन परिश्रित्य तस्मिन्नेतच्छ्रूपयित्वा तस्मिन् व्याहृतिभिस्तूर्णीं वा हुत्वा तां ब्राह्मणाय दद्याथमनागमिष्य । स्यात् ॥ ५ ॥

व्युत्कामत 'अन्यत्र गच्छतेत्यर्थः । होमकर्ता प्रेष्यति यजमानादीन् । लोहिते दुर्घे परिश्रयणम्-वेष्टनं दक्षिणाग्नेः । यथा न दृश्यते पच्यमाने 'हृयमाने च । अनभ्यागामेष्य । ^५स यस्याभ्यागमनं न करोति ^६समीपं न गच्छति । अन्यां ^७दुर्घा होमः कर्तव्यः ॥ ५ ॥

यदि दुखमानं स्फन्दे "यद्य कुरुते पृथिवीमस्वत्त यदोष-धीरप्यसरथदापः । पयो गृहेषु पयो अस्त्रियासु पयो वत्सेषु पयो

१. B. 2. reads अपि वा.

२. B. 1. reads only विपिष्य and B. 3. विनिपिष्य.

३. B. 2. reads सञ्चूर्णन्.

४. B. 2. omits न.

५. B. 1. reads आम्यदर्भः and B. 2. reads ग्रास्यदर्भः.

६. B. 2. होमार्थः.

७. ( ) कोषान्तर्गते भागो B. 1. 2. मात्रक्योनास्ति ।

८. B. 3. reads निहारादन्त्रः.

९. B. 2. reads अपमाणे.

१०. B. 2. स यस्यास्य गमनं.

११. B. 2. न समीपं.

१२. B. 2. वा दुर्घा.

क. द्वितीयेऽपि पक्ष इति शेषः ।

ख. पूर्वोक्तमङ्गीकृत्य दण्डनियमः आत्मनि स्थापनश्च विधीयत इति तेषां पक्षः ।

१ ख्यलमन्त्रोऽयम् । अत्र मैत्रायणीयसंहितायामभिहोत्रब्राह्मणं द्रष्टव्यम् । 'याऽभिहोत्रयोपस्था निषीदेत् यस्यां नाशात् तस्मै तां दशात्' इत्यादि । (मै. सं. का. १. प्र. ८. अ. ९. १.)

अस्तु तन्मयि” इत्येनदभिमन्त्र्य “‘समुद्रं वः प्रहिणोमि” इत्यद्विरूपसूजेत् ॥ ६ ॥

‘दुष्टमाने स्कन्देत् ‘यदद्य दुग्धम्’ इति स्कन्नाभिमन्त्रणम् । उपसर्गः स्कन्नस्योपरिष्ठादुदक्षेपः । ‘समुद्रं वः’ इति कवक्ष्यमाणस्यापवादः । ‘अस्कान्’ ‘उत्तमय’ इति च स्कन्नाभिमन्त्रणस्योपसर्गस्य^३ च । दुष्टमानेऽनशनन्तु विद्यते ‘यदि सायं स्कन्देत्’ इति । अन्यां दुग्धा पुनर्होमः कर्तव्यः^४ ॥ ६ ॥

यदि दुष्टमाना स्थालीमवभिन्न्याश्चिर्णिज्यान्यां दुष्टात्तां वैव
॥ ७ ॥

यदि दुष्टमाना स्थाल्येकदेशं मिनति, प्रक्षाल्य तां स्थालीं दोहनसमर्थान्यां गां ततो दुष्टात् । ‘तामेव वा-यदि विद्यते तस्यां पयः । ‘सर्वमेदश्चेत्-अन्यपात्रं प्रक्षाल्य^५ तेनोक्तं स्कन्नप्रायश्चित्तम् । दुष्टमानस्य द्रव्योत्पत्त्यर्थं पुनरारम्भः ॥ ७ ॥

यदि दुष्टमानं दुग्धं हियमाणं हृतमधिश्रीयमाणमधिश्रित-सुद्रास्यमानसुद्रासितसुक्तीयमानसुक्तीतं वा स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यमन्यया वाऽभिदोष्यम् ॥ ८ ॥

दुष्टमानं यावदोहनक्रिया न ‘परिसमाप्तते । दुग्धं यावत्र नीयते गार्हपत्य-समीपम् । गार्हपत्यसमीपं नीयमानं हियमाणम् । हृतं प्रापितप् । अधिश्रियमाणम् अरोप्यमाणम् । अधिश्रितं पच्यमानम् । उद्रास्यमानम्^६ उत्तीर्णमाणम् ।

१. B. 2. स्कन्ने,

२. B. 1. उपसर्गाकृत्यव्य

३. B. 2. reads wrongly मागेव

४. B. 2. सर्वमेवने

५. B. 1. omits रोन

६. B. 2. omits परि

७. B. 1. omits गार्हपत्यसमीपं

८. B. 2. omits उत्तीर्णमाणं B. 3. उत्तार्णमाणं

क. ‘अस्कान्त्यौः……इति स्कन्नमसिमन्त्र्य ‘उत्तमय वृथिवीर्’ इत्यद्विरूपसूषेत्’ (आप. श्रौ. १.५.७.) इति वक्ष्यमाणस्य ।

ख. कृत्स्नस्कन्दने पुनर्होमः । एकदेशस्कन्दने तु सर्वपायश्चित्तं कृत्वाऽनशिष्टेन होमः ‘यादृक्कीदृक्च होतव्यमि’ति श्रुतेः । स्कन्नदव्ये भूमिं प्राप्ते प्राशश्चित्तम्……‘पृथिवीं वा एतस्य पयः प्रविशति यस्यामिहोत्रं दुष्टमानं स्कन्दति’ (तै. ब्रा. ३.१.४.३.) इति लिङ्गात् ।

१ समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपि गच्छत । अन्तिद्वः प्रजया भूयासं मा परा सेचि भवयः ॥ मन्त्रोऽयं सूत्रकारेण समग्रः कुतो न लिखित इति न प्रतीयते ।

२ ‘यदि सायं स्कन्देवा होतोः प्रातनाश्चियात् । यदि प्रातरा होतोः सायं नाश्चियात्’ (आप. श्रौ. १.६.१.) इस्युक्तम् ।

उद्ग्रासितं^१ यावच्छोक्षीयते । उज्जीयमानं यावच्छं चतुर्थे गृष्णते । सुवः पञ्चमो वा जमदम्नीनाम् । उक्षीतं यावच्छं नीयते । तस्य स्कन्दस्योत्पत्तिः । तदेव 'याहक्कीहक् वा यावच्छावद्वा'^२ अनाहुतिमात्रमपि होतव्यम् । अन्या वा गौः तस्योपरि दोग्धव्या^३ । दुग्धादारम्य वक्ष्यमाणमभिमन्त्रणम् । उपसर्गोऽनशनञ्च सर्वं तत्प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥

यदि सकृदुक्षीतं स्कन्देद् द्विलिंवा न तपाद्रेषेत् । यद्यु वै चतुर्थसुक्षीतं स्कन्देत्स्थाल्यां शोचमध्यनाथं चतुरभ्युक्षीय होतव्यमन्यथा वाऽभिदोषम् ॥ ९ ॥

'सकृदुक्षीते द्विः त्रिवा, अनादरवचनाञ्च स्कन्दप्रायश्चित्तम् । चतुर्थं उक्षीते द्रव्योत्पत्तिः । अन्या वा 'उज्जीय वा स्कन्देदिति चतुरवत्तिः । 'प्राप्तं^४ उक्षीयमानमिति पञ्चावत्तिः । अग्निहोत्रस्थाल्यां सुग्रातमानीय पुनर्भन्नैः चतुरभ्युक्षीय होतव्यम् । असर्वस्कन्दे चतुरभ्युन्नीयहोमः । सर्वकन्दे अन्या^५ वा गौः सुचि दोहनीया । याहक् कीहक् चतुर्थं उन्नीतो^६ न लभ्यते, उन्नीतं वा स्कन्देदिति^७ पञ्चावत्तिनो विषयमेतत् ॥ ९ ॥

इति पञ्चमी कण्ठिका

'यदि उद्ग्रुद्ग्रुतस्य स्कन्देत्तश्चिष्य पुनर्गृहीत्वा तदेव याहक्कीहक्च होतव्यः । अथान्यां दुग्धवा पुनर्होतव्यम् । अथाऽयेन वारुणां च मन्त्रचय वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ १ ॥

उद्ग्रुतं^८ हियमाणम् 'उर्वन्तरिक्षमन्विहि' इति^९ उद्ग्रवति । उद्ग्रवन् दशहोतारं व्याचष्ट इति यावद्वशहोतृपरिसमाप्तिः तावद्ग्रुद्ग्रुतप्रायश्चित्तम् । तश्चिष्य तस्मिन् देश उपविश्य यत्र स्कन्दं तत्पुनर्गृहीत्वा यदि शुचौ देशो पतितम्, तदेव याहक्कीहक्च

१. B. १. reads यावच्छं नीयते	२. B. २. reads उक्षीयमाना.
३. B. २. चतुर्थे.	४. B. २. omits याहक्कीहक्.
५. B. २. omits वा.	६. B. २. reads दोहनीया.
७. B. २. omits this line.	८. B. २. उक्षीतं वा.
९. B. ३ omits प्राप्ते.	१०. B. २. omits वा.
११. B. २. उक्षीते.	१२. B. २. & ३. पञ्चावत्तिविषयं.
१३. B. २. & ३. नीयमानं.	१४. B. ३. omits उद्ग्रवति.

क. याहगित्यादिरीत्या प्राप्ते द्रव्य इत्यर्थः ।

१ “यद्युद्ग्रुद्ग्रुतस्य स्कन्देत् । यत्ततो द्रुत्वा पुनरेणात्, यज्ञं विद्धिन्द्यात् । यत्र स्कन्देत् तश्चिष्य पुनर्गृहीत्वा यत्रैव स्कन्दति तत् एवंतप्तुनर्गृहाति । तदेव याहक्कीहक्च होतव्यम् । अथान्यां दुग्धवा पुनर्होतव्यम्” इति तैत्तिरित्यग्राहणम् । (तै. ब्रा. १.४.४.५.)

होतव्यम् । ^१इतरथा प्रतिनिधिना क्रियते । समाप्ते तु मार्जनान्ते होमे विहरणादि कृत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनः 'वृष्ट्यन्ते कृते "अवते हेड" इत्युक्त्वा "उदुत्तमम्" इत्याज्यं जुहुयात् । ततो होमसमाप्तिः । उपदेशो यत्र पुनर्होमस्तत्र पूर्वो वृष्ट्यन्तः द्वितीयः ^२परिसमाप्त्यते दोहनादि । वृष्ट्यन्ते होमः, 'उपस्थानादि च-हुत्वाऽप उपस्पृश्येति अभिहोत्रे^३ वचनात् ॥ १ ॥

यदि प्राचीनं स्कन्देत्तदेव याहकीद्वक् च होतव्यमन्यथा वाऽभिदोह्यम् ॥ २ ॥

प्राचीनं प्राग्गमि । स्वाहाग्नये ^४इत्यादि, यावद्भूमिपं ^५न प्राप्नोति । याहकीद्वक्चेति द्रव्योत्पत्तिः । वक्ष्यमाणमेव प्रायश्चित्तं सर्वत्र । यत्राऽप्युक्ता पुनरिज्या आज्यहोमश्च तत्राप्यविरोधात्समुच्चयः वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तेनाऽनशनान्तेन ॥ २ ॥

अथैकेषाम्—यदि प्राचीनं हियमाणं स्कन्देत् “प्रजापतेर्विश्वभृति तन्वं हुतमसि स्वाहा” इत्येनदभिमन्त्रयैतदेवाग्निहोत्रं स्यदित्याश्मरथ्यः । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यमित्यालेखनः ॥ ३ ॥

^६प्राचीनं हियमाणं नीयमानं यावद्भूमिपं न प्राप्नोति । पूर्वेण विकल्पिते 'स्वाहाग्नये वैश्वानराय वाताय त्वे'ति । अत्र तु पूर्वमेव हियमाणमिति विशेषितत्वात् । 'प्रजापते: विश्वभृति' इत्यभिमन्त्रणप्रत्याग्नायः^७ । उपसर्गाऽनशनश्च क्रियेते^८ । एतावदेव स्तुकछेषो^९ अभिहोत्रहोमार्थं भवतीत्याश्मरथ्यमतिः । पुनर्होमः स्तुकछेषण

१. B. 2. होमे कृते.

2. B. 1. reads आज्यन्तु B. 3. आज्याहुर्ति.

3. B. 1. & 2. समाप्त्यते.

4. B. 2. उपस्थानाति.

5. B. 3. अभिहोत्रवचनात्.

6. B. 1. अप्येवैश्वानरायेत्येवमादि.

7. B. 1. omits न.

8. B. 3. omits प्राचीनं.

9. B. 1. & 2. क्रियते.

10. B. 2. शेषं.

क. अशुचाद्युपादानाशक्तौ च प्रतिनिधिना होमः ।

ख. शाखान्तरविहितत्वादस्य पूर्वेण विकल्पिते ।

ग. 'अस्कान्त्यौः पृथिवी ह्यतामस्कान्त्यमो युवागाः । स्कन्देमा विश्वा भुवना रुक्षो यज्ञः प्रजनयन् ।

अस्कान्तनिः प्राजन्या स्कन्दाजायते शृष्टा । स्कन्दाः प्रजनिपीग्हि , ॥ इत्यस्थ प्रत्याम्नायः ।

१ अब ते हेठो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरिमहे हियभिः ।

श्वयश्वसाभ्यमसुर प्रयेतो राजक्षेनाऽसि शिश्रयः कृताति ॥

२ उदुत्तम वरुण पाशमस्त्रवाधमं विमध्यमंश्रथाय ।

अथावथमादित्य व्रते स्वानांगसो आवित्य व्रात्या ॥

(तै. सं. १.५.११.३.)

समाप्ति कृत्वा अन्यां दुर्घटा 'पुनर्होतव्यमित्तालंसनमतिः । सर्वत्र पुनरिज्यासु^१ विहरणादि-
साक्षस्यादृचिः ।

कुउपदेशः—‘प्रजापतेर्विश्वभृति’ इति पूर्वाहुतिस्थानेऽमिमन्त्रणम् । ‘प्राणनादि
व्याहृतिजपान्तं सर्वं कृत्वोत्तराहुत्यादि । एवंलक्षणमिहोत्रं स्यादित्याश्मरथ्यमतिः ।
पुनर्होम इत्यालेखनमतिः ॥ ३ ॥

यदि पुरः पराहृतं स्कन्दमधुलात्म्यं चतुरभ्युक्तीय होतव्य-
मन्यया वाऽपि लोक्यते ॥ ४ ॥

‘पुरः पराहृतं दर्भसमीपमानीतं^२ साधमानश्च । तेष्वनुदाहृत्य सुक्समीपं
स्थालीमाहृत्य, ‘उन्नीय च पुरुषधर्मेण । चतुरिति प्रदर्शनार्थम् । ततो होमः, अभिदोहनं
वा । केवित-अनुदाहृत्येति सुन्दरं नयन्ति स्थालीसमीपं पुनश्चागच्छन्ति ‘मन्त्रैः ॥ ४ ॥

यदि पुर उपसन्नं स्कन्देत्तदेव या वक्त्राद्वक्त्रं ततव्यमन्यया
वाऽभिदोह्यम् ॥ ५ ॥

उपसन्नं दर्भेषु स्थापितं यदि स्कन्दति ॥ ५ ॥

अथकेषाः—यदि पुर उपसन्नमहृतं स्कन्देत्तदेव याहृक्कीहृक्क्वच
होतव्यम् । अथान्यां दुर्घटा पुनर्होतव्यम् । अथाऽप्येन चारुण्यादिः ति.
समानः ॥ ६ ॥

उपसन्नमहृतं दर्भेषु स्थापितम् । होमार्थं ‘त्वगृहीते, दर्भेषु च स्थापिते
पूर्वमिदं वा प्रायश्चित्तम् । होमार्थे गृहीत इदमेव । याहृक्कीहृक्क्वचं हुत्वा पुनर्होमः ।

१. B. २. होतव्यः.

२. B. I. पुनरिज्या.

३. B. २. reads प्राणादि सर्व-

४. B. I. पुनः

५. B. २. reads नीतं for आनीतं

६. B. २. चतुरभ्युक्तीय

७. B. २. समीपं पश्चादागच्छति

८. B. २. omits मन्त्रैः.

९. B. I. & २. च गृहीते.

क. ‘प्रजापतेरि त्यमिमन्त्रणं कृत्वा तत उत्तराहुत्यादि । ‘एतेवाभिहोत्रम्’ इत्येतच्छब्देन प्रजापते-
रित्यमिमन्त्रणमेव परामृशते । अत एवंलक्षणमिहोत्रमित्युपेशापक्षे आश्मरथ्यमतिः । अभि-
मन्त्रणात्मक एव होम इति तात्पर्यम् ।

ख. चतुरवत्तिपञ्चावतिनां स्वस्वसंख्ययाऽभ्युक्तयनम् चतुरित्यस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ।

१. ‘प्रजापतेर्विश्वभृति तन्मुक्तुमसीति तत्र स्कन्दमिमर्शनम्’ ‘होमेण खुह्यात्’ ‘पुनरुद्धी-
याहेषे’ इत्याश्वल्यग्नः । (आश्व. श्रौ. पूर्वपटके ११. ११-१३)

क वारुणी च पूर्ववत् । द्रव्योत्पत्तिरूपा ॥ ६ ॥

“‘अस्कान्द्यौः पृथिवीमस्कान्द्यभो युवा गाः । स्कन्नेमा
विश्वा भुवना स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ॥ अस्कानजनि प्राजन्या स्कन्ना-
ज्जायते वृषा । स्कन्नात्प्रजनिषीमहि” इति स्कन्नमभिमन्द्य ‘उन्नमभय
पृथिवीम्’ इत्यद्विरूपसृजेत् ॥ ७ ॥

स्कन्नप्रायश्चित्तमुच्यते—अस्कानिति । द्वाभ्यामभिमन्द्य ‘उन्नमभय’ इत्यद्विरूप-
सृजेत्^१ तन्मिश्रयेत् ॥ ७ ॥

यदनाहुतिमात्रं विप्रुडेव सा ॥ ८ ॥

अनाहुतिमात्रं सुवादूनम्, अङ्गुष्ठपर्वमात्राद्वा, तत्र न स्कन्नप्रायश्चित्तम्,
विप्रुद्वल्यत्वात् ॥ ८ ॥

यदि सायं स्कन्देदा होतोः प्रातर्नाश्नीयात् । यदि प्रातरा
होतोस्सायं नाश्नीयात् ॥ ९ ॥

सायं स्कन्ने आ होतोः प्रातर्होमात्^३ नाश्नीयात् । प्रातः स्कन्ने आहोतोः
सायम् । उभयत्राऽभिविधिः । ^४ हुते प्रातर्होमे अशनं ^५कार्यम् । सायं स्कन्ने हुते
सायमभिहोत्रेऽशनम्, प्रातः स्कन्ने च । ^६ सर्वाग्निहोत्रद्रव्याणां ^७स्कन्नानामेष विधिः ।
यत्राभिदोहनं तत्र तज्जातीय^८द्रव्यस्य क्षेपः ॥

दिव्या वा एतमशानिरभ्यवैति ^९यस्याग्निहोत्रं शिरिशिरा-
भवति । समोषासुमिति ब्रूयाद्यं द्रिष्यात् ॥ १० ॥

१. B. १. अद्विरूपसृज्य,

२. B. २. omits तन्मिश्रयेत्.

३. B. २. omits होमात्.

४. B. १. reads उभयत्राग्नि.

५. B. २. reads कृते.

६. B. २. omits कार्य.

७. B. १. reads सर्वाग्निहोत्रिविधिः.

८. B. २. reads एष स्कन्नविधिः.

९. B. १. तज्जातीयस्य, B. २. सज्जातीयस्य.

क. ‘अवते हेड’ उवृत्तम्^१ इत्याज्यहोमः, स्कन्नेषु यादक्षीदध्योगः, अभिदोहनमुद्यनष्ट ।

ख. पुरोहाशाविद्व्यपरमिदम् ।

१ तै. आद्य. ३.३.१०.१०.३.

२ उन्नमभय पृथिवी मिन्द्यीदं विद्यं नभः ।

उद्गो दिव्यस्य नो देहीशानो विसृजा इतिम् ॥

३ ‘अग्निहोत्रं शारशारायस्यमोषासुमिति व्रेष्टारमुदाहरेत्’ (शास्त्र. श्रौ. पूर्वार्थ ११.१९.)

दिवि भवा दिव्या अशनिर्विद्युत् । एतं यजमानभिगच्छति यस्यामिहोत्र-
द्रव्यं 'शिरिशिरा भवति पच्यमानं शब्दं करोति, तत्र प्रायश्चित्तम्—समोषासुमिति
आहारधर्व्युः । 'अमुमिति यं द्वेष्टि यजमानः तस्य नाम गृष्णते । सर्वत्राऽमिहोत्रेऽधिश्चिते^१
यावन्नोचार्यते^२ तावदेव तत्^३ प्रायश्चित्तम् । अन्यत्र सर्वप्रायश्चित्तम् । अन्ये त्वाहुः—
अधिश्चयणाद्या परिसमाप्तेरेतत्प्रायश्चित्तमिति ॥ १० ॥

'गृह्णाम्यत्रेऽत्रेऽधिश्चिते श्वाऽन्तरामी धावेत् ॥ १ ॥ पत्थाङ्गस्मादाय
“इदं विष्णुर्विचक्रम” इति दैवत्यव्याख्यात्यहवनांया । ध्वंसयन्तुदृष्टे-
त्यैतयैव भस्मना शुनः पदमपि वपेत् ॥ ११ ॥

श्वाऽन्तरा गाहपत्याहवनीयोः धावेत् गच्छेत् गाहपत्याङ्गस्म गृहीत्वा
“इदं विष्णुर्विचक्रम” इति गाहपत्याङ्गस्म, गृहलाहवनांयात्यावद् ध्वंसयन् ‘कुम्यन्
भस्मना गच्छति । एतयैवर्चा भस्मना शुनःपदमपि वपेत् प्रैकिरेत् । क्षुतेर्नात्र
स्मार्तमुदकोक्षणम्’ न गोभिराकमणम्^४, निन्दनात्^५ भस्मनैव शौचम् ॥ ११ ॥

यस्यामिमन । तं सूर्योऽमिनिब्रोचेयत्र अप्यमानं परापश्येत्तत
आहृत्यैतं प्रविशानीति वैष आधीयते ॥ १२ ॥ इति दक्षिणामेरञ्ज-
गतस्याधानकल्पः ॥ १३ ॥

अनाहृतम् "नानीतम् दक्षिणांगि सूर्योऽमिनिब्रोचे अस्तमियात् ।

१. B. 2. reads शिरिशिरा.

२. B. 2. omits अमुमिति.

३. B. 2. reads विहते.

४. B. 2. उत्तीर्णते.

५. B. 1. तावदेतत्.

६. B. 2. कुम्यन्.

७. B. 2. क्षेपणम्.

८. B. 2. गोराकमणं.

९. B. 3. निदनात्.

१०. B. 3. अनानीतं

क. 'यद्वामन्वत्यावर्तयेत्, लक्ष्य पश्चनपिदभ्यात्, अपशुर्यजमानः स्यात् । यद्वोऽन्वतिष्ठेत्,
अनाद्यमभेरापः, आनाद्यमाभ्यामपिदभ्यात्' (तै. ब्रा. १.४.४.६.) इति श्रुतौ शुनो मार्गेण
गामतीनीय पुनरावर्तयेतात्तदानीमग्रः क्षुरत्वेन लक्ष्यपत्वात्तस्मै लक्ष्य यजमानपश्चत् समर्पयेत्, यजमानक्ष
पश्चरहितस्यात्, यदि च शुनः पदे जलं निषिष्ठेत् तर्हि तज्जलमभिरनाशत्वेन गाहपत्याहवनीयाभ्यां
समर्पयेत् इति गोराकमणस्योदकोक्षणस्य च निन्दनात् भस्मनैव शौचम् इति ।

१ तै. ब्रा. १.४.४.६.

२ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेष्वा लिदधे पदम् । स. उमस्य पौस्त्रे ॥ (तै. सं. १.२.१३.१.)

‘अनाहार्यम्^१, यत्र यस्मिन् देशे दीप्यमानं ज्वलन्तं पश्येत्तत आहयामि करोति ‘एतं प्रविशानि’ इति । अनेन मन्त्रेण इति वैष आधीयते स्थाप्यते । एष श्रुतिः । कस्यामेरजाहृतस्येति न ज्ञायते । सूत्रकारो ^२व्याचष्टे—दक्षिणामेरनाहृतस्यैषा श्रुतिरिति । दीप्यमानादमेरमिमानीय ‘एतं प्रविशानि’ इत्यनेन मन्त्रेण स्थापयितव्य इति न यस्यावस्थयोः । यदा ^३वाऽनुगच्छति दक्षिणामिस्तस्य ^४चायं विधिरेतं प्रविशानीति । आधानकल्पेन^५ स्थापनविधिरिति । अन्ये त्वार्हः—आधानकल्प आधानविधिरिति यैराहि-तोऽन्याधेये तैरेव पुनः स्थाप्यत इति ।

उपदेशः—यत्र दीप्यमानं परापश्येत्तत आहृतव्य इत्येतावत् । अनाहृते एतं प्रविशानीति वैष आधीयत इत्येतावता अनुगतस्य स्थापनं दक्षिणामेः ॥ १२, १३ ॥

यस्याग्निमनुदधृतं सूर्योऽभिनिम्रोचेत् ॥ १४ ॥

‘अनुदधृतमाहवनीयम्, अभिनिम्रोचेत् अस्तमियात्सूर्यः ॥ १४ ॥

इति पष्ठी कण्डिका

‘दर्भेण हिरण्यं प्रबध्य पुरस्ताद्वरेत् । अन्वङ्गार्षेयो ब्राह्मणो बहुविदग्निमुद्धरेत् । अन्वङ्गग्निहोत्रेणानुदध्रवेत् । आयतने हिरण्ये-र्ग्निं प्रतिष्ठाप्य नित्यमनिहोत्रमुपसाच्यात्मितोरप्राणान्नासित्या समन्य हुत्वा भूर्भुवस्मुवरित्युपस्थाय वासुणं चरुं निर्वपेत् ॥ १ ॥

दर्भेण हिरण्यं ^६प्रबध्य वध्वा सुवर्णं पुरस्ताद्वरेत् अम्भे: ^७कश्चित् । अन्वङ्ग अनुमार्गेण तस्य हिरण्यस्य ^८पश्चात् । आर्षेयः यः ^९स्वानृपीन्वेद बहुविच्च ।

१. B. १. & ३. आहार्य.	२. B. १. reads अप्याचष्टे.
३. B. २. च.	४. B. २. वा.
५. B. २. कल्पस्थापनविधिः.	६. B. २. अनुदृताववनीये.
७. B. १. omits प्रबध्य.	८. B. १. & २. omit पश्चात्.
९. B. १. reads तान्.	

क. ‘अहरहरेन दक्षिणत आहरन्ति’ इत्येतत्र कार्यमित्यर्थः ।

ख. यत्र क्वापि दीप्यमानं शुचिभूतममिमनेन मन्त्रेणामौ दक्षिणामौ प्रवेशनं सञ्चल्प्य स्थापयेत् । अनेन मन्त्रेण स्थापने वा । ‘इति वैष आधीयत’ इति ब्राह्मणम्, तस्य वाक्यशेषो ‘दक्षिणामेः’ इति सूत्रम् । अतो दक्षिणामेरयमाधानकल्पः सभ्यावस्थयोर्न भवति ।

ग. अम्भे: पुरस्तात्कश्चिद्वाक्षणो हरेदिति सम्बन्धः ।

१ सै. ब्रा. १.४.५.१,

अन्ये त्वाहुः—‘आर्षेय उद्धरेत्’ इति “तस्य व्याख्या बहुविदिति ।” सोमविद्वहुवित् चतुर्होतृविद्वा^१ ‘स द्वेव भूयो वेद’ इति श्रुतेः । बहुविदः पश्चादध्वर्युरभिहोत्रेण सह गच्छेत् । ^२ कर्म गार्हपत्यदक्षिणान्योः सभ्यावसथ्ययोश्च कर्तव्यम् । ^३ यदि नाहवनीयात्, शुन्धनान्तम् । परिस्तरणान्तं वा ‘यदि सर्वान् परिस्तृणाति । दुग्धायां गवि पत्न्याङ्गोपविष्टायां परिषिद्ध्य द्वावभी, ^४ उपवेषादानादि समिदुपरिधारणान्तम् । ^५ यत्रतत्रस्थो यजमान उन्नयनप्रैषमाह, ^६ नाभिमिलिते तिष्ठति च ‘उद्धरे’ त्याह बहुविदम्^७ । ततस्स उद्धरति ‘वाचात्वे’ ति । उद्धियमाणे चाभिमन्त्र्य^८ ‘उर्वन्तरिक्षं वीहि^९’, इत्युद्द्रवत्यध्वर्युः । बहुविदा पूर्ववत्स्थापिते हिरण्येऽनौ नित्यमकार्यं पथः तदस्मिन्होमे नियम्यते ^{१०}पूर्ववृत्तं नित्यमिति ।

केचित्तदुपसाद्य पूर्ववत्सभिदाधानादि पारेत्तर्यान्तं ^{११}करोति आहवनीयस्य । ततोऽपरेणाहवनीयं यजमानो ^{१२}निष्कम्याचामति ‘विद्युदसी’ ति । केचित्पूर्वमाचामति यजमानसंस्कार इति । इहातिक्रामत्येवोपस्थानार्थम् । ततोऽध्वर्युः ^{१३}निष्कम्याहृदनीयं धाराङ्गकृत्वा ^{१४}विद्युन्निष्यति जपान्तम् । आतमितोः आतमनात् । यावच्छान्तो^{१५} भवति

-
- १. B. 2. omits तस्य व्याख्या बहुविदिति.
  - २. B. 2. चतुर्होतृविद्वा, B. 1. द्वितीयः
  - ३. B. 1. omits कर्म.
  - ४. B. 1. omits यदि.
  - ५. B. 2. परिवेष.
  - ६. B. 1. अवस्थः.
  - ७. B. 2. मीलिते.
  - ८. B. 2. वहुविद्.
  - ९. B. 2. अभिमन्त्रिते.
  - १०. B. 2. वीहीस्थध्वर्युः.
  - ११. B. 3. reads पूर्वप्रवृत्तं
  - १२. B. 2. Omits करोत्याहवनीयस्य, ततः.
  - १३. B. 3. अतिक्रम्य.
  - १४. B. 2. & 3. विषुविद्वा उपरिषद्वान्तं कृत्वा.
  - १५. B. 2. तान्तः.
- क. ‘आर्षेय उद्धरेत्’ (तै. ब्रा. १.४.४.२.) इति ब्राह्मणगतस्यार्थेयशब्दस्य व्याख्या सूत्रकारेण बहुविदिति कियत इति ।
- ख. ‘प्रजापतिरकामयत प्रजास्त्वजेय’ इति प्रश्नद्वयस्यार्थम्, ‘ब्रह्म वै चतुर्होता’ इत्यनुवाकार्थव वो आनानि स सोमविच्छतुर्होतृपत्रिका ।
- ग. यथाहवनीयात्सभ्यावसथ्ययोरुपतिर्नास्ति, तर्हि शुन्धनान्तं परिस्तरणान्तं वा कर्तव्यमिति सम्बन्धः ।
- घ. दक्षिणामीर्भित्ययोनित्वे । एकयोनित्वे त्वाहवनीयोद्धरणाद्वर्ध दक्षिणामेः प्रणयनात्पूर्वं गार्हपत्यस्यैव परिषेचनम् । सभ्यावसथ्ययोर्भित्ययोनित्वेऽपि परिषेचनाभावः, गार्हपत्यादीनां त्रयाणामेव परिषेचनस्योपदेशादिति ।
- ङ. ‘ब्राह्मण आर्षेय उद्धरेत्, ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः’ (तै. ब्रा. १.४.४.२.) इति ब्राह्मणात् यावतीवै देवतास्तास्मवा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति’ इति शुन्धनान्तराच सर्वदेवताकर्तृकमिदमुद्धरणम् । अतो बहुविदुद्धरतीति ।

तावदप्राणन् अनुच्छृङ्खसन्नासित्वा समन्य उच्छ्रृङ्खस्य हुत्वा ‘अग्निर्योति’रिति, वृष्टयन्ते
^१भूर्भुवस्सुवरित्युपस्थायाध्वर्युस्समाप्य होमं, वारुणं चरुं करोति । अनन्तरं ^२विद्युदुद्धरणादि ।
 यदा तु नक्तधारणपक्षस्तदा तस्मिन्नेवाग्नौ । केचित्त्वसति साक्षाद्वचने रात्रौ करणं
 नेच्छन्ति “कौन सायमस्ति देवया अजुष्टम्” इति लिङ्गात् ॥ १ ॥

ब्रातभूतीं द्वितीयामेके समामनन्ति ऋते हिरण्यात्प्रणयनमेके
 ॥ २ ॥

“द्वितीयेष्टः^३ अग्नये व्रतभूते एकेषां मतेन^४ । “अवते हेड” “उदुत्तमम्” इति
 घरुणस्योक्ते । व्रतभूतः “त्वमस्मै व्रतभूत्” इति । ^५हिरण्यप्रणयनवर्जम् । समानमन्यत् ॥ २ ॥

यदि सायमग्निहोत्रकालोऽतिपक्षेत “दोषा वस्तोर्नमः स्वाहा”
 इति कालसमापादनीयं होमं कृत्वा नित्यमग्निहोत्रमुपसाद्या तमितोर-
 प्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवः सुवरित्युपतिष्ठेत ॥ ३ ॥

निशाया ^६व्यतीतायां सायंकालातिपत्तिरनापदि,^७ सङ्कलिपितकालातिपत्तौ वा ।
 अन्यः कालो येन सम्पद्यते स कालः ^८समापादनीयः । तं हुत्वा ^९गोदोहनादि । नित्यमग्नि-
 होत्रमुपसादेत्युक्तार्थम् । उपस्थाने कृतेऽविकृतो होमस्समाप्यते ॥ ३ ॥

यदि प्रातः ‘प्रातर्वस्तोर्नमस्स्वाहा’ इति कालसमापादनीयं
 होमं हुत्वा नित्यमग्निहोत्रमुपसाद्या तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य
 हुत्वा भूर्भुवस्सुवरित्युपतिष्ठेत ॥ ४ ॥

१. B. २. ऊर्ध्वाय.

२. B. १. reads विहरणादि.

३. B. १. omits द्वितीयेष्टः.

४. B. ३. reads मते.

५. B. ३. अहिरण्यस्य.

६. B. १ omits व्यतीतायां

७. B. २. सम्पादनीयः.

८. B. २. omits गो.

क. देवया देवयागः । गकारलोपैष्ठान्दसः । अजुष्टम् असेवितम् । यस्मादजुष्टं न सेवितं रात्रा देवैः
 तस्माद्रात्रौ नेष्टः कर्तव्या ।

ख. श्वेभूते द्वितीयेष्टः ।

ग. अनापदि मुख्यकालेष्वभिन्नोत्राकरणे कालातिपत्तिः । प्रवृत्ते प्रदोषादिसङ्कलिपतकाले होमाकरणेऽपि
 कालातिपत्तिः । आपदि तु प्रवृत्तस्यापि ‘यत्पूर्वरात्र’ इत्यादिविधानान्न कालातिपत्तिरिति ।

१ त्वमस्मै व्रतभूज्ञुष्टिः । देवा ^{१०}आसादया इह ।

अस्मै हृथ्याय थोहवे ॥ तै. ग्रा. २.४.१.११.

वरो दक्षिणा ॥ ५ ॥

‘सङ्गवे व्यतीते प्रातः कालातिपत्तिः ।’ सङ्गलिप्तकालातिपत्तौ वा ‘अतर्लक्ष्मान्म-
मस्त्वाहा’ इति होमः । सगीदाधानादि पूर्ववत् । अज्ञान्यपि तदानीं होमकाले कर्तव्यानीति ।
सायं होमे तु च दोहनमस्तमिते । पत्न्युपवेशनादि होमकाले । व्याहृतिभिरुपस्थाय वरदानम-
ध्वर्योः ‘हुत्वा’ इति वचनात् ॥ ४,५ ॥

हुत्वाऽऽहवनांयं द्वाप्यान्वर्णिः उषसामग्रमण्यत् इत्यन्यं
प्रणीय “हैव क्षेम्य एषि मा प्रहासीन्माऽमुमासुज्यायणम्” इत्या-
दित्याद्युपाद्यात् मैत्रं चर्णं निषेपत् ॥ ६ ॥

परिसमाप्ते आहवनीयानुगमनम्^१ । ‘अन्वग्निः’ इत्यन्याहवनांयं प्रणयनम् ।
इष्टिः सायंहोमार्थस्य । ‘मा प्रहासीन्मा’ ‘देवदत्तं वात्यम्’ इत्यादित्योपस्थानम् ।
‘जीवस्तु पूर्वपुरुषेषु वात्याद्युपिदिः । वारुणमैत्रसौर्या आग्नेयविकाराः । वृक्षवच्छ विभक्तयः ।
“अयं मित्रः” “अनमीवासः” इति मित्राय ॥ ६ ॥

सौर्यमेककपालमेके समामनन्ति ॥ ७ ॥

“उदुत्यं” “चित्रम्” इति ‘सूर्याय । एककपालधर्मा वैशेषिकाः । नव प्रया-
जानूयाजाः, पृष्ठदाज्यं बर्हिरादि सर्वमिति केचित् । य आग्रयणे वैशेषिक आज्ञातस्स एव
तस्य लिङ्गदर्शनादितरस्यादर्शनाऽदित्यापस्तम्बमतिः ॥ ७ ॥

संस्थितायामिष्ठामाहवनीयमेवैतदहरिन्वानावनभन्तौ वाग्य-
तावा चात यजमानः पत्नी च ॥ ८ ॥

१. B. १ reads सङ्गलिप्तकालातिपत्तौ.

२. B. २. adds केचित् after अनुगमनम्.

३. B. १. जीवस्तु पुरुषेषु.

४. B. २. omits वृक्षवच्छ to अनूयाजाः.

५. B. २. सौर्यस्य.

६. B. १. reads आज्ञाणस्तमन्वार्णयः.

क. ‘सङ्गवान्तः प्रातः’ इत्याश्वलायनः ।

ख. ‘अस्तमिते दोग्निः’ इति तस्य स्वकालस्त्वात् ।

१ अयं मित्रो नमस्यसुशेषो राजा सुक्ष्मो अजनिष्ठ वेष्माः ।
तस्य वथं^२सुमतौ ऋषिष्ठापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥२ अनमीवास इड्या मदन्तः पितॄज्यदो दीरमज्ञा पृथिव्याः ।
आदित्यस्य व्रतसुपक्ष्यन्तः वथं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥

(तै. ग्रा. २.८.७.५.)

संस्थितायां मैत्र्यां सौर्येष्टौ^१ वा आहवनीयमेव न दक्षिणामिम्, आहार्य-
मेतद्वः । सायंहोमार्थमिन्धनम्^२ । प्रातहोमिऽन्यः प्रणीयते । अन्यत्र त्वर्हगृहणेन 'रात्रि-
ग्रहणेन वाऽहोरात्रयोग्रहणं परिसमाप्तं भवति । इन्धनं पुनःपुनः^३ क्षिपति । सायं होमे
दक्षिणाम्यादिरन्यः ॥ ८ ॥

द्वयोः पयसा पूर्ववत्सायमग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ ९ ॥

द्वयोः पयसाऽमिहोत्रम् । 'अमिहोत्रस्थाल्या पूर्वामिति पूर्ववत् ॥ ९ ॥

यस्याग्निमनुदधृतं सूर्योऽभ्युदियाद्यतुर्गृहीतमाजयं पुरस्ताद्वरेत् ।
अन्वड्डार्थेष्यो ब्राह्मणो बहुविदग्निमुद्वरेत् । अन्वड्डग्निहोत्रेणान्-
द्वद्ववेत् । आयतनेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य “उषाः केतुना जुषतां यज्ञं देवेभिर-
निवतम् । देवेभ्यो मधुमत्तमं स्वाहा” इति प्रत्यड्ड निष्पश्याजयेन
जुहुयात् ॥ १० ॥

अभ्युदियात् अनुदधृत आहवनीये उदयं कुर्यात् । चतुर्गृहीतमाजयं जुह्वा-
मानीयाहवनीयस्य पुरस्ताद्वरेत् । 'तमन्वड्ड ब्राह्मण आर्षेय आहवनीयेन सह, तमन्वमिहोत्रेण
सहाद्वर्युः पूर्ववत् कर्म स्थापित आहवनीये “उषाः केतुना” इति प्रत्यड्डमुख उपविश्याजयं
जुहुयात् क्येनानीतम् । ततः पूर्ववत्समिदाधानादि ॥ १० ॥

अमिहोत्रस्य स एव होमकल्पः । तत्प्रायश्चित्तं यत्प्रातः
कालातिपञ्चस्य ॥ ११ ॥

नित्यममिहोत्रमुपसाधेत्येवमादि स एव होमकल्पः । कालग्रामापादनीयहोमवर्जम् ।
उपस्थानवरदाने कृत्वा होमपरिसमाप्तिः । आदित्योपस्थानादि । द्वयोः पयसा 'होमान्तम् ।
तदेव प्रायश्चित्तं यत्प्रातःकालातिपत्तौ ॥ ११ ॥

एतावच्छाना । नात्राहवनीयमनुगमयति ॥ १२ ॥

^४एतावच्छानाभावः । नात्राहवनीयस्यानुगमनम् । अमिहोत्राहवनीय एव
मेत्रादि ॥ १२ ॥

- 1. B. 1. इतरस्य न स्यादिति.
- 2. B. 2. सौर्येष्टौ
- 3. B. 2. मन्धनं.
- 4. B. 2. omits रात्रिग्रहणेन.
- 5. B. 2. क्षिप्तः.
- 6. B. 2. omits अमिहोत्रस्थाल्या पूर्वामिति ।
- 7. B. 1. reads अमिहोत्रं.
- 8. B. 2. एवं नानाभावः.

क अष्टव्योरमिहोत्रवारणे व्यापत्तवादन्येनाहरणस्य दृष्टार्थस्वाय तेन होमः कर्तव्यः ।

अथैकेषाम् । यस्याग्निमनुदूधृतं सूर्योऽभिनिमोचेदभ्युदियाद्वा
॥ १३ ॥

अन्येषां शास्त्रिनां मतिः ॥ १३ ॥

इति सप्तमी कण्ठिका

“ 'मनो ज्योतिर्जुषताम्' ” “ 'ब्रयस्त्रिशक्तन्तवः' ” इति द्वे
चतुर्गृहीते जुहुयात् ॥ १ ॥

“ 'मनो ज्योतिर्जुषताम्' ” इत्येकं चतुर्गृहीतं 'हुत्वा' “ 'ब्रयस्त्रिशत्' ” इति द्वितीयम्
अग्निहोत्रार्थं एवं 'विहतेऽमौ, तदङ्गत्वात् ।' इष्टयस्तु तन्त्रभिनाः । 'तस्मात्तासामन्योऽग्निः ।'
‘केचितु हुत्वा प्रायश्चित्तमग्निहोत्रार्थं प्रणयन्ति । शास्त्रान्तरस्त्रो विधिः विकल्प्यते सर्वत्र
न 'समुच्चीयते ॥ १ ॥

यस्य विप्रक्रान्तमहुतमरिनहोत्रं सूर्योऽभ्युदियाद्वा विज-
निष्यमाणो न विजनिष्यमाणो न विजायेत तावृत् तत् । आत्मानं वा
ह यजमानो रुणद्वि सर्वज्यानिं वा जीयते । निष्यमरिनहोत्रमुपसाद्या
तमितोरप्राणनासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवस्सुवरित्युपतिष्ठेत । एक-
हायनो दक्षिणा ॥ २ ॥

१. B. 3. reads गृहीत्वा.

२. B. 1. reads विहिते.

३. B. 2. तासामन्योऽस्तिस्तमात्.

क. इमौ चतुर्गृहीतहोमौ अग्निहोत्रार्थमुदृत एवामौ कार्यौ, तयोरग्निहोत्राङ्गत्वेन भिन्नतन्त्रत्वाभावात् ।
इष्टयस्तु भिन्नतन्त्राः । अतोऽन्यतरसुत्पादनीयम् ।

ख. हुत्वा प्रायश्चित्ताहुतिदृयं पुनरग्निहोत्रार्थं प्रणयन्ति केचित् ।

ग. प्रतिपृथमेदेन निरपेक्षोपदेशात् समुच्चयः । अयमत्र निष्कर्षः—आपदि होमकालातिपत्तौ अनुदूधृत-
प्रायश्चित्ताहोमदृयं बहुविवृद्धरणं वा कृत्वाऽग्निहोत्रोऽमः । अनापदि होमकालातिपत्तौ अनुदूधृत-
प्रायश्चित्तां कालसमापादनीयत्वं कृत्वाऽग्निहोत्रोऽमः । अत्रानुदूधृतप्रायश्चित्ताहृती द्वे एवेति केचित्,
इतरस्य विरोधात् । तथाहि—प्रातःकालातिपत्तौ आहवनीयानुगमस्याङ्गत्वाच्चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ता-
दित्यव, नात्राहवनीयमनुगमयतीति तन् निषेधात् विरोधः । अन्ये त्वयं विरोधः प्रातःकाले, सायं
काले तु विरोधाभावाद्वहुविद्वरणमपि विकल्पेन कर्तव्यमित्याहुः । होमकालाविशेषे सङ्कलितेऽनुदूधृते
तत्कालातिपत्तौ अनुदूधृतप्रायश्चित्तां कालसमापादनीयत्वं कर्तव्यमिति ।

१ मनो ज्योतिर्जुषताज्यं विद्धिञ्च यज्ञं समिमं दधातु ॥

बृहस्पतिस्तत्त्वास्मिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् ॥ (तै. स. १.५.३.२.)

२ ब्रयस्त्रिशक्तन्तवो ये वितरिने य इमं यज्ञं ५ स्वधया वृद्धन्ते ॥

तेषां छिन्नं प्रत्येतद्वधामि स्वाहा धर्मो देवा ५ अप्येतु ॥ (तै. स. १.५.१०.४.)

विप्रकान्तम् आरब्धमनुदिते होष्यामीति । ^५समिदाधानादि । ^६परिषेचनादी-
त्युपदेशः । अहुतायाज्ञ पूर्वाहुतौ सूर्य उदेति, यथा विजनिष्यमाणो प्रसूयमानो
न 'विजायेत तावक्तत् । अभिहोत्रमार्तिगतं मन्येताध्वर्यः । ^७यद्वाऽभिहोत्र-
होमोऽनर्थकः । यजमानो रुणद्वि ^८आध्मायन्तेऽस्य स्तोतांसि । ^९सन्निरोधं प्राप्नोति । सर्व-
ज्ञानिः सर्वस्वहानिः । नित्यमभिहोत्रमिति पूर्ववदुपस्थानान्तम् । एकहायनः एकवर्षः ।
^{१०}सा दक्षिणा अध्वर्योः ॥ २ ॥

हुत्वा तदुद्वास्य पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्याद्मरथ्यः ॥३॥

हुत्वा वृष्ट्यन्तात्परं ^{११}होमं समाप्य तदुद्वास्य तत्परित्यज्य विधानेनाभिजातं पुनराधेयं
'प्रायश्चित्तिः । अनन्तरं ^{१२}न वर्षासु । आन्याधेयमपि लभ्यते आलेखनमतादित्युपदेशः^{१३} ॥ ३ ॥

अथैकेषाम्—'यथन्ते स्यादुक्षीय प्राङुदाद्रवेत् । स उपसाद्या
तमितोरासीत । स यदा ताम्येदथ भूः स्वाहेति ज्ञहुयात् । प्रजापतिवैं
भूतस्तमेवोपासरत्स एवैनं तत उच्चयति नार्तिमाच्छ्रृति यजमान इति
विज्ञायते ॥ ४ ॥

- १. B. २. विजायते.
- ३. B. २. स.
- ५. B. २. प्रायश्चित्तं.
- ६. B. १. omits न.

- २. B. १. आधीयते तस्य,
- ४. B. २. omits होमं.

- क. अनुदिते होष्यामीति सङ्कल्प्य होमात्रागुदिते समिदाधानादि । उदितानुदितहोमयोः प्रणयनस्यानुदिते
कर्तव्यत्वादुदितहोमे प्रणयनादूर्ध्वमुदयस्यावश्यम्भावात्प्रकान्तमभिहोत्रमिति निभित्तवानुपपत्तिः ।
समिदाधानादेस्तु पूर्वकालस्याविधानाद्वोमसमानकालत्यादनुदितहोमे सङ्कलिप्ते प्राघोमादभ्युदये
वक्ष्यमाणनैमित्तिकं भवतीति ।
- ख. समिदाधान-गुन्धन-परिस्तरणानामनियतकालत्वात्परिषेचनादेनित्यवद्वोमसमानकालत्वात्तदूर्ध्वमुदये नै-
मित्तिकमित्युपदेशमतम् ।
- ग. आर्तिगतत्वात्कियमाणोऽप्यभिहोमो निष्प्रयोजनः ।
- घ. अभिहोत्राकरणेन यजमानस्य स्तोतांसि मूलपुरीषादीनि आध्मायन्ते ऊच्छूनानि भवन्ति । तेन यज-
मानस्तैषां सञ्जिरोधं प्राप्नोति ।
- इ. 'यस्य वोभावतुगतौ' इत्यत्र पुनराधेयशुतेरग्न्याधेयेऽपि तुल्यतया आलेखनश्याख्यानादिइ सूक्ता-
तुक्तोऽपि स पक्षः कर्तव्य इत्युपदेशमतम् ।
- १ तै. ब्रा. २.१.३.३.

^१अैकेषाम् । असच्छासामाह सूत्रकारः । तेन ^२खण्डेयानभिकृत्य कृतं सूत्रम् । यद्यन्ते स्यात् यदि समीपे यजमानस्यात् । ^३स उच्चीय स्वयं प्राङुदाद्रवेत् ^४गच्छेदा-हवनीयं प्रति स उपचाच्य व्याहृतिजपान्तं कृत्वा । आ तमितोः ^५आश्रमोपजनना-त्तिष्ठेत् । श्रान्तो ^६भूत्वा भूम्ब्वाहेति पूर्वाहुतिं जुहुषात् । प्रकृतेवदुचरात्यादि । प्रजा-पतिवै भूतो नित्यजातः ^७‘तमेवोपासरत् तमुपागच्छच्छरणम् । तस्य होमं कुर्वन् स एवैनं तत उन्नयति तस्माद् दोषादुद्धरति । ^८नार्तिमामोति यजमानः’ इति श्रुतिः । नात्राग्मित्यागः । प्राजापत्यं हविः प्रजापतिः प्रजामित्यूहः । परतोऽप्युद्यजात्याह्लादनिहिते ^९‘यजमाने पूतलायश्चित्तम् । उन्नयनादित्युपदेशः’^{१०} ॥ ४ ॥

यस्याग्निं त्रेत्रं विच्छिन्नेत द्व्यहे त्यहे चतुरहे वाग्नये तन्तुमते-
उष्टाकपालं निर्षेपेत् ॥ ५ ॥

विच्छिन्नेऽग्निहोत्रहोमे एकाहे द्व्यहे च ब्राह्मणोक्तमपि लभ्यते “^१उतैकाहमुते” द्वाहं न ^२जुहुति” इति । परतश्च त्रिगत्रादस्याधेयमेव, अग्निहोत्रस्याग्निपूर्वथत्वात् । अग्नये तन्तु-
मते, अग्ने तन्तुमन्, अग्नि तन्तुमन्तम्, अग्नेत्तन्तुमतः, अग्निस्तन्तुमानिदम् ॥ ५ ॥

^३स्वयं तु पवानः ^४हगमप्रयावं तिरमश्टङ्गो वृषभः ^५शः^६भुवनः ।
प्रत्यनं सधस्थम् ^७पश्यमान आ तन् भागेनर्दिव्यं ततान । त्वं नस्तन्तुरुत
सेतुरग्ने त्वं पन्था भवसि ^८वयानः । त्वयाऽग्ने पृष्ठं वयमाद्यमाथा
देवैः सधमादं च मेति याज्या-वाक्ये ॥ ६ ॥

“स्वयं कृष्णानः सुगम्” “त्वं नस्तन्तुः” इति प्रधानस्य ॥ ६ ॥

१. B. १ reads अैकेषामित्यस्माच्छाखा.
२. B. २. reads खण्डेयान्.
३. B. १. तदुक्तीय.
४. B. २. अनुगच्छेत्.
५. B. २. आश्रमोपजमानः.
६. B. २. omits भूत्वाः.
७. B. १. उपासरेचमुपागच्छेत्.
८. B. २. reads सक्षिहिते लक्ष्यत पत्रम्.
९. B. २. अग्निहोत्रस्य.
१०. B. १. जुहुति.

- क. उन्नयनादिनैमित्तिकनिर्देशाभित्यमग्निहोत्रमित्यादिपूर्वो विधिरसच्चिहिते यजमान इत्युपदेशमतम् ।
- ख. “तस्माद्यस्यैवं विदुषः उतैकाहमुते द्व्यहं जुहुति हुतमेवास्य भवति” इति वचनादिग्निहोत्रब्राह्मणार्थ-
विदुष आपदि होमचतुष्याकरणेऽपि न दोष इति ।

१ तै. ब्रा. २.१.७.५.

२ तै. ब्रा. २.४.२.५.

“‘तनुं तन्वन्’” “‘उद्गुध्यस्वाग्ने’” “‘उदुत्तमम्’” “उद्गुयं तमसस्परि” “‘उदुत्यं’” “‘चित्रम्’” इत्युपहोमाः ॥७ ॥

“तनुं तन्वन्” “उद्गुध्यस्वाग्ने” “उदुत्तमम्” “उद्गुयं तमसस्परि” “उदुत्यं” “चित्रम्” इत्युपहोमाः पडेते ॥७ ॥

हव्यवाहमभिमानिषाहं रक्षोहणं पृतनासु जिणुम् । ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं पुरन्धिमग्निं स्विष्टकृतमाहुवेम ॥ स्विष्टमग्ने अभितपृणाहि विश्वा देव पृतना अभिष्या उरुं नः पन्थां प्रदिशान्वि भाहि ज्योतिष्मद्वेष्यजरं न आयुरिति सांघाज्ये ॥८ ॥

नारिष्ठान् हुत्वा ‘हव्यवाहं स्विष्टम्’ इति स्विष्टकृतः । यद्यमिधीयते^१ तत एतत्प्रायश्चित्तम् । अनुगते भूयोऽनुगमनप्रायश्चित्तं पुनराधेयमन्याधेयं वा ॥८ ॥

इत्यएष्मी कण्डिका

इत्यापस्तम्बीयश्रौतसूत्रीयधूर्तस्वामिभाष्ये द्वितीयः पटलः ॥

१. B. 2. reads इत्यादिकान् षडुपहोमान् हुत्वा नारिष्ठान्.

२. B. 2. reads यथप्रियत एतत्प्रायश्चित्तमन्यथा पुनराधेयमन्याधेयं वा ।

- ३ तनुं तम्बन्निविहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।
अनुलब्धं धयत जोगुवामपो मनुर्मव जनया दैव्यं जनम् ॥ (तै. सं. ३.४.२.२.)
- ४ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।
अथा वयमादित्य ग्रते तथानागसो अदितये स्याम ॥ (तै. सं. १.५.११.३.)
- ५ उद्गुयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तमम् ।
देवं देवत्रा सूर्यमग्नम उज्योतिरुत्तमम् ॥ (तै. ब्रा. ३.४.४.९.)
- ६ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहस्ति केतवः । ददो विश्वाय सूर्यम् ॥
- ७ चित्रं देवानामुवगादतीकं चक्षुर्मिश्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आ प्रा धावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आस्मा जगतस्तस्थुष्टश्च ॥ (तै. सं. १.४.४३.१.)

